

अभिनवज्योतिर्धराः

(BUILDERS OF MODERN INDIA)

रचयिता

बहेचरभाईतनुजो भाईशंकरः पुरोहितः

१९८६

भारतीय विद्या भवन,

कुलपति क. मा. मनुशी मार्ग, मुंबई-४०० ००७

सर्व हक्क स्वाधीन

प्रथमावृत्ति: १९८६

मूल्य रु. २०.००

भारतशासनस्य शिक्षाविभागात् प्राप्तार्यसाह्येन प्रकाशितम् ।

Published with the financial assistance from the Ministry
of Education, Government of India.

भारत में मुद्रित

प्रकाशक मु. रामकृष्णन्, कार्यसचिव, भारतीय विद्या भवन, कुलपति ब

मा मुन्शी मार्ग, बम्बई-४०० ००७,

मुद्रक ल्हासिएटेट एडवर्टाइजिंग एन्ड प्रिण्टिंग, ५०५, आर्थर रोड,

ताइपे, बम्बई-४०० ०३४

समर्पणम्

येन कुलपतिना सुतनिर्विशेषं प्रेमपूर्णया दृष्ट्या
प्रेक्षितः संवाद्यतरच,
तस्मै पुरुषपुङ्गवाय कनैयालाल मुनशीमहामागाय,
येन च विद्यावतां वरिष्ठेन प्रीत्यतिशयेन
अनुशिष्टः,
तस्मै गुरुवर्याय वैकुण्ठेश्वरदीक्षिताय च;
कृतिरियं विनम्रशिरसा समर्प्यते ।

—भाईशंकरः पुरोहितः

परमपूज्यानां स्वामिपादानां श्री अखंडानंद सरस्वतीनां

शुभाशीराशयः

श्रेयांसः प्रेयांसश्च विद्वांसः सप्रेम शृण्वन्तु वक्ष्यमाणम् ।
वयमिह नाप्रस्तुतं प्रस्तुमः । प्रसीदन्ति चेतोवृत्तयोस्मदीयाः ।
प्रमोदन्तां भवन्तः । नन्दन्तु विद्यार्थिनः । आलोकयन्तो लोकाः
समुल्लसन्तु । किमत्र कारणम् ! अस्ति तदेतत् । विपश्चिद-
पश्चिमेन श्री भाईशंकरपुरोहितेन बाल्यादारभ्याद्यावधि श्रद्धया
प्रज्ञया तपसा च क्रियासमन्विहारेण देवीं वाचमुपचिन्वानेन तस्या
ऐदम्पर्यञ्च भवनेन, भवत्सु सत्सु लोककल्याणप्रेप्सावत्सु, भारतीय-
जननायकानां धार्मिकाध्यात्मिक-राजनीतिक-सामाजिक-क्षेत्रेषु
प्रतिष्ठितानाम् अनेकेषां सत्पुरुषाणां चित्राणि परस्परविचित्राणि
पवित्राणि चरित्ररत्नानि सङ्गृह्य, सङ्ग्रह्य, सन्निवध्य, तादृशं
सुरसरस्वती-कण्ठाभरणं निर्माय समर्पितं लोकेभ्यो येन समेषां
हृदयम्, आनन्दलहरीभिः रत्नाकरायितं संपद्येत । एतेन सत्कर्मणा
प्रसादपरिपूरितहृदया वयं भूयो-भूयः महाभागमेनं शुभाशीभिः
समाजयामः । आशास्महे च यदेतादृशाभरणैरन्यैरपि एष गोर्वा-
णवाणीं लोकांश्चोपस्क्रुयाद् इति ।

आनन्द वृन्दावन, भोतीशील,
वृन्दावन, जि. मथुरा.

अखण्डानन्द सरस्वती

शुभाशा

आचार्य-भाईशङ्कर-पुरोहिता भारतीयविद्याभवनसंस्थायाः छात्ररूपेण प्रवेशं लब्ध्वा क्रमेण तत्र प्राध्यापकाः, प्रधानाध्यापकाः, निवृत्तेः पश्चादपि केन्द्रसर्वकारनियुषितभाजश्चूडामणिप्राध्यापक-पदमपि अलङ्कुर्वन्तिः । एतेषां एतादृश उत्कर्षक्रमो मयाऽपि तस्यामेव संस्थायां सातत्येन स्यितेन सहर्षं दृष्टः । अधुना निवृत्ता अपि ते संस्थां आत्मीयां मन्यमानाः प्रतिदिनं सोत्साहं पूर्ववत् कार्य-भारं वहन्ति । एते पण्डितप्रकाण्डाः सिद्धप्राध्यापकाः प्रवचन-कुशलाः, छात्रान् सम्पन्नमनोरथान् कुर्वन्तः, सरलसंस्कृतमाध्यमेन आकरग्रन्थानपि अध्यापयन्ति । एतेषां भाषासरणिः सरला, मधुरा, विषयानुरूपा, शुद्धा, प्रथितरूढप्रयोगवती नवयुगविचारानपि ऋजुभिः स्तिग्धमसृणैः शब्दैः आविष्करोति । अतस्तदीयलेखानां वाचनं सुवाच्यं सुभाष्यं हृदयंगमं हर्षावहञ्च भवति । अभिनव-ज्योतिर्धराख्येऽस्मिन् ग्रन्थे तैः भारतस्य आधुनिकानां महापुरुषाणां रेखा-चित्राणि चित्रितानि । तेषां विशिष्टं प्रदानमत्र स्पष्टीकृत-मतस्तस्य वाचनेन वाचका गौरवमनुभवन्ति । एते लेखाः संविज्ञास्मिन् भवनस्य संस्कृतवृत्तपत्रे प्रथमं प्रकटीकृताः । अधुना केन्द्रसर्वकारार्यसाहाय्येन ग्रन्थरूपेण प्रसिद्धीकियन्ते । एतस्य उत्तेजकस्य प्रेरकस्य प्रबोधकस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनार्थम्, आचार्य भाईशङ्कर-पुरोहिता अभिनन्दनार्हाः । पुस्तकमिदं अखिलम् अस्य खंडो वा माध्यमिकशालायाः संस्कृतपाठशालायाश्च पाठ्यक्रमे नवीनसंस्कृत-गद्यरचना-निदर्शनरूपेण समाविष्टो भवेदिति आशास्महे ।

—जयन्तकृष्णः ह. दवे.

(मानाहं नियामकः भारतीय विद्याभवनस्य)

अमिनवज्योतिर्धराः

प्रस्तावना

प्राचीनपद्धत्या नवीनतया वा रीत्या, संस्कृतमधोयानाश्रयात्वा अन्तिमे शताब्दे जातानां भारतस्य सर्वतोमुखं विशेषतश्च सांस्कृतिकं राष्ट्रियभावनासमन्वितमभ्युदयं साधितवतां मानवोत्तमानां चरित्राणि यथावज्जानीयुः । तेषां महत्ताबीजं किम् ? तेषां चरित्रघटने हेतवः के ? कास्तेषामभिलाषाः ? कौदृशं भारतं तैः कांक्षितम् ? कथङ्कारं भूरि दुःखानि सोढ्वापि तैः देशसेवा समनुष्ठिता ? कथञ्च तैर्भारतीयानामुत्तमसंस्काराणां दिव्यं तेजः प्रकटितमिति बुबोधयिषुणा, केपाञ्चिद्विशिष्टानां चरित्राण्यत्र वर्णितानि । तेषां विचारविम्वं, विश्वस्मिन् विश्वे विशेषतश्च भारत उपकारपरंपरां च निदर्शयितुमयं कृत आस्ते विनम्रः प्रयासः ।

भारतं नाम पुरुषरत्नखनिः । तत्रापि शतकोऽन्तिमेऽत्र यावन्तो यादृशाश्च महापुरुषा उद्भूतास्तावन्तादृशाश्च निखिलेऽपि विश्वे नैकशतक उद्भूता इति प्रत्येमि । अथापि विविधक्षेत्राणि स्वोद्यमेन पुण्यतां समेषां नूवराणां चरित्रप्रथनव्यापारलालसां परिहृत्य, केपाञ्चिदेव चरित्राण्यत्र वर्णितानि ।

तत्रेदमेव प्रयोजकम्, येषां जीवनं कार्यञ्च प्रजानां शुभ-संस्कारोद्बोधकं, राष्ट्रभक्तिसंवर्धकं, संघटनशक्तेर्निर्मापकं, राष्ट्र-स्वातन्त्र्यस्य चार्जने विशेषत उपकारि; तेषामेव केपाञ्चिच्छील-कार्याण्यत्र चित्रितानि । स्थानमर्यादां परिपालयता नैकेषां

यथा—राजा राममोहन राय , प मदामोहन मालवीय , राजेन्द्र-
प्रसाद , सुभाषचन्द्र बोस, ईश्वरचन्द्रो विद्यासागर , स्वामी
श्रद्धानन्द , सुब्रह्मण्य भारती, रमण महर्षि , सर् यिश्वेश्वरैया, सी
धो रमन, दादाभाई नवरोजी, लाला लाजपतराय , अबुलकलाम
आझाद, सरोजिनी नायडु-इत्यादीनामनेकेषा स्वस्वक्षेत्रे राष्ट्रसेवा
कर्मणि च भूशमुपकृतवतामपि चरित्राणि विस्तरभयान्न लिखितु
युक्तरूपमभ्यत । यदि कृतिरिय जनं सत्क्रियेतान्येषामपि
चरित्राणि भविष्यत्काले लिख्येरन् ।

अन्यच्च, नात्र (ख्रि १९७४ त पर) जीवता महामानवाना
चरित्राण्यन्तर्भावितानि । यतस्तेषामतिसामोप्यात, तंरायत्यामपि बहु
क्रियेत, तेषा विषये नापि स्यात निष्पक्षा दृष्टि समेषामित्यादि
विमृश्य, पुण्यश्लोकाना नामशेषता गतानामेव जीवनान्युप
वर्णिता यत्र ।

अथ च, अन्योऽप्यस्त्यस्य रचनाया हेतु । सस्कृते पद्यापेक्षया
गद्यमल्पीयो भवति । तत्रापि भाष्याणि हितोपदेशतुल्या कथाश्च
विहायान्यत कठिन-कल्पना शब्द-समासभूयिष्ठमिति सारिष्ठमपि,
सचमत्कारमपि, पाषाणभेदनमिव खेदकर भवति मृदुमतीना छात्रा-
णाम् । सस्कृतस्य व्यवहारभाषारूपेणोपयोगे चानुपकारि वर्तते । यथा
भाषया शैल्या च विभिन्नाना घटनाना भावानाञ्चासन्दिग्धम्,
अनायासञ्च बोधन न भवति न सा भाषा-शैली जीवन्तीति प्रज्ञा-
वन्तो मन्यन्ते । अतोऽल्पसमासा, सरलाऽपि गौरवान्विता, विविध-
भावानुरूपपदान्विता, श्वचित्ववचिद् आरोहावरोह क्रोडीकुर्वन्ती,
प्रवहणशीला, नवीनभाषाशैलीतो नातिदूरा भाषा छात्रेभ्यो

लभ्यनीया, तन्मुखेन च अनतिदूरमेतिह्य, भारतस्याध्यात्मिकी
सदाचारसम्पन्ना च स्फुरन्ती सस्कृतिर्ज्ञापनीयेति मनोगतं वर्तते ।

निबन्धानां शैली घटनावर्णनञ्च तथादृते यथा पठनसमय
शिरोभारो नानुभूयेत । एकासनेनैव चैकैकं चरितं पठितुमु-
त्सुकता स्यात् ।

अत्र चरित्राणां क्रमः प्रायः उत्पत्तिकालमनुवर्धयति, न तस्य
तस्य चरित्रनायकस्योच्चावचभावम् ।

अत्र स्वातन्त्र्यसंग्रामस्य, सांस्कृतिक-सामाजिकोत्थाने,
आध्यात्मिकनवजागरणस्येतिह्यविबोधनं चेति मुख्यं भवति लक्ष्यम् ।

यस्य चरितं वर्ण्यते तस्य समकालीनसमाजस्य, विशिष्टपरिस्थिते-
श्चापि यावच्छ्रवणमुपन्यासः कृतो भवति । तत्संबद्धानां व्याख्य-
न्तराणामपि चाल्परिचयः कारितः । पाठशालासु महाविद्या-
लयेषु च सस्कृतमध्येतृणामावश्यकता प्रामुख्येन रचनाधिपयता-
मयागाहता । विशालवाचनां प्रयानां पठने ऐदमनुभवता लघु-
पापंश्च रेखाचित्रं महापुरपरत्नानां परिचयः लिप्सूनां प्रबो-
धाय हृद्यं भवतीदं साधनमित्यभ्युपगमः । यद्यपि एतान् पुर-
पमान् विषयोक्तयः गद्यपद्यमया सन्ति केचन प्रथममयः सस्कृते ।
नितु प्रायः प्राचीनां दुर्बोधा, विस्तरशीला च शंतीमनुवृणन्ति तेजो
नाऽऽवर्जयन्ति सामान्यच्छात्राणां चेनासि । स्वस्वमानुभाषायां
प्राप्त्यानेयं प्रयानाश्चित्य ते शमयन्ति स्वोयां जिज्ञासां, यदि नायं
भवति सा । अत्र प्राचीनां शैलीयादव्यापि नवीनाया आधुनिक-
भाषामुक्त्यायां शैल्यां तथा सगमं पठन् प्रथमं यथा
विवद्विज्ञानानां प्राचीनप्रचरत्नपठनेच्छायां गगमन्त्यान ।

अत्रादृता शंती १५ शतकेभ्यः पूर्वं शिवागता ।

रत्नानामधिक साम्यं दधाति, न समनन्तरकालकृतीनाम् । अतः
अर्वाचीनभाषाशैल्या सस्कृतप्रयविशेषाणाञ्च सेतुहपाऽस्तीत्य-
शंलीति भावये ।

नात्र सर्वत्र सन्धिनिर्वाहः कृतः । यत्र खलु सहितं वाक्यमर्थ-
बोधे चेत् विलशनीयात् तत्रासधिकान्येव पदानि प्रयुक्तानि ।
पदान्यपि प्रायो नवीनभाषासु प्राप्तप्रवेशानि आदृतानि ।
अथापि प्रयोगवैविध्यं पदवैविध्यञ्च यथामतिं परिरक्षितम् । बोधे
सरलता व्युत्पत्तिलाभश्चेति द्वयमपि समासाददितुं प्रयासः कृतो वर्तते ।

छात्रा इव पण्डितवरा अपि ग्रन्थादस्मान्नवयुगनिर्मातॄणां चरित-
बोधेन किञ्चिदज्ञातं जानीयदिति तेऽपि न वितथश्रमा भवेयुः ।

आशासे सस्कृतप्रणयिनो गुणैक्यक्षपातिनो विद्वांसः कृतिमि-
मानुदारमनसा स्वागतोक्त्युपैरिति ।

अस्य प्रकाशनेऽर्थसाह्यं वितरद्भारतशासनं, प्रकाशनभाग-
सुमुद्रणव्यवस्थानुद्बुद्धञ्च मम पानुसस्था भारतीय-विद्याभवनम्
आशीर्वादवाक्यैश्च सुबहुं प्रोत्साहिनः पूं श्री अखडानदस्वामिनः
भवनस्य मा० नियमकानां दवेमहाशयाश्च प्रति सादरं सप्रणति-
च कृतज्ञतामावहामि ।

अनुक्रमणिका

पृष्ठम्

शुभाशीराशय -स्वामी अखण्डानन्द सरस्वती

III

शुभाशसनम् -आ ज ह दवे

IV

प्रस्तावना - लेखकस्य

V

१ स्वामी दयानन्द सरस्वती

१

२ परमहंसो रामकृष्ण

१८

३ लोकमान्य तिलक

३५

४ कवीवरो रवीन्द्रनाथ

५९

५ स्वामी विवेकानन्द

७८

६ महात्मा गान्धि

९९

७ कस्तुरबा गान्धि

११६

८ महायोगी अरविन्द

११८

९ स्वामी रामतीर्थ

१२९

१० सरदार वल्लभभाई पटेल

१४०

११ राजगोपालाचार्य

१५६

१२ सर्वपल्ली राधाकृष्ण

१६७

१३ पण्डितो जवाहरलाल

१८०

१४ कुलपति श्री मुनशी

१९८

१५ लालबहादुर शाम्त्री

२०५

१६ ज्ञाननिधि मम्बुतम् (परिशिष्टम्)

२०९

महर्षिः दयानन्दः

वेदानाश्रित्य लोकानां वीर्यवद्धर्मदेशिने ।

वयानन्वाय धैर्यौजोदयानां मूर्तये नमः ॥

जन्मकालीनभारतम्

अपारा खलु कष्टाकरस्य कष्टा भारते कर्षे । यदा यदा हि भारत-
स्यात्मा ग्लानिमाप्नोति, आसुरबलैर्विपद्यते, हताशो वैश्य भजति, नाना-
स्केराक्षिप्य ईश्वरास्यामपि अहदिवालस्यते, अमानान्धकारच्छन्नदृष्टिः
धर्मादिषु व्यामुह्यति, भव्य शुभं च पूर्वप्राप्तं दायं विस्मृत्य तुच्छान् कलु-
पितव्यापाराननुतिष्ठति, तस्य विवेकप्राणा प्रज्ञा च विलुप्तप्राया भवति;
तदा कश्चिदुदारकर्मा, श्रद्धाघनः, वैयोसंपद्विप्रहृष्टो महापुरुषो भूमिमेता-

मधिष्ठाय भास्वानन्धकारभटलानिव सर्वा तिमिरतति निरस्यति । एता-
दृशमहापुरुषमणिभिर्मण्डिता भवति भारतीया इतिहासमाला ।

आङ्गला भारतमातर सर्वश समाक्रम्य स्थिरपदा अभवन् । परस्पर
कलहपटवो भारतीया राजान्, स्वातन्त्र्यभावनाशून्या, प्रजाश्च कुटिलमतीना
शौर्यंदास्यनिधोनामाङ्गलानां प्रभावभुग्ना अभूवन् । विधर्मद्वेषपराणा विलास-
शतैः प्रजाधनमात्मसत्त्वञ्चापवाह्यता यवनानां शासनमस्ताचलशिखर-
माध्रयते स्म । हिन्दूराजानो गलितसत्त्वा विलासविपन्ना अभूवन् । स्व-
भावतो धर्मप्रियाऽपि भारतीया जनता बाह्याडम्बर धर्मानुष्ठानमिति, निष्प्राण-
क्रियाकाण्ड च परमार्थसाधनमिति, जातिभेदोपभेदपरिकल्पनाञ्च परमश्रेय-
साधनमिति कलयति स्म । धर्माधिकारिणो सर्वतुन्दिला, अहभ्रेष्ठताप्रति-
ष्ठापनपरा, वेदादिस्त्राध्यायादहेरिव विभ्यत धर्मतत्त्वावबोधशून्या, आत्म-
ख्यापनकरता, विगतविदेकनयना, अधर्मं धर्मं कलयन्त, अविदग्धान्
श्रद्धालूननुयायिनोऽपि तथा ग्राह्यन्त, आन्ध्यगतं स्वयं पतन्तोऽन्याश्च पातयन्ति
स्म ।

एतादृशे विकृतिभूयिष्ठे काले भारतस्य पश्चिमसमुद्रोपकण्ठे, गुर्जरप्रदेशे
नररत्नअनिभूताया सौराष्ट्रशब्दिताया भूमौ, पुरुषपुङ्गवः कश्चित् प्रादुर्बभूव ।

बाल्यावस्था

सौराष्ट्रे मौरवीसज्जबमेव पत्तन वर्तते । तदा तत्र हिन्दूशासनमासीत् ।
मौरवीसमीपे च डङ्गारा नाम ग्रामो वर्तते । तत्र कृतवसति, वैदिकधर्मेनिष्ठ,
सज्जनाग्रणी वरसानजी त्रिवेदी नामा विप्रश्रेष्ठो बभूव । तस्य पतिप्राणा
घननिष्ठा पत्नी १८८१ विप्रमाश्रे, भाद्रपदस्य मङ्गलभूयिष्ठे शुक्लनवमीदिने
पुत्ररत्नममूत । राज्ये महत्यादमार्घ्यतिष्ठन् पितुः पुत्र इति सा प्रेम्णैः बहुल
यानितो बभूव । तस्य च मूलराक्षुर इति नक्षत्रान्वित नामान्वित ।

वृत्तोपवीतस्य मूरगदूरस्य यथाविधि वेदादिशिक्षा प्राप्स्यत ।
पुष्ट्यात्र स्वभावत एवोद्यमी अमन्दोत्ताह मेधावी च मूरगदूर व्याकरण

वेलांश्च सोत्साहं पठन् त्रयोदशात्मक एव वयसि सप्तम्यं शुक्लयजुर्वेदं पाणि-
नीयञ्च स्मृतिसादकरोत् । एवमेव चेदसावपठिष्यत् कर्मकाण्डशिरोमणि-
रभविष्यत् । किन्तु प्रसङ्गं कश्चित् तज्जीवनोद्देश्यमेव परिवर्तनमवाप ।

शिवरात्रिपूजा

परपरानुसारं पित्रा प्रयुक्तो मूलशङ्करः शिवरात्रिदिनं उपवासं कृत्वा
रात्री शिवलिङ्गेऽभिषेकं भक्तिभरितेन चेतसा कुर्वन्नासीत् । सकलाया रात्री
एवमुपासितो भगवान् शिवः साक्षात्प्रादुर्भूय भक्ताय वरं ददातीति श्रुतमा-
सीत्तेन । स च तत्तथैव श्रद्धां । व्यतीताया मध्यरात्री सर्वे उपासका निमि-
लितनयना प्रसारितगात्रा सन्धितभित्तयश्च निद्राभिभूता अभूवन् ।
भगवद्दर्शनलालसो मूलशङ्कर एव वित्तमत्सकः पूजाप्रवणः आसीत् । तदैव
चपलगतयो भक्ष्यमार्गणव्यग्रा केचन मूपकास्तत्रागच्छन् । प्रसादपूर्वेषु
पात्रेषु निर्वाधं सञ्चरन्तः शिवलिङ्गमप्यधिरुह्युः । दृश्यमिदं मूलशङ्करस्य
चेतो विक्षोभयामास । शिवस्तुतिप्रवणानामनास्था, मूपकविद्रावणेऽप्य-
समर्थं शिवलिङ्गं च विभावयतो मूलशङ्करस्य मनः सशयप्रभञ्जनोन्मा-
दितमभवत् । तस्येश्वरमूर्तिपूजाविषयिणी श्रद्धा समूलकापः कपिताऽभवत् ।
ईश्वरस्य यत् तात्त्विकं रूपं तद् द्रष्टुं स उत्कमना अभूव । ततो व्यतीते वर्षद्वये
तस्यानिस्नेहभाजनं भगिनी दुर्निवारेण व्याधिना लोकान्तरं प्रातिष्ठत् ।
ततश्चाल्प एव काले तस्य परमादरभाजनं पितृव्योऽपि लोकान्तरं
जगाम ।

एभिस्तिभिः प्रसङ्गैर्मूलशङ्करस्य चेतोऽतिव्याकुलं अभूव । न कुत्रापि
तन्मनोऽरज्यत् । यः यमपश्यत् तं तं स जीवनस्य किं रहस्यम् ? परमात्मनः
किं वास्तव स्वरूपम् ? कथं वा तत्प्राप्तिः ? एवमादीन् प्रश्नान् पृच्छति स्म ।
केचन तथा पृच्छन्तः तं मत्तं, मन्दमतिं वाऽऽकलयन् निरुत्तरा अभूवन्, अपरे
तूपहसन्तः तमभत्सयन् ।

मूलशङ्करस्य शुष्कां मनःस्थितिं विभायन्ती तत्पितरौ स विवाहरग्ग्या दूढ बद्धमैच्छताम् । मूलशङ्करस्तु विवाहं ज्ञानमेवामन्यत । अथापि नातो पितुराशा साक्षात् प्रतिवर्तुं शशाव । अतोऽविदितसंचार एव पत्न्याबभूव विवाहदिनात्पूर्वम् । अहविश सञ्चरन्, अविदितमन्तव्य, अविशिन्नो धैर्यैकबन्धु विशोरो मूलशवर वैश्विद् दिनैः सिद्धपुराण्य यात्राधोत्र प्राप्त । तत्र यात्रिकाणां सम्मर्दं क्रुतुहलविस्फुरितनेत्रैः पश्यन्नेव गृहीत पितृप्रेषितैरनुधावकैः । पलायनसाहसं तद् विपल परिभावनं क्षोभविषण्णवदनं स पुनरपि मीतं दृष्ट्वारागूहम् ।

निम्नगामी पयःप्रवाह इव मनोभिगमो न निवारयितुं शक्यः । कृतैश्चपि मीकेषु प्रयत्नेषु न मूलशङ्करस्य मनो गृहस्थापारेषु ससारभोगेषु चासज्जतः । स खलु जगन्मूलं किम् ? जीवनार्थं न ? किं सत्यम् ? कश्च तदवाप्तेष्टपाय इत्यादि चिन्तासन्ताननिमग्नो न विद्यान्तिमनभतः । अतः पुनः पलायनप्रवणो बभूव । शरीरादिनिरपेक्षं साध्व्यैकनिष्ठो दूढसंकल्पो मूलशङ्करः पुनरपि स्वजनप्रीतिं, गृहमुखञ्चाविगम्य प्रच्छन्नं पलायितः । तदा तद्वयं २१ वर्षात्मकमासीत् । अतः पक्वधियोऽस्य न पुनर्गंहणमभूत् । सतः पूर्णमिन्द्रस्वामिना च प्रव्रज्यायादीक्षितं दयानन्देत्यन्वर्थनाम धृत्वा भारतमातुः सर्वभागेषु पर्यटनमारभतः ।

अथाकिञ्चनोऽयं दयानन्दो ग्रामाद्ग्रामं, तीर्थात्तीर्थं, मठान्मठञ्चानारतं बभ्राम । किन्तु क्वापि हृदयोन्माथस्य प्रपञ्चमूलविषयकस्य जन्ममृत्यु-रहस्यात्मकस्य प्रश्नस्य समाधानं नावभतः । सर्वत्र स प्रायो मृषा धागादम्बर-सम्नान्, स्वश्लाघारतान्, उदरभरिणः, दम्भिनश्चावालोक्तयत् । मठाधिपेषु मन्दिरेषु, सन्यासिसंघेषु, धर्मविद्योपजीविषु, न कुत्रापि स यथार्थधर्मानुष्ठानं, परमात्मपरायणताञ्च साक्षादकरोत् । अतो भृशं सतप्तहृदयं, किञ्चूर्तव्य-ताविमूढश्च स निराज्ञाविद्धो भारतमातुरार्यधर्मस्य च दुरवस्थां दूरीकर्तुमुपायमपश्यन्, जीवितनिरपेक्षो बभूव ।

जीवितनिर्वेद

अयेकदा उत्तराशातीयंराजस्य वदरीनायस्य यात्रा निर्वर्त्य, प्रतिनिवर्तमानो विम स्क एव दयानन्द हिमालयपुत्र्या अत्कनदाया नील, पाषाणमेदि, खलखलध्वनिना दिशामन्तराणि पूरयज्जल, निनिमेपमवलोकयभ्रासीत् । तत्तीरे तूष्णीं तिष्ठन् भातु क्रोडाभिलाषी किन्ष्टो बाल इव स तरङ्गनृत्यन्त्या नद्यारन्तरङ्गे आत्मानमर्पयितु धृतबुद्धिरभवत् । तस्य किञ्चूतं व्यताह चेनो विरुद्धा दिग कपंतामुच्छनद्भावाना युद्धभूमिरिवाभवत् । एकतो जन्मबन्ध्यता पश्यन् देहमृत्तपट्टमकामयत्, अपरतश्चात्महत्या क्लृप्पव्यापिनी जुगुप्सितामलोक्याञ्च कलयन् तस्या निवृत्ति युक्तरूपा मन्यते स्म । अन्ते च केनचिद्गुह्ये कृप्यमाण इव ततो निवृत्य हृत्कारमार्गं प्रपन्न ।

गुरुकुलवास.

आसीत्कश्चिदखिलभास्त्रपारदृशा बाह्यचक्षुःशून्योऽपि प्रज्ञाचक्षुषा प्रद्योतमान, अतीन्द्रियानपि भावान् साक्षादिव पश्यन्, बृहोऽपि देहद्रडिम्ना यूनो लज्जयन्, विजिनेन्द्रिय, जितकपाय, धर्मात्मा प्रव्राट्येष्टो विरजानन्द । श्रीकृष्णबालक्रीडापवित्रिते घृन्दावनेऽस्याश्रम आसीत् । अस्याप्रतिम वैदुष्य श्रावश्राव नैके विद्यार्थिनस्तनुपागच्छन् विन्तु क्रोधनस्यास्य तापमहत्तमाना कनिचिद्भिरेकाहोभि पलायिता अभूवन् । गुरुगुणगणायोऽप्यय सप्तर्षि-प्रासाद इव शिष्यशून्योऽवर्तत । नून दृष्टिदोषस्य परिहारेच्छयेवास्मिन् क्रोधकज्जल निवेशित विधात्रा ।

विद्यादानैकनृणाञ्च योग्यशिष्याभावादनारत परितप्यते स्म । दावाग्निरिव बन्ध्या विद्या तस्य पर्वताकार देह ज्वालयति स्म । तदैवागत-स्तत्र तद्वैदुष्यकृष्टो स्वामी दयानन्द ।

त सुपरीक्ष्य, तस्यापरिश्राम्या विद्यासुधा च निश्चित्य, तमध्यापयितु-मङ्गोचकार विरनानन्द ।

तत्र भोजनान्छादनादिव्यवस्था दयानदेन स्वयमेव कर्तव्याऽऽसीत् । तस्याध्ययनिष्ठया परितुष्ट कश्चित् तस्मै भ्रष्टान् चणकान्, अपरो स्वल्प गोदुग्ध, तृतीयश्च वस्त्रद्वयमदात् ।

तपोविद्यानिधेगुरोर्लाभात् प्रहृषितो निष्ठाधनो दयानदो दिवारात्र तत्सेवाया सरस्वत्युपासनाया च कालमनैषीद् । अधीतस्य सम्यगनवबोधे, आश्रमकर्मस्खलने च स गुरुणा सभर्त्सनं दत्तान् कठोरान् लगुडप्रहारानसहत् । “मूढ ! किमिष्यन्न वर्तसे ? दूरमपसर, न मे मृण्मयबुद्धिना त्वया प्रयोजनम्” इत्यनेकशस्तिरस्कृतोऽपि स न प्रतिवचनं ददौ न च पलायनकल्पनामप्यकरोत् ।

गुरुदक्षिणा

एव वर्षत्रये व्यतीते, समाप्ते च विद्याराधने, कृतज्ञतागद्गदकण्ठो दयानदो गुरो पादौ गृहीत्वा गुरुदक्षिणा सूचयितुं न्यवेदयत् । अस्यासाधारणेन धैर्येण, अप्रतिमेन मतिविभवेन, अनुपमया च मेधया सुतरा प्रसन्न, तादृश-शिष्यसाभेन चास्मान् कृतकृत्य कलयन् विरजानदस्त हर्षशोकमिश्रया वाचा-ऽभाषत—” वत्स ! नाहं त्वत्तो कामपि जडा द्वय्यमयी दक्षिणा कामये । वसिष्ठविश्वामित्रौ प्रकाशिते, राम-कृष्णाभ्या परिपालिते, सीता-सावित्री-शीलसुरभिते चास्माक राष्ट्रे, चरित्रशून्यान्, बलवीर्यहीनान् तत्त्वदृष्टि विहाय मृषा वाग्जालशूरान्, धर्मध्वजिनो नि सत्त्वान् पामरान् जनान् दशदशं नास्ति मे चेतसः शान्तिः । कथञ्चन पुनरपि वेदविद्या प्रकाशेत ! कथञ्च सर्वव्यापिनि एकेश्वरे भक्तिप्रवणा भारतीया धीर्यवन्तो दुर्दान्ता शीतशालिनश्च भवेयुः । को नु खलु धीर्यवती वेदविद्या प्रकाश्य मिथ्या-प्रत्ययेभ्यो जनाभिचारयेदिति चिन्ताकुलस्य मम न केवलं बहिः, आन्तरमपि जगत्, निबिडेन तमसा छन्नं वर्तते । एतदज्ञानान्धकार दूरीकर्तुमसमर्थोऽहं जीवनमेतन्निष्फलमेवावैमि । किमेतया प्रयज्यया यदि सा धर्मसेवाया सत्य-प्रकाशने च देहं न क्षपयति, रात्रिन्दिवा शोदरपूरणमात्रेण भालं गमयति ?” उक्तवैव निश्चिदिव विरम्य च पुनर्वभाषे गुरुवत्यो गुरु—”ततः ! त्वामन्तरा

नाह पश्यामि कञ्चित् गुरुभारमिम बोद्धु समर्थम् । गच्छ । तीर्थेषु, मठेषु, मन्दिरेषु, नगरेषु, ग्रामेषु, पल्लवीषु च पर्यटन्, ओजस्विनी प्रोत्साहिनी चार्प-
विद्यार्चिष प्रसारय । तदेव मे दक्षिणा भवतु । तामेव गुरुदक्षिणा लब्धु-
मद्याप्यहमुच्छ्वसिमि । त्वमेव ता दातु क्षमस इति च निस्सशयमवमि" ।
इति ।

भाषनासलिलाधेन गुरुमुखकुहरादुत्पीडपूर्वक प्रवहन्ती पीयूषगङ्गा
निरुच्छास पिवतो दयानदस्य चेतो निस्समस्क निश्चितकार्यं प्रगल्भसकल्प च
समपद्यत ।

"गुरुप्रवर ! भवत्सर्वप्रकाशोऽयं जनो भवदीयामभिलाषामिमाम्
आदेश परिभाष्य, नतेन शिरसा ता समङ्गीकरोति" ।

"गच्छ वत्स ! आर्यजुष्ट मार्गं प्रतिपद्यस्व । शिवा सन्तु ते पन्थान " ।
इति सपुलकमभिभाषमाणो गुरु दयानदशिरो हस्तेन स्पृष्ट्वाऽऽशीर्वादान-
वर्षत् ।

प्रचारयात्रा

तदा भानीरथीसलिलशीतले, हिमालयपादपरिवृते पवित्रे हरद्वारसेत्रे
कुम्भेति धर्मयात्राकालोऽवर्तत । दयानदस्तत्र गत्वा सम्मदंस्थितान् जनसघाना-
कार्यं, वैदिकधर्मस्य वीर्यवद्रूप प्रकटयितुमारभत । सुदृढ वृषस्कन्ध तेजस्वि
च शरीर, मेघगभीरो स्पष्टवर्णो मधुरश्च स्वर, असदिग्यार्थ, मञ्जुल-
पदावलिमण्डित अस्त्रलन् तत्त्वस्पर्शी अविकलश्च वाक्प्रवाह, प्रहसनप्रचुरा
लोकभोग्या, तर्कतीव्रा निश्चयावगाहिनी धर्मस्पर्शिनी च प्रस्तावशैली,
इत्येभिरुपकरणैः सनाथो दयानदोऽचिरादेव सहस्रशो जनानामेकमात्रमाकर्षण
बभूव ।

अनिकेतनोऽयं यत्र यत्र सविशति स्म तत्र तत्र सभामण्डप इवामवत् ।
स खलु प्राचीनान् वेदबाह्यान् बालप्रविष्टान् जीर्णान् प्रत्ययानुपहसति

स्म । परमात्मानं न पापाण्येषु अपि तु सकृत्तद्व्यापिन, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमन्त,
एकरूपमेव च प्रतिपत्तुमुपदिशति स्म ।

“न तीर्थयात्रया, न गङ्गास्नानेन, न चोच्चावचजातिविचारप्रतिष्ठा-
पनेन, न तिलकादिबाह्याचारैरपि तु पौरुषपूर्णैः सदाचारेण, वेदनिदिष्टेन
विज्ञानेन, सर्वबन्धुभावप्रवर्तनेन, हिदूनां हीनभावहापनेन, विधर्मिणा प्रती-
कारशक्तिप्रवर्धनेन, अन्त्यजादीनामस्पर्श्यभावपरित्यागपूर्वकमात्मसात्करणेन,
नारीषु दिव्यभावसन्दीपनेन, तासां च द्रोपदीवदात्मसंमानसधुक्षणेन—इत्येव-
मादिभिरेवोपायैरायं धर्मं स्वनुष्ठेयं, रक्षणीयं संवर्धनीयम् ।”

“हिन्दुभिर्नोच्यत्वेन परिगणिताः, अवमानस्याघोगतेश्च परां काष्ठां
प्राप्तिः अन्त्यजाः प्रतिदिनं हस्तामघर्मं खिस्तधर्मं वा आश्लिष्यन्ति । तथा
कृतबन्तश्च पुनः शिलां, प्रतिष्ठां, अधिकारपदञ्चावाप्य, स्पृहणीयस्पर्शं
जायन्ते । कीदृशीयं मौढ्यप्रसूता हिन्दुबुद्ध्याः क्षतिः ! विश्वबन्धुत्वव्यापक-
स्यायं धर्मस्य च कीदृगिदं विदम्बनम् ! कथञ्चास्य व्यवहारस्य दुरावृत्ति
न पश्यय ! एतेन धलु न केवलं हिदूनां धर्मः, अपि तु राजकीयं, आर्थिकं,
सामाजिकं, नैतिकञ्च जीवनं विपत्स्येत । नारीणां शिक्षया स्वाभिमानः
पोषणीयः । निःसत्त्वा दास्यभाववीनाः स्त्रियः कथं नरशार्बलान् प्रसूयेरन् !
कथं वा ता भारमजानां सत्त्वं शीलं आत्मगौरवं च प्रदीपयेयुः । मनु यूयमार्य-
प्रसूतिः । न जातु यूयं तुच्छं मृथाप्रत्ययकुष्ठितं, कूपमण्डूकायमानं जीवनं
यापयितुमर्हय । अस्माकं दीर्घदृष्टयो मनुयो युध्मद्वुरवत्पां विभाष्याभूणि
मुञ्चन्ति, पामरतां पश्यन्तो सज्जन्ते, संकुचिततञ्च सञ्चिन्त्य विपण्या
निःश्वसन्ति ।”

एवमविरत प्रवर्तमानो दयानदवाक्खलः श्रोतॄणामजानासुरं खण्डश
करोति स्म । नास्य भोजनाच्छादनवासादिचिन्ता येन श्रीमतो मठाधिपा-
ननुनयेत् । नासौ सम्मानावादी येन धर्मध्वजिनो धर्मनेतृनावर्जयेत् । नास्य
कष्टभीतिर्येनाधिकारिणश्चादृक्कितभिः प्रीणयेत् ।

मौक्तिके जीवने गलितास्योऽथ पुरुषपुङ्गवो भारतस्याज्ञानासुरग्रस्त
चिरमूर्च्छितमात्मानमुद्धोषयितुं समर्थं सर्वमुपायमुपादेय, सर्वविध त्याग
श्रेय, दुःखोदकं साहसञ्च पुरुषार्थमन्यत । स्वसिद्धान्तदृढश्च पुरुषसिंहः
स सर्वशक्तिसमन्वितमपि विपक्ष सिंहो धृक्मिव विना विक्षोभं पश्यति स्म ।
एव बुद्धिक्षुरेण जनतासशयः शकलीकुर्वन् प्रभञ्जनस्येव सर्वसञ्चारिणोऽ-
स्यानुयायिन इव विद्विषोऽपि वर्धन्ते स्म ।

अथ भारतीयविद्यानां दुर्गरूपा तीर्थमणि काशी प्रसिद्धता दयानन्द
स्वमतप्रचाराय । बहवोऽन्यन्तं यद् नास्तिवक्ताया नवावतार चार्वाक इव
प्रवचनपटुरयं काश्या विगलितमदो भविष्यति । काशीं विना शास्त्रपार-
दृश्वना सनातनधर्मतत्त्वदृशा प्रतिवादिभयङ्कराणां विदुषां खनिरिव वर्तते ।
तन्नत्यां धर्माभिमानिनां विद्वत्सोऽप्य वादकण्डुमुपशमय्य सनातनधर्मध्वज-
मुन्नमयिष्यन्ति—इति । अतः पूर्वपराजिता नैके विद्वत्सोऽपि दयानन्दस्य काशी-
पण्डितं शास्त्रार्थं श्रोतुं काशीमुपगताः । काशीस्यां विद्वत्सोऽपि, दुस्तर्करप-
प्रमाणंश्च प्रवर्तमानं धर्मव्यवस्थामुन्मूलयितुं प्रवृत्तं दयानन्दं शास्त्रार्थचातुर्येण
पराजितुं कृतमतयोजवन्तः । परस्परं परामृश्य च तौ पण्डितश्रेष्ठानां वाद-
निपुणानामेकं मण्डलं न्ययोजि ।

वाराणसीविजया

दयानन्द १९६९ ख्रिस्ताब्दे काशीं समागतः । तदापि मनः न केवलं विद्वत्सु
परंतु साधारणजनेष्वपि महत् कुतूहलमजनयत् । सोऽसाहसर्वं शास्त्रार्थं दिन
प्रतीक्षन्ते स्म । विद्यावतामग्रणी काशीनृप ईश्वरनारायणः सभाध्यक्षा वृत्तः ।
एकतो वेदसहाया दयानन्दः, अपरतश्च विद्वन्मूर्धन्या विशुद्धानन्द-ताराचरण-
—बालशास्त्रि—वामाचार्यप्रभृतयः स्पर्धालिबोऽभूवन् । एते सर्वेऽपि नैकशास्त्रार्थ-
विजेतारोऽभवन् । किन्तु दयानन्दयुक्ती प्रतिक्षेप्तुं नापारयन् । दयानन्द
वादेन जेतुमसमर्थाश्च रजन्या सम्पत्तायाः, दण्डादण्डि—युद्धेन प्रावर्तन्तः समीहितः

साधयितुम् । किन्तु हन्त ! तदा तत्तोपस्थित आरक्षकाग्रणीयुद्धोद्यतान् तान् निवार्य दयानन्द सुरक्षित स्वगृहमनैषीत् ।

तदनु सप्तकृत्व दयानन्द काशी समागत । किन्तु न कस्यापि पुरुष शार्दूल तं धर्पयितुं शक्तिरासीत् । एव काशीविजयेन दयानन्दस्य महिमा, तद्विपक्षाणां द्वेषश्च परा वृद्धिममजताम् । स खलु भारतस्य सर्वदिव्यं वज्रं लोकानां वेदाध्ययनेन तदुदितसत्त्वशालिधर्मानुष्ठानेन च वेदनिष्ठा सधुक्षितुमनारतमयतत ।

एतेन हिन्दुधर्मानुयायिना न केवलं मिथ्याप्रत्यपरित्यागफलं बभूव, अपितु यत् ख्रिस्त-इस्लामधर्मानुयायिभिः सामाजिकव्यवहारनिन्दया क्षोभितचेतसा हिन्दूनां स्व-स्वधर्मो परिवर्तनं क्रियते स्म सा प्रवृत्तिरपि दृढं खिलीकृताऽभवत् । यतो दयानन्दोपदेशेन निम्नजातीया “वयमपि अन्ये इव समानगौरवभागिनो भवाम” इत्यध्यवस्यन् । वैदेशिकैः पूर्वं क्षोभितश्रद्धा अपि पुनः हिन्दुधर्मस्य जस्वि स्वरूपं प्रबोधिता सन्तः “हिन्दुधर्मो नूनं महान् सत्त्वसपन्नश्च धर्मः” इति च भावयाचक्रुः । स्वधर्मगौरवबुद्ध्या च धर्मान्तर-स्वीकारमिति परित्यजुः । एकमेकतो रुद्धिप्रस्ता हिन्दुदोषरतो विधमिणश्चापि दयानन्दं शत्रुभावेनापश्यन् । अतो हि दयानन्दस्य शत्रुगणं सख्यया बलेन च वर्पितुं न इव प्रचीयमान आसीत् ।

आर्यसमाज-स्थापना

हिन्दुधर्मस्य विस्मृतप्रायाणां सत्त्वसपन्नानामोजस्विना चाशानां वेद-मुखेनाप्रतिमेन प्रकाशनेन दयानन्दस्वामिनोऽनुयायिवर्गोऽपि प्रवृद्धमान आसीत् । जनतायां धर्मरुचिं वेदनिष्ठा चोचितेन पया कार्यप्रवणया विधातुं स्वामिना आर्यसमाज नामा सधः स्थापितः । मुवापुर्यां १८९५ ख्रिस्ताब्दस्याप्रिलमासस्य दशमदिने स्थापितोऽयं समाजो हिन्दुधर्मस्य नवीनतया प्रकाशित स्वरूपं जनतायु प्रबोध्यितुं कृतनिश्चयोऽभवत् । समाजेनादगीकृता सिद्धान्ता इमे -

सिद्धान्तषट्कम्

- (१) वेदप्रतिपादितः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, अर्घ्यस्तः
अद्वितीयः, निर्विशेषः, जगदुत्पत्तिस्थितित्तयकारणमेव
'परमात्मा' ।
- (२) ऋषीन् द्वारीकृत्येश्वर एव वेदानाविश्वकार ।
- (३) वेदा एष सर्वातिशायि, अबाधितं, शुद्धितममेकमात्रं प्रमाणम् ।
- (४) आर्यसमाजः सत्यसंरक्षणेऽसत्यनिराकरणे चानारतं प्रयतिष्यते ।
- (५) समाजोऽयं जनकल्याणप्रवृत्तौ प्रधास्येत् ।
- (६) जनानां शारीरिकीमायिकी नैतिकीमाध्यत्मिकीञ्चोन्नतिं
साधयितुं सर्वैव बद्धकटिः स्यात् ।

आर्यसमाजस्थापना विधाय देशे विविधपत्तनेषु तस्य शाखा प्रशाखाश्च
स्थापिता येन प्रतिजन समाजसिद्धान्ता प्रसरेयु । समग्रे भारते कृतपदोऽ-
प्यय समाज मञ्जाव-उत्तरप्रदेश-राजस्थान-बिहार-प्रदेशेष्वधिष्येन
प्रगुणितप्रकर्ष आसीत् । विविधप्रदेशव्यापिनीना समाजशाखाना प्रवृत्तिप्रेरण
च केन्द्रीयसमाजेन क्रियते स्म ।

न केवल भारतेऽपि तु विश्वे बहुत्र स्थलेषु समाजसिद्धान्तान् प्रसारयितुं
मण्डलानि निरमीयन्त । तेपाञ्च सचालन भारतराजधान्या देहल्या स्थितेन
केन्द्रियसमाजेन व्यधीयत । एवञ्च आर्यसमाजमुखेन दयानदस्य हिन्दुधर्म-
दृष्टि धर्मोद्धारप्रवृत्तिश्च सर्वत्र भूमण्डले वृद्धिमती प्राकाशत । लक्षशो जना
समाजसेवामुररीकृत्य, बद्धकटयो ग्रामाद्ग्राम, जनाञ्जनञ्च हिन्दुधर्मस्य
नवावतार निवेदयन्ति स्म । वेदशिक्षाप्रधानैर्विद्यालयै, व्यायामशालाभि,
नारीशिक्षासदनै, दलितजातीनामुद्धारकेन्द्रै, हिन्दुधर्मस्य हृदयप्रकाशक-
ग्रन्थरचनाभि, प्रवचनशतैश्चैव नैकप्रवाहे प्रवहन्तो भागीरथीव समाज-
सरिताऽस्खलित प्रवहति स्म । नवीनेनानेन धर्मप्रवाहेण धर्मस्वान्ता दया

नद हिन्दुधर्मस्य सरसक परमात्मदूतसमन्वन्त । 'महर्षि'रित्युपाधिना त
मण्डयित्वा च ते तस्मिन्नात्मन समादर प्राकटयन् । 'सैयद अहमद', नामा
इस्लामधर्मी, 'रेवरण्ड स्कोट', नामा ख्रिस्तगुरुरपि दयानन्दस्याप्रतिमया प्रति-
भया, तेजस्विकार्येण च प्रभावितो तदनुयायिगण प्राविशताम् । किन्तु नया
सिद्धिर्दयानन्देन विना कष्टमासादिता । पूर्वोक्तप्रकारेण यत् यत् स गच्छ
ति स्म तत्र तत्र तस्य तेज शमयितुं प्राधान्यपहर्तुं च कृतसकल्पा विरोधिर्नोप-
वन् । तस्य देहव्यापारारक्षका नियोक्तव्या इत्यपि प्रियं सूचितम् । किन्तु
साहसावताराभ्यास्मै न तदरोचत । ये किल साक्षादपकर्तुं सप्तमर्षास्तान् सिंह
शृगालानिव स कातरान् तृणायामन्यत । न च तादृग्भ्यो भूतिलेणोऽपि
तमस्पृगत । समुपस्थिते च प्रतिद्वन्द्वि-प्रत्यवाये हसन्नेव निष्कम्प तान् प्रति-
तिष्ठति स्म । तादृशा केचन प्रसङ्गा अत्र निर्दिश्यन्ते -

(१) एकदा महर्षि जाह्नवीतीरे सञ्चरन्नासीत् । तदा सहस्रैव दुष्ट
देही द्वौ पुरुषौ तमाक्रमताम् । तञ्चोत्सार्य नदीजले उत्क्षेप्तुमपतताम् ।
तथोरभिप्रायं विदित्वा दयानन्दस्तौ झटिति हस्ताभ्यामाममदं । दुष्टगृहीतौ
च तावादाय स्वयं नद्या पपात । अस्ताभ्या च ताभ्या सहैव गभीरे जले
निमग्नज । उद्गच्छन्तप्राणी च तौ विभाव्योन्ममग्नज । यमपाशाकल्पात्स्वा
मिहस्तान्च सदय मुक्तौ तौ सिंहात् सारमेयाविव निम्नमुखावगच्छताम् ।

(२) अमृतसरनगरे स्वामी महत्या सभाया व्याख्यानप्रवृत्त आसीत् ।
सहस्रगा जना गावधान श्रवणैक्येन अकर्तन्त । केचन याला सहस्रैव पापा-
णान् क्षेप्तुं प्रारभन्त । मोर्गुंहीतेषु तेषु "दयानन्दविरोधिभि मिष्टाप्रदानेन
संभयित्वा क्षमत्र प्रेषिता" इत्यभनन् । लोकेभ्यो यालान् विमोक्ष्य स्वामी
नम्य सप्रणय स्वादु भक्षयाम्यदापयत् ।

(३) असाधारणमभूत् स्वामिनः प्रत्युत्पन्नमतिरर्षं प्रहसनपटुत्वं च ।
एकदा बन्धिद् विद्वन्मानो शास्त्रार्थे स्वामिनं याजयितुमागत । स च स्व
विद्वत्तरं प्रख्याप्य, स्वर्ग्यं स्वाम्योदाया उच्चारयामयाचत । दयानन्द स्वीयान्
नयाधर्ममहातान् । उच्चारयान् उच्चाधिनिष्ठति विदुषि स उग्रपाद-"यदि

उर्चं स्थित्या वैदुष्योन्नतिर्भवति तर्हि नूनं स वृक्षशाखामधिरूढः काको भव-
तोऽप्यधिकविद्यः स्यात् । श्रुत्वा तज्जने उपहसितः सलज्जः स विना विवाद-
पलायमास ।

(४) अयंकदाज्यं पण्डितः छुरिकाहस्तः समागतः । सोऽभाषीत्
“यो नु पराजितः स्यात्तस्य हि नासिकाच्छेदो भविष्यति ।” समयमेव स्वामि-
नश्चेष्टोऽवदत् “किमपराद्धं वराक्या नासिकया ? यदि किञ्चिददद्गच्छेदमर्हति
नूनं तज्जिह्वैव भवतु । सेवापराधिनी भवति” इति ।

(५) क्षमेव क्षमाशीलोऽभवदयं महर्षिः । एकदा स अनुपगहरे
व्याख्यानं कृतवान् । ततः केनचित्ताम्बूलं दत्तम् । मुखे निवेशयन्नेव स
सविषं तदिति बुबोधे । स्वामिनिबद्धमक्तो रक्तकाष्णी “सैयद”स्तत्रासीत् ।
स हि विषं गृहीत्वा कारागारे प्रक्षेप्तुमैच्छत् । किन्तु स्वामी हस्तग्रेवैव-
मबोचत् “विसृज्यतामयं वराकः । अहम्भुजानां मुक्तये समागतः, न वग्ध-
नाय” । श्रुत्वा तत् “सैयद” आश्चर्यमपिहिताघरो बभूव ।

(६) करणसिंहनामा करणवासभूपो बभूव । तत्कपाले कलद्रकः
आसीत् । कलद्रकः स गङ्गास्नानेन व्यपेयादिति श्रद्धया स प्रतिदिनं खड्ग-
हस्तं गङ्गास्नानाय गच्छति स्म । एकदा मध्येमार्गं स्वामिनः वपानदं दृष्ट्वा
सोऽपृच्छत्, “किम्भवान् गङ्गा अलौकिकशक्तिमती मनुते वा ?” प्रत्यवतत
स्वामी “गङ्गा नदीरूपेण लोककल्याणकारिणी, किन्तु न तस्या ऐश्वर्यमलौ-
किकत्वं वाऽभ्युपगच्छामि”, श्रुत्वा तत् उन्नमितभ्रूः करणसिंहः पुनरपृच्छत्
“तर्हि गङ्गास्नानात् पापनाश इति न विश्वसिति भवान् ?” स्वामी प्रोवाच,
“भ्रातः ! न नदीस्नानेन साधुदर्शनेन वा पापं प्रणश्यति । अस्माकं कर्मभिरेव
पापं पुण्यं वा प्रलीयते”, स्वामिनो घ्राष्ट्र्यमिदं पश्यन् नृपशुकोपः । कोशानि
सार्यं प्रहर्तुकामः खड्गमुदधरत् । स्वामी तु विना विसोभम् उन्नतं खड्गमा-
च्छिद्य त्रिधा विभज्य दूरमक्षिपत् । दयानदस्य विक्रमेण सज्जितो भूपः पाद-
मध्यपुच्छं कुक्कुर इव तूष्णीमपासरत् ।

(७) मुगेरस्थले एकदा कौपीनमातधरो दयानदोऽग्निरय प्रतीक्षमाण तद्विरामस्थले गतागत कुर्वन्नासीत् । तत्र च कश्चिद् गौराधिकारी सपत्निक उपविष्ट आसीत् । सन्यासिषु स्वभावत एवामर्षी स कौपीनधर स्वामिन सद्भूभट्टगमपश्यत् । अशासञ्च स्थानाधिकारिण तमपसारयितुम् । स्थानाधिकारी सविनय स्वामिनमुपसृत्याग्निरयागमनविलम्बं च निवेद्य, कोष्ठान्तविथमितु न्यवेदयत् । किन्तु स्वामी सञ्चाररुचिं प्रख्याप्य न तदङ्गीचकार । तत गौरदर्शनं परिजिह्वायु स्थानाधिकारी तूष्णीं स्वकार्यनिमग्नोऽभवत् । गौरस्तु स्वामिनो घाष्ट्यमसहमान पुनरपि स्थानाधिकारिणमाह्वयत् स्वामिनं नि सारयितुञ्च सावष्टम्भमादिशत् । स्थानस्वामी साञ्जलिं पुनरपि स्वामिनमन्यत्र गन्तुं न्यवेदयत् । विदितगौरावूतस्तु स्वामी तमभाषत्—“वद मद्बचनात्त गौरापसद यदहम्, आदम—इव—समानोऽस्मि ।” (बाईबलेति ख्रिस्तधर्मपुस्तके सर्वतः पूर्वं आदम—इवसज्ञकां स्त्रीं पुसावीश्वरेण सृष्टाविति कथा वर्तते) स्वामिनः प्रगल्भबचोभिरतितरा कोपपरित गौरं विभाव्य, स्थानस्वामी तमबोधत्—“प्रभो ! नाय साधारण सन्यासी । अयं किल प्रगल्भसत्त्वो लोकपूज्यो दयानन्दो वर्तते” । नामध्वनमात्रेण सप्तध्रममुत्पाय गौर स्वामिनमुपजगाम । सविनयं प्रणम्य, समायाचित्वा च बहुकालसञ्चिताया स्वामिदर्शनकामनाया पूर्याऽमन्दमानन्दं प्राकाशयत् ।

दयानन्दसमये रुडिजालजटिलाद् हिन्दूधर्मादुद्विजमाना भवीनशिक्षा-दीक्षिता केचन विजेतृभिराङ्गलैरादृतं ख्रिस्तधर्ममाश्लेष्टुकामा अभूवन् । “मृपाप्रत्ययनिधानं किल हिन्दूधर्मोऽतो न बुद्धिमतामुपादेयः । तत्र हि पापण्ड-पुष्टधर्मव्याजेन ऋजुमतयः प्रतीयन्ते । परलोकादिभयेन च जनमनो निबली त्रियते । एतादृशी धर्मव्याजप्रवृत्तिरेव भारतस्य दैन्यं तन्नोति । पारतप्यमपि हिन्दुधर्मस्य नि सारताप्रसूतं भवति । धर्मेणानेन नैका जातिभेदा, स्त्रीणां गृहशरणता, हीनत्वेन परिगणितानां जातीनां नि सत्त्वता, शोषणञ्चोद्भावितम् । अतः प्रगतिवाञ्छुभिः शीघ्रमयं त्यक्तव्यम्” इति तै विचार्यते

स्म । एतत्प्रतिकर्तुं वेदादिप्राचीनवाङ्मयादुदाहरणन्यत्र सुदुर्लभान् विचारानाकृष्य प्रचार्यं च नवोनशिष्टादीक्षितेष्वपि हिन्दुत्वाभिमानं दयानन्दपुगवेन सधुक्षितः । “न वयं कस्मादपि नराद् हीना अपि तूत्तमस्य सस्कारराशेरधि-कारिणो भवामः । अस्माकं प्राचीना ऋषयो न सदकुचिता अपितु निखिल विश्वं बन्धुभावेनापश्यन् । दूरदेशेष्वपि न सस्कृतिसाम्राज्यं व्यधीततः । अतो दास्यभावे प्रविष्टान् सकुचितान् धर्मकल्याणद्वीन् विसृज्य, ज्ञानैकराशिं वेदञ्च सम्पादकलप्य, दृढोपसी परमात्मप्रोति, विश्वव्यापी बन्धुभावः, देवदुर्लभश्च पौरुषप्रकर्षं प्राप्तव्यः” इत्युद्बोधिता राष्ट्रभक्तिः स्वसम्मानभावना च दयानन्देन महर्षिणा । भारतैक्याय एका राष्ट्रभाषा भवत्वित्यपि व्याहृतं तेन नैकशः ।

एतेन यत्र यवनानां प्राचल्य हिन्दुन च सध्यान्हासः प्रचीयते स्म, तत्र परिचमोत्तरभारते अत्युत्साहेन वेदभक्तिः पुरस्कृतं आर्यसमाजस्य कार्यं वेगेन प्रासरत् । दयानन्दश्चानुयायिना प्रबोधाय विरोधिनाञ्च मुखबध्ना-मैतान् ग्रथान् जग्रथ - (१) वेदभाष्यम् (२) स्वतन्त्रा वेदभाष्यभूमिका (३) सस्कारसंग्रहः (४) सत्यार्थप्रकाशः । एतैर्ग्रन्थैः वेदानां नवीनदृष्ट्याऽर्थं प्राकाशयत्, हिन्दूधर्मोऽज्ञानप्रसूतरूढिमूलः इति प्रवादश्च दूरीकृतः । “हिन्दूधर्मः समग्रमपि विश्वजनं कुटुम्बं कलयति । समाजस्थितयेऽपेक्षितं कर्मभेदः । किन्तु न तावता प्राकृतिकी उच्चता नापि नीचता, दूरे खलु कस्याप्यस्पर्श्यता । स्त्रियाऽपि विविधवदुपनीता वेदादिशास्त्राण्यधीत्य पुष्पवत् समाजश्रेष्ठा भवितुं शक्नुवन्ति ।” एतैर्विचारैः हिन्दूधर्मपुस्तकैर्म्यो नि सार्यं प्रकाशितं बिस्त-इस्लामधर्माणां हिन्दूधर्मो दीपदर्शनबोजमेवोन्मूलितम् । येन तैः क्रियमाणा हिन्दूनां स्वधर्मप्रवेशव्यापारः कुण्ठितोऽभवत् । सस्कृतस्य हिन्दीभाषायाश्च गभीरभाषारूपेणाध्ययनं प्रोदसाह्यतः । तेन च राष्ट्रभक्तिरपि नवीना स्फूर्तिमवाप ।

महर्षिर्दयानन्दः एकतो लोकानां कूपमण्डूकतां परिहर्तुम्, अन्यतश्च स्व-विषये हीनभावः त्याजयितुं कृतसकल्पः आसीत् । अतस्त्वन नवीनेषु ज्ञानविज्ञान-

शाखास्वपि भारतीयं प्रवर्णनीयमिति मत्वा श्यामजी कृष्णवर्मा नामा
मेघावी जर्मनदेशं विज्ञानमध्येतु प्रेषित आसीत् ।

“आ नो भद्रा क्रतवो यन्तु” इति वेदधोपणा मूर्तिमती द्रष्टृषामोऽ-
भवन्महर्षि ।

एव विरोधिदलं दृढकृत्य विद्रावयन्नपि महर्षिरयं सर्वेषु समभावं प्रीतिप्र-
वणचेता समाशीलश्चासीत् । नूनमजातसदुरन्वर्थनामाभवत् दयानन्द ।

अलौकिको क्षमा

राजस्थानप्रदेशे हिन्दूधर्मसंरक्षिणी मबीना दुष्टि स्फूर्ति च प्रसारयितुं
तत्र तत्र व्याख्यानानि कुर्वन् पर्यटति स्म महर्षि । तथा कुर्वन् स जोधपुर-
नूपेण दशवर्त्तसिंहेन निमग्नित । तत्र राजपरिवारस्यानेके सदस्या पूर्वमेव
दृष्टस्वामिनं तस्मिन् वदन्तीरवा अभूवन् । प्रतिदिनं तत्र राजप्रासादे सुदीर्घं
कालं वेदानाधित्य स्वामी व्याख्याति स्म । एकदा स राजसमीपं उपविष्टा
नानाजन-नाम्नी गणिका ददर्श, दृष्ट्वा च ता प्राप्तक्षोभं स्वामी सङ्गमद्वय
राजानमुपालभत । ‘सिंहस्य कुक्कुटीयोग इव नराधिपस्य गणिकायोग’ इति च
प्रतिपाद्य, स सुतरामभर्त्सयत् । प्रभावमूर्ति हिमवदक्षोभ्य च दयानन्द किमपि
प्रतिवक्तुमक्षमो नृपो नतशिरा बभूव । किन्तु विभववतामग्रेसरा मानघना
च सा गणिका न तन्ममर्थं । सा हि जगन्नाथनामान् स्वामिसूद पुष्कलेन धनेन
प्रलोभ्य विषं दापयितुमायोजयत् । तथा कृते च सूदेन, स्वामी कतिचिद्-
प्राप्तान् गलघ्नेन विषमिथ भोजनमित्यबुध्यत् ।

पूर्वं नैकशो विषं भुक्त्वा योगक्रियाभिस्तत्प्रभावो नाशित आसीत्स्वा-
मिना । अस्मिन्नपि समये तथा कर्तुमयतत । किन्तु हन्त । अत्युग्रस्य शीघ्र-
व्यापिनश्च विषस्यास्य दुष्प्रभावं प्रतिरोद्धुं न तेन शक्तमभूत् । स्वस्यान्तकालं
समीपस्य विदित्वा कण्ठाकरं स्वामी जगन्नाथमाजुहाव । स खलु स्वकर्मणा
परितप्यन् किद्रवर्त्तव्यतामूढो वेपथुमान्नात्र स्वामिपादौ गृहीत्वा तौ नेत्राभु-

भिरसिञ्चत् । त हस्तेनोन्नमय्य, दुःसहविषेण पीडयमानोऽपि स्वामी कृपा-
पूर्णं स्वरेणाभाषत —“मूढ ! किमिति त्वयेदं पापमाचरितम् ?” इत्युक्त्वा
हस्तगतं द्रव्यं प्रदर्शयं पुनरुत्तवान् “भद्र ! गृहार्णतद्धनम् । एतेन तूणमेव
हिमगिरिस्थं नेपालं प्रतिपद्यस्व । विलम्बे कृते राजगृहितस्य ते वधो निश्चितः ” ।
इति करुणामयस्यास्यापारा करुणा विभावयन् जगन्नाथ आत्मानं धिक्कारशतै-
र्वर्षयन् निम्नान्न शीघ्रमेव निर्गतोऽभवत् ।

अयं अर्जुनपर्वतं नीतः स्वामी । भयंज्यसेवया तत्र किञ्चिदिव लब्ध-
स्वास्थ्यश्च पुनः अजमेरं प्रापितः । तत्र व्याधिं पुनरपि प्रकुपितोऽभवत् ।
सर्वतो देशात् तच्छिष्यास्तत्राधावन् । १८८३ ख्रिस्तान्दे अक्तूबरस्य ३०
दिने दीपावलीपर्वणि शिष्यशतावृतो महर्षिः स्वच्छस्रं उपविश्य, गायत्री
वेदमन्त्राश्च भावपूर्णं स्वरेणागायत् । ततश्चोर्ध्वं दृष्टिरभाषत—‘सर्वान् ।
करुणाकर ! जीवननाटकं मे समाप्तमवैमि । पुनश्च तं सकल्पानुसारं त्वा-
शरणं प्रपद्ये’ । एव भाषमाणं ज्ञान्तमूर्तिं प्राणानायम्य किञ्चिदतिष्ठत् ।
तदा विसृष्टप्राणैश्च सह तदीयं दिव्यं ज्योतिरपि महाज्योतिषि सम्पन्नमभवत् ।

रामकृष्णः परमहंसः

सर्वे धर्मा परेशस्य प्राप्तये मिश्रमार्गदा ।

इति स्वानुभवावस्थित रामकृष्णो महामना ॥

उपसो दिवस्पतिरिव तप पूताया चन्द्रमणिदेव्या सिद्धस्वरूपो याल प्रादु-
र्बभूव । अस्य पितुर्नाम खुदिराम चक्रवर्ती आसीत् । बगप्रदेशस्य हुगलीमण्ड-
लान्तर्बर्तिनि कमरपुरग्राम एषा वासभूमि । खुदिराम पूर्वं 'देरे' ग्रामेऽवसत् ।
तत्रत्यो भूस्वामी एकदा कस्मिंश्चिदभियोगे खुदिराम मिथ्याभाषणेन स्व
समर्पयितुमाज्ञापयामास । अवदच्च "यदि त्व तयाकर्तुं नानुमन्यसे, तव
जीविकैकसाधन भूमिरपहरिष्य" इति । सत्यप्रिय खुदिरामो मृषाभाषणाद्
भूमित्यागमेव दर मेने । अय परित्यज्य च देरेग्राम सपरिवार समीपवर्ति
कमरपुर जगाम ।

कमरपुरग्रामे स एक एव ब्राह्मणपरिवार आसीत् । गोपादिकर्मकर-
भूयिष्ठे कमरपुरे वसन्नप्यय खुदिराम विप्रसहजान् सदाचारान्, परमात्म-
प्रीति, साधुसेवा, परपराधर्मञ्च पूर्ववदेव पर्यपालयत् । तस्य रघुकुलश्रेष्ठे

भगवति रामचन्द्रे परमा भक्तिरासीत् । जगन्नाथपुरीमार्गेऽभवत् कमरपुरम् । अतस्तत्र यात्रिका अविरत गतागत कुर्वन्ति स्म । बहूना साधूना सन्यासिना च तद् धर्मविनोदनस्थानमभूद् । खुदिरामस्तेषा सगत्या, सेवया चारमन पुष्परशिं ज्ञानसञ्चयञ्च वर्धयते स्म ।

अप बालक्रमेणाय द्वौ सुतौ द्वे च सुते अलभत । पञ्चमी वनिष्ठा सन्तति मुन आसीद्यस्य नाम 'गदाधर' इत्यक्रियत । अस्य जन्मन पूर्वं गदाधरा विष्णु "अहं ते सुतरूपेणावतरिष्य" इत्यभणत् स्वप्ने खुदिरामम् । तद्वचःप्रत्ययेन बालस्यास्य नाम तथा विहितमभूत् । अस्य जन्म १८३६ ख्रिस्ताब्दस्य द्वितीय-मासस्य २० तमाया तिथावभवत् । बालोऽयं पञ्चहायन एव पुराणादिकथा यथावद्वक्तुं शशाक । यात्रानिमित्तमागतानां विदुषां विवादकाले तेषामप्य-विदितान् विषयान् समाधानवचांसि च धदतोऽप्य बालस्याप्रतिमया मेघया वचनवैचक्ष्येण च सर्वेषाम् आश्चर्यमभवन् । सकृच्छतमपि सो यथावत् सत्स्मार । भालायामध्ययनाय प्रहितस्यास्य मनो नारज्यत पाठविषयेषु । केवलमय पित्रादिमुद्याच्छुनानि परमश्वरचरितानि, भक्ताचाराश्च श्राव-श्रावममादन । अध्ययनान्तरान्बोद्धिजने स्म । बगभाषाया लिपिमात्रमधीत्य, ज्ञानागुण् प्रणम्य ततो विरता बभूव । अयाय गदाधर शास्त्रपण्डितान्, बापायघारिणश्च मन्यासिन उपसृत्य धर्मतुषामुपशमयितुं प्रायतत । किन्तु तेन दृष्टं यदीमे शास्त्रव्याख्याने, परमात्मभक्तेर्गौरवप्रतिपादने, ज्ञानदे-ग्यादीना माहात्म्यवर्णने च यथा शूरा भवन्ति न तथा तदनुकूलान् । वाक्कर्मणो सवादा दृश्यते । अतस्तेषु मन्दादर परमार्थ-दिङ्मूढ, बुद्धिमानपि मत्त इव उद्येभ्यनून्य समचरन् ।

अधिरादेव तस्य पिता दिव प्रस्थित । ज्येष्ठश्च रामकुमाराख्यो भ्राता
कुटुम्भभरणोपायमनुचिन्त्य बगराजधानीं कलकत्तामहानगरीमगच्छत् । तत्र
स खलु रामकुमारं वृत्तविद्यं सन् शालामेकामचालयत् । किन्तु न तेन पर्याप्त
धनमार्जत् । येन व्यवसायान्तरलाभं प्रतीक्षते स्म ।

दक्षिणेश्वरगमनम्

अथ कामस्वजातीया धर्मपरा राक्षसमणिदेवी नाम्नी विभववती काश्चि
न्महिला रामकुमारमाह्वयत् । तथा किल गंगाकूले नगरपरिसरे दक्षिणे-
श्वराख्ये स्थाने कालीदेव्या मन्दिरमेकं निरमोयत । तदर्थं च सा सात्त्विक
विद्यासदाचारसम्पन्नं ब्राह्मणमर्चनकर्मणेऽपेक्षते स्म । सर्वतो दृष्ट्वा च
रामकुमारं तत्कर्मयोग्यममन्यत ।

रामकुमारः कालीमन्दिरेऽर्चकाधिकारं निर्वोढुमद्वगीचकार । किन्तु
रामकृष्णापरनाम्ने गदाधराय तन्नारोचत । स खलु तदा ब्राह्मणाचारविषये
परंपराप्राप्तायां रुढौ परिपालनं परमं धर्मममन्यत । ब्राह्मणस्य धर्मं तद्
भिन्नजातीयस्य किङ्करभावे लुप्यतीति तस्य विश्वासः । भ्रात्रा कुटुम्ब-
भरणायैवमावश्यकमिति बोधितश्च बहुप्रेम्णा कथञ्चित् तद्वन्मन्यत ।
अद्यापि स तत्र भोजनं न जग्राह न च स्वयं तत्रत्यं किमपि कार्यमकरोत् ।
धनलाभाय न तस्य काऽपि प्रवृत्तिरभूत् ।

एव केचन वर्षा व्यतीता । अथ तस्य भ्राता शरीरस्वास्थ्यार्थं देव्या
मर्चनादिकर्मं कर्तुमसमर्थोऽभवत् । भ्राताऽनुनीतश्च रामकृष्णो देवतार्चनकार्य-
मप्यद्वगीचकार ।

स खलु यद्यत्कार्यं चकार तत्परमया श्रद्धयैव चकार । अतो देव्यर्चना
कुर्वतोऽस्य मनो देवी साक्षाज्जननीमेवाभावयत । देव्यै समर्प्यमाणानि पुष्पाणि
यस्त्राजकार्त्तवेद्यानि च देवी गृह्णात्येवेति भावप्रवणमासीत्तन्मनः । स हि तां
प्राणन्तीं विश्वजननीमाकलयत् । पूजा विधाय, मातरं तां शिशुरियं स्व
भाषितुं वात्सल्येन स्नपयितुं च प्रार्थयत् । एव कुर्वंतस्तस्य कालभानमपि

नासीत् । तदवस्थं तं पश्यन्तो जना विविधवितर्का अभूवन् । केचन तं हतप्रज्ञं मत्तमपरे च वस्तुतो भक्त्याप्लावितचेतसमकल्पयन् ।

शारदादेव्या विवाहः

तादृशीमवस्थो गतस्य तस्य ज्येष्ठभ्राता जननी च तन्चेतोन्नशनिवारणाय विवाहमेवोत्तममुपायमन्येताम् । तदनु रूपवधूमागङ्गे च प्रक्रान्ते स स्वयमेव रामचन्द्रमुखोपाध्यायस्य पञ्चवर्षस्का शारदामभ्याख्या दुहितर सखलदिव्यगुणोपेता स्वभार्या भवितुमेवोत्पन्ना निरदिशत् । तया सह तस्य विवाहश्च सम्पन्नः ।

रामकृष्ण काश्चन स्त्रिय स्वभावत एव दिव्यरूपा अपराश्व तद्विपरीता अकलयत् । प्रौढे वयसि स्थिते तस्मिन्नेकदा पञ्चवयस्यपुत्रा रम्याकृति काचि ललना देवीमन्दिरमागात् । सा दृष्ट्वैव रामकृष्णस्तस्या दिव्यभावमावेदयच्छिष्येभ्यः । स्वाभिप्रायं प्रमाणयितुं च तस्या पुरतो धूपदीपे निवेश्य चरणयोः पुष्पाणि समर्पयितुमादिदेश । तथा कुर्वन्तु शिष्येषु, हन्त ! सा पुरङ्गी सद्य एव समाधिमग्नाऽभवत् । रामकृष्णश्च कालीस्तवेन पुनस्तां प्रकृतिभावमापादयत् । एतादृशं अनेकशी दृष्टचरमभूत् तत्सहवासिभिः ।

अनन्तरं लोकप्रसिद्धप्रभावे तस्मिन्नेके धर्मानुष्ठानबुद्धयस्तमुपासयन् । दृष्टमात्र एव जने स स्वशिष्यान् तस्यान्तरस्थितिमबोधयत् । काश्चन अचिरादेव साक्षात्कारयोग्यानपराश्व बहुजन्मप्राप्यपरमार्थान् न्यवेदयत् । एकदा सा जनमेव दृष्ट्वा अबोधत्—“अयं पूर्वजन्मनि राजाऽभवत् । प्रचुरान् भोगान् भुक्त्वा, भोगासारताञ्चावगत्य, स पूर्वदेहत्यामात्पूर्वमेव विरवितमभजत् । अतोऽस्मिन्मेव जन्मनि पक्ववपायो मुक्तिं लप्स्यतीति ।

साक्षात्कारायाक्रन्द

विवाहविधिं समाप्य, पञ्चवर्षस्वा शारदां रुद्रघनुसारं पितृगृहं एव विसृज्य, गं न्यववर्त्तनं दक्षिणेश्वरमन्दिरम् । मातृभ्रातृसम्भाविता सोपव्यवहार-

प्रीतिर्न विवाहात्परमपि लेशतोऽपि तमस्पृशत् । ॥ किल पूर्वपिक्षयाभ्य-
धिकवैकल्येन जगदवामस्तौषीद् । तामात्मरूपमदर्शयन्तीञ्च विभाव्य,
विकलविकल रोदिति स्म । पूजाकर्मण्यपि स विभ्रान्तावस्थ एव प्रावर्तत ।
कदाचिद् देव्यं निवेदनीय वस्तु स्वस्मायावेदयद् बहिर्वा निचिक्षेप । कदा-
चित्पूजादिकर्मनारभ्यैव मन्दिरभूमौ लुठन्, अश्रुपरिप्लुतनयनः कोणात्का-
णान्तरमुपासपत् । कदाचिच्चन्दनादिरुपितशरीरोऽट्टहासं प्रेक्षकाणां भीति-
मजनयत् । बहुश समाप्तपूजाकर्मा देव्या सम्मुखमुपविश्य बाल इवाचुक्रोश :-
“मातः । अन्यदपि दिनमेकं गतम् । न च इवमात्मानं प्रकटयसि । न च
त्वद्विरहाकुलं शिरसुभिर्न नोडे करोषि । केयं ते रीतिः ! किन्तु मयापराध
यत्तव दर्शनसुखान्मा ब्रूचयसि !” एव विलप्य कदाचित्स तदवस्थ एव निद्रा
समाधि वा लेभे । तस्य सर्वोऽपि व्यवहारोऽट्टप्टपूर्वोऽवितर्क्यश्चासीद् । अत
कथङ्कार स प्रकृतिं प्रापणीय इति किङ्कर्तव्यतामूढा अभूवन् तत्कर्मसाक्षिणो
जना ।

सादृगवस्थ त दृष्ट्वा रात्री रासमणि, मन्दिरकार्यद्रष्टा तस्या जामाता
मयुरानाधश्च जनान्तरमर्चाकर्मणि नियोजयामासतु । अस्य व्यवहारो न
मत्तविजृम्भित न चावेशप्रसूत इति ते सम्यगवेदिताताम् । यथा यथा राम-
कृष्णव्यवहारा अलौकिकतामवागाहन्त तथा तथा सहृदययोस्तयो तस्मिन्
प्रीतिरवर्धत । त हि ते दिव्यात्मान वस्तुतः परमार्थपरायण देवीदर्शनलाल-
सञ्चामन्येताम् ।

दिने दिनेऽस्य देवीवियोगदुःखमधिकाधिकमवर्धत । एकदा स मातृदर्शन-
शून्यस्य देहहृत्कस्य परित्यागमेव साधु मन्वानो भूश सतप्त आसीत् । मातृ-
दर्शनहीन जगदिदं शून्यमेव, दुःखभूयिष्ठमेव च प्रातीयत तस्मै । असह्य-
मभूत्प्राणानां धारणम् । तदेव धर्मदग्धाया भूमौ वृष्टिरिव, अतर्कितपूर्व,
शशिशीतल, सूर्यसहस्रसकाश मातुर्दिव्य रूप ददर्श । क्षणप्राप्तानष्ट तद्दिव्य
रूप पुन पुनर्दृष्टुं स तन्मय सन्चचार । तदेकसाध्यस्य च तस्य क्रमेण
यपेच्छमसृद् दर्शनलालः समजायत । एतेनास्योन्मादो शरन्नदीपूर इव

विगलित । कदाचिदस्य वितर्कोऽभवत् “किन्तु सत्यमेवाह मातुर्यथार्थदर्शनं लभे, उताय मे विभ्रम स्यात्?” अथ च स एवमचिन्तयद् “यद्यहममुक जनममुकस्मिन् समयेऽत्रागत पश्येय तर्ह्येव साक्षात्कारघटनामवितर्कां कलयेय ।” एतादृशोऽस्य सकल्प सदैव सिद्धोऽभवत् । एकदा सोऽचिन्तयत् “यदि रास-मण्या विवाहितम् अत्र चानागतपूर्वं कन्याद्वयं श्वो मध्याह्ने पुरोर्वर्तिनो वट-वृक्षस्याधस्तादागत्य मा पश्येदवितर्कं मन्ये मयानुभूत मातृदर्शनम् ।” इति । तत्तथैव सवृत्तम् । असुर्यम्पश्य तद् कन्यायुग्मं तदैव रामकृष्णं द्रष्टुं सोत्कण्ठं सत्, भृशकुलजानामनुज्ञां लब्ध्वा, सकल्पित एव समये वटवृक्षमाजगाम । असमापितपूर्वं च तं नाम्नाऽऽहूय, मधुरगिरा एवमभिदधे “मा व्ययिष्ठा, त्वयि परमकारुण्यं भजति भगवती काली” इति । एतादृशैः प्रसङ्गैस्तस्य चेतो वीतशङ्कं प्रसन्नञ्चामवत् ।

कृतसाक्षात्कारव्यवहारः.

ततस्तस्य मातृदर्शनवेला दीर्घदीर्घतराऽजायत । शास्त्रेषु साक्षात्कृत-देवतानां यानि चिह्नानि वर्ण्यन्ते तानि तस्मिन्नुदश्यन्त । स कदाचिद् देव्यं आनीतानि मन्त्रपुष्पाणि स्वस्मिन्नेव समारोपयत् । स्वमेव च देवीमध्यापयत् । एव कुर्वतोऽस्य शरीरं हर्षतुन्दिलं व्यराजत । असकृत् सुदीर्घं समाधिं चाध्यगच्छत् । एकदा देव्यं आनीतानि वस्तूनि स्वयमेव धारयन्त तं मयुरानाथ उपालभत । किन्तु स समनन्तरमेव तं शिवरूपिणमपश्यत् । आश्चर्यमग्नश्च मयुरानाथ ततः परं रामकृष्णं परमात्मरूपिणमेवाधारयत्, पितृयोग्येन च बहुमानेन तस्मिन्नवर्तत ।

ततश्च कदाचित्केन देवीदर्शनेन मातृप्यद् रामकृष्ण । स खलु परमात्मनो विविधभक्तिमार्गेष्वस्य विविधं रूपं द्रष्टुमना द्वादशवर्षाभ्यगम्य तपश्च-चारः । तदा वै तस्य सकलमिदं विश्वं विपरीतमिव प्रातीयत् । भूयोभूय समाधिमग्नः स कालकलां नावेदोत् । अह्निशः शून्येन चक्षुषा निरन्तरं किमपि पश्यतोऽस्य निद्रानाभा दुःशकं आसीत् । देहो ज्वानापरीत इवा-

नारत सतप्तोऽवर्तत । असह्यामिमावस्थां प्रतिपन्न त्र कदाचिदेव मातरम्
भणत् “मात ! त्वदायत्तस्य मे किमिदं सवृत्तम् ? अपि नाम न्वदारा
धनस्येदं फलम् ? किं न पश्यसि मे विकलत्ताम् ?” इति । तदा वत्तना
माता प्रेमपूर्णेन वचसा त्र समाशवासयत् “वत्स ! देहबुद्धिं तदासक्तिञ्चावि
लाप्य कथं नु त्वं परमं तत्त्वं दिदृक्षसि ?” श्रुत्वा तत्तस्य चेत् प्रकाशपुञ्जं
पूरितभूत्, अवोचच्च—“मात ! त्वमतीव कृपानुरसि मयि । मर्त्या
खलु दोषभूयिष्ठा भवन्ति । अतो नाहमितं परं तान् गुरुन् करिष्ये । त्वमेव
मा परं मार्गमुपदिश” इति । सा “आम्” इत्यबोवत् । एतत्सर्वं पूर्वानुभूत
मन्तरङ्गशिष्येभ्यः कालान्तरेण वर्णयति स्म रामकृष्ण । सोऽकथयत् नाह
तत् परं कदाचिदपि देहविषयकं किमप्यस्मरम् । मम भ्रातृसुतो हृदयं य
प्रतिदिनमाहारमानयति स्म । कदाचिदेव स मा स्वल्पाश्रयं भक्षणं प्रवर्तयितुं
शक्नाक । तदा तदा मार्जनीहस्तोऽहं मन्दिरभूत्यावासनभारजंयम् । अयावञ्च
मातरम्—“मात ! बाह्यणोऽहमिति देहाभिमानं मे विनाशय । एते कमंकुष
शूद्रा अन्त्यजा वेति विचारोऽपि न कदापि मा स्पृशतु । भवत्येव सर्वरूपैर्वर्तंस
इति मेऽविचलिता बुद्धिरस्तु ।” इति ।

कदाचित् स सुवर्णनिष्कान् मृत्पिण्डाश्च एकैकस्मिन् हस्ते धृत्वा गङ्गा
कूलं उपविश्यात्मानमेवमभणत् “भो चेत् । दक्षिणहस्ते मे सुवर्णनिष्का
भवन्ति यैः भक्ष्यादीनि भोगोपकरणानि लब्धुं शक्यन्ते । येषु सत्सु सुजना
सम्मानयन्ते । एतैर्दक्षिणैरुपकारोऽपि कर्तुं शक्यते । किन्तु मैतं कदापि
तैः ज्ञानं व्यपेयात्, न च त्वमेतैरात्मप्रकाशं विन्देया । अत एते मृत्पिण्ड
वुत्पा एव ।” इति भणित्वा च स मृत्पिण्डानिव निष्कानपि गङ्गाजलेऽसिपत् ।
तेषु दिनेषु तस्मिन् गाढभक्तिमंयुरानाय सुवर्णतन्तुसमभूतं विचित्रवर्णं
बहुमूल्यं वारमोरोणादुकूलं जाह्नवीतटे उपविष्टस्य तस्य स्वान्धे न्यवेशयत् ।
स खलु तद् दृष्ट्वा पूर्वं जह्यं, अवालाक्यच्च तत् प्रेमपूर्णेन चक्षुषा । किन्तु
हन्त ! अपरस्मिन्नेव क्षणे तेनैव तटस्य मूलं भार्गयितुमारभत, अभापत च—
“अनेन खलु अभिमानं प्रवर्धते न सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्रकाशयते । अतो नास्य
भवति भेदा मतिनचीवराद्” । इति ।

ब्राह्मणयोगिनीसंगमः

रामकृष्ण शिष्येभ्य स्वीय प्राक्कालिकमनुभव वर्णयन्नब्रवीत् "तदा
 त्वहमननुभूतपूर्वं सर्वशरीरे दाहमन्वभवम् । तमुपशमयितुं गङ्गाजलं आकण्ठ
 निमग्नोऽतिष्ठम् । शिरसि चाद्रवस्त्रमवेष्टयम् । असह्यं खल्वेतदभवत् ।
 तदेकाऽविदितपूर्वा ब्राह्मणी समागता । दिनत्रयं यावच्चन्दनद्रवालेपेन,
 पुष्पमालापरिधापनेन च सा दाहं तमद्भावयत्" । इति । उत्तुङ्गा तावण्य-
 मूर्ति, अद्भुतस्वरूपा च सा किं ब्राह्मणी परमविदुषी, जिह्वाप्र-
 नृत्पदनेकाग्रया वादेषु च प्रतिवादिभयकराऽवर्तत । शरीरसुपमेव तस्या
 प्रज्ञापि सर्वजनाश्चर्यं करोति बभूव । कोकिलकठी, सगीतविभारदा, विरत-
 योगबभस्कारशक्ति सा योगिनी रक्तवस्त्रावृता निःशब्दं सर्वत्र मञ्चवार ।
 लोकानुद्धतुं लोकान्तरादवतरिता देवतेव साऽजाकलितागमना साधकानुप-
 जगाम । पूर्वमेव रामकृष्ण कालीदेव्या तदागमनं तद्द्वारा च पूर्णयोगशिक्षा-
 लाभं भूचितं आसीत् । प्रथमदर्शनं एव तावन्प्योन्यमजाननाम् । आगन्-
 मान्त्रेव सा रामकृष्णमबोचत् "पूर्वमेवाहं द्वौ (अन्यां) प्रापम् । विगन्तुं ग्ना
 च भाग्यन्त्यद्याविन्दम् ।" तदवधि नान्य कोपि रामकृष्णस्य पदं भक्ति-
 मनुपमाञ्च शुचितामबुध्यत् । अतस्ता तयाविधं व्याहरन्ती श्रुत्वा मृदुग-
 मरज्यत् तच्चेत । येन तस्य तस्या परमादरोऽजायत ।

तत्रत्या सर्वे जना देव्यास्तस्या वैदुष्येण, अनुपमयोगशक्त्या च त्रिगुण-
 विमूढा आसन् । किन्तु यत्सा प्रमत्त रामकृष्ण स्वस्माद्वर्तितं मनं नन्देन्
 ज्ञातुमसमर्था अभूवन् । ब्राह्मणी सा रामकृष्णस्य शिष्यायां निवासिनी
 पार्श्वेन वैष्णवलिपिप्रधानानाययत् । भक्त्यर्थेऽपि च तदादाहं भक्ति
 वर्धते तादृशमेव रामकृष्णस्याम्नीनि मोक्षान् प्रदत्तवन्ती यः रामकृष्णस्य
 परमभक्तत्वमबोधयत् । 'पूर्वं गङ्गायां मोक्षं, अद्भुतवर्णवाम्नाय
 चैतन्यगङ्गागोऽपि सामेव मत्तावस्थामन्दन्ती इति श्रुत्वा, रामकृष्णे-
 रेवोपायं रामकृष्णस्य दाहदाहान्तिर्दृष्ट्वा । विस्मयेन च

वसत्यामेव केपुचिद् दिनेषु रामकृष्णोऽनिवाया क्षुधामन्वभवत् । असह्यं भूरि भक्षणेनापि न तत्क्षुधा न्यवर्तत । एतावान् भक्षितोऽप्रराशि का जीर्यतीति सर्वे विस्मयन्ते स्म । सा नु योगिनी रामकृष्णप्रकोष्ठं विविधै रक्तमात्रं पूरितमकारयत् । कृते तथा बहुलमन्नं परितो पश्यतोऽक्षुष्णिबुक्ता ।

सा विप्रविदुषी तत्र काश्चन वर्षानवसत् । अज्ञिदक्षञ्च विविधा योगक्रियाभिर्देहमनसोर्बलित्वमाप्नोते । आवेगा जीयन्ते । भयगून्या स्थितिरवाप्नोते विचारप्रहरणं निवार्यते, येन सत्यं साक्षात्कर्तुं शक्यते ।

अथाष्टादशयोगमधिकर्तुं प्रावर्तत रामकृष्ण । बहुवर्षसाध्यानि किमु बहुजन्मसाध्यानि सकलानि योगाङ्गानि स परिमितेष्वेव दिनेष्वात्मायत्तानि विदधे । नैके योगश्रेष्ठास्तस्य तादृश योगमहिमान् दशदशं चकितचकितं अभूवन् । एकदा रजण्या योगसाधनाप्रवृत्तं सो मुखानुधिरान्वितः सूत्रं निर्गतं पश्यन् भीतं भीतं द्रवासीत् । तत्र स्थिता सा विप्रयोगिनी तद् भयहं रक्ताक्तसूत्रद्वयं विदेहमुक्तिरोधकमबोधयत् अवोचञ्च “अस्मिन् पूर्णयोगसमाधिं वर्तमानस्यात्मा सद्य एव देहं विहाय ब्रह्मभावं गच्छति । यो हि पूर्णयोगोऽपि जगत्कल्याणाय शरीरधारणमपेक्षते स ईश्वरेण समाधौ तात्कालिकाद् देहत्यागाद् निवार्यते । नूनं भगवतो निवारणसकल्यशक्ते परिचायकं भवति तत्सूत्रद्वयम् । त्वया रामकृष्णेन नैके परमार्थप्रिया पद्यप्रदर्शनैर्नानु ग्राह्या अतो न तव सद्योमुक्तिरभीष्टा जगदीश्वरस्याः” इति पुनश्च साऽब्रवीत्— “सद्योमुक्तिं लभमानस्य तु समाधिं शीघ्रं केनेन रुधिरं सञ्चयीयते । न च ततो निवर्तत । तदवस्थश्च ध्यानी परब्रह्मणि सम्पन्नं सद्यं देहेन्द्रियादीनि पुनः प्रपद्यते । तस्य शरीरकार्यं विरतं भवतीति समाधिस्थ एव शरीरं जहाति इति रक्तमूत्ररहस्यभावेदयत्सा समाधितत्त्वबोधिदा । एव योगिन्या शिक्षितुं शक्यं सर्वमपि ध्यानरहस्यमवेद् रामकृष्ण । किन्तु न तावदेवं स आत्मनमाप्तवामममन्यत । स खलु वेदान्तं प्रतिपादितं चराचररूपि ब्रह्म स्वामेदेन साक्षात्कर्तुं मग्नमयत । न च स्वयं तथा कर्तुं शक्नोत् । अतः पुनरपि विवर्तमभूत् तन्मग्नः । व्यतीताश्च तदवस्थस्य वेचनं हायना ।

तोतापुरीसंगमः

अयंकदा निहेतुकं परिभ्रमन् दिगम्बरं कश्चित् तत्र समागतः । जन्मना दाक्षिणात्यः, तानतुङ्गः, वृषस्वन्धश्चायं सन्यासी तोतापुरीनाम्ना प्रसिद्ध आसीत् । बाल्य एव न्यस्तसर्वोऽयं विरागी नैकान् गुरून् मसेव्य, विविधार्थसाधना अनुष्ठाय, वेदान्तोपदिष्टं ब्रह्मात्मैक्यं साक्षादकरोत् । न स कदापि गृहेऽवसत् । प्रामादवामायं प्रार्थितोऽपि स आकाशकायूते स्थानेऽवस्थीत् । न वर्षा, न ग्रीष्मप्रचण्डप्रनाप, नापि हिमकरवर्षा विन्ध्यानुकारिणः स धान-पितुमशक्यम् । न स कमप्यन्नमयाचनः । पवन इव निर्बन्धः पावक इव च पवित्रः सो न कुत्रापि दिनत्रयमुवास । परमार्थप्रवामिनः यः कमपि दृष्ट्वा स्वयमेव तमुपजगाम । नूनं मूर्तिमदवेदान्तराशिरेव स प्रज्ञावना प्रतीयते स्म ।

गणोपकण्ठे निश्चलमुपविष्टः रामकृष्णः दृष्ट्वैव सः स वेदान्ततत्त्वसाक्षात्कारपात्रः, बीजप्रतीक्षन्ती सद्यःसिक्ता भूमिमिवामन्यत । उपमृत्युचात्रवीत्-
“वत्स ! जिज्ञाससि त्वं परमसत्यम् ? आगच्छ दर्शयामि ते तदुपायम् ।”
जननी काली पृष्ट्वैव सर्वं कुर्वता रामकृष्णेन “अम्बा पृष्ट्वाऽऽगच्छामि । नाहं कर्तव्यं वेद” इत्युक्त्वा गतम् । कैश्चिदेव क्षणैः प्रतिनिवृत्य च साञ्जनिः स “सन्नद्धोऽस्मि” इत्यभगन् । तोतापुरिस्तु ध्यानप्रकारं निवेद्य तदनुत्तरान् नियमान् ग्राह्यमास । दिनत्रयाम्बासेनैव रामकृष्णो निर्विकल्पसमाधिं प्राप । तोतापुरिस्तद् दृष्ट्वा विस्मयमूढः अवोचद् “यं नञ्चु मया चत्वारिंशद्वर्षाणि कठोरतपस्तप्तं स समाधिस्तत्त्वया दिनत्रयेणैव लब्धः । नाहमात्मानं ते गुरुं जनये । नूनं त्वमेव मे गुरुरसि” । अशिक्षच्च बहुन्याध्यात्मिकाणि रहस्यानि सोऽयं रामकृष्णात् । रामकृष्णसंगनुबध्दश्च स प्रथममेव एकत्र स्थिते एकादशमासान्वासीत् ।

तोतापुरि सदैव स्वसन्निधौ स्वल्पमग्निपात्रमधरत् । अग्निं च तः परममेध्यमवत्पयत् । एकदा समशीर्षः तौ तत्त्वचर्चानिमग्नावाम्नाम् । तदैव तत्राप्यातः कश्चित् बभ्रुवर् पात्राग्निना समाश्रुशनाकामज्वालयत् । घाष्ट्यै-
नानेन मुञ्चन्तोऽपुलिस्तं भूषणमतर्जयत् । तद् दृष्ट्वा सस्मितो रामकृष्णः

प्रोवाच—“सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति भवानुपदिशति । नमं करोम्य वि ब्रह्म न भवति ? कथं ज्ञानिनो भवत उच्चावचबुद्धिः ?” श्रुत्वा तत् प्रकृति गतस्तोतापुरि बोचत् “सत्यं भणति भवान् । नात पर कदापि मा श्रोत्र चाण्डालस्पृष्टं द्रक्ष्यति ।” वेदान्ती तोतापुरी रामकृष्णस्य वाणिप्रक्तिम ज्ञानप्रसूतामवलम्बयत् । “ब्रह्मात्मैक्यदर्शनमेव तत्त्वसाक्षात्कारः । सा एव चरमा प्रकृष्टा च स्थितिः । श्रुतीकोपासना त्वविद्यावतामनुभवा । न सा युज्यते ब्रह्मविदि”-इति । रामकृष्णस्तु श्रुत्यभाषणं “यावच्छरीरादिसंबन्धोऽनुवर्तते तावद्ब्रह्मानुभूतिविचारमात्रस्थिता मनोमात्रग्राह्या च भवति । समेषामपि मनसा समष्टिभूता च भवति जगन्माता काली । एव स्थिते कुत्रास्तेऽसंगतिः कालीसमाराधने ?” इति ।

अथ तोतापुरावन्धत्वा गते, रामकृष्ण स्वयमेव निर्विकल्पसमाधिमास्थाय परब्रह्माभेदमन्वभवत् । स तदनुस्मरन्नेकदाऽबोचत्—“धन्यासान् यावद्द निर्विकल्पानुभवपरायण आसम् । तादृशी दशमापन्नो ध्यानी प्राप्य शरीरं न घटते । न हि क्षमते तच्छरीरं तदवस्थमात्मानं धर्तुम् । किन्तु मे शरीरं घटकाशा सत्त्वगुणैकमदिता अभूवन् । अतो नाविशीर्यन्ते ते । तेषु दिनेषु नाहं बाह्यं किञ्चन वेदिषम् । मम देहोऽत्रग्रहणाभावकारणाद् विघटितोऽभविष्यत् । किन्तु तदा कश्चिद्योगी समागतः । स मे स्थितिमविदत् । स च मां बलात्काशेन ग्रासानग्राहयत् । कदाचित् कृतेऽपि यत्ने नादन्त मा समाधिभङ्गायाताडयत् । कदाचित्तायाकुर्वन् स भक्ष्यदाने सफलोऽभवत् । कदाचिच्च मा समाधावेव पुनः सर्पन्तं पश्यन् हताशः समजायत । धन्याः सेवेतादृगेन व्यवहारेण मे शरीरमतिसारव्याधिग्रस्तमभवत् । तेन क्षीणश्च पुनरपि साधारणी जीवनस्थितिमध्यगच्छम्” इति ।

तदनु स वैष्णवभक्तैर्गुह्येन पया भगवन्तं साक्षात्कर्तुमारम्भवान् । भक्तिं यात्रामये निर्दिष्टा नवधाभक्तिमात्मसात्कर्तुमियेष । तत्र वृजगोपीनां चरितं मनुनुर्वाणः स नारीवेषं धृत्वा राधेव कृष्णैरति कृष्णप्राप्तिमेवोद्दिश्य गोपी

व्यवहारमन्वतिष्ठत् । एव कुर्वाणश्च विस्मृतात्मा गोपवेप मधुरमधुर कृष्ण-
रूपं ददर्श । यं य भाव स स्मरति स्म त त तदेकचेना साक्षात् पश्यति स्म ।
न केवल हिन्दूप्रदायानुमार स परमात्मनो विविध रूप ददर्शापि तु इस्ता-
महिरस्तादिधर्मरूपदिष्टेन मार्गेषापि तयाऽकरोत् । सर्वधर्मरूपदिष्ट-
परमात्मा नानाविधाकार जैतूप इव एक एवेति च निश्चितवान् । विगलिता-
ह्वार तद्भावमावितात्मा च य य धर्मपथमद्गोचकार तेन यमोपदिष्ट
साध्यमधिरादेव प्राप । तेन तत्तद्वर्माणामनायामद्गोचृताया च तस्य तस्य
धर्मस्य साक्षात्कृतस्त्व कश्चिदनाहूत एवागत्य तस्य साधनाया साह्यमकरोत् ।
तस्यानभिव्यक्तोऽपि मकल्प सफनोऽभवत् । एकदा गङ्गातटे बटाघ उप-
विष्टस्तत्स्यल साधनानुरूप दृष्ट्वा तत्र कुटिर कर्तुमैच्छद् । तदैव च कुटिर-
निर्माणसामग्री स्वय नदीजले प्रवहन्ती तमुपजगाम । एव साधना-सहाया
साधनोपकरणानि च सद्रूपमात्रेण प्राप्तान्यभूवन्निति नून तस्यापि विस्मया-
बहमासीत् ।

तस्य साधनाया अयमेको विशेष आसीद् । हिरस्तसाधनाकाले स
आत्मनः पूर्वरूपं निःशेषं विस्मृत्याहर्निशं दिशस्तमेवाचिन्तयत् । वियपत्वेन
बहिः साक्षात्कृते च दिशस्तकृपे, दिशस्तस्तत्स्वरूपमिव प्रविशन् विलयम-
गच्छत् । सर्वेष्वपि साक्षात्कृततत्त्वेष्विदमेवाद्भुतननुभूतं तेन । निश्चितञ्च
यत्सच्चिदानन्दस्वरूप एक एव परमात्मा सर्वदेवरूपः स्वात्मस्वरूपश्चेति ।

शारदादेवीसहवास

एव बहुतिथे काले म्यतीतेऽपि, साधनाविष्टस्य तस्य स्वपरिणयविस्मरण-
मेवासीत् । तस्य पत्नी 'शारदादेवी' इदानीं प्राणयोवनाऽभवत् । सा
वर्णार्णितया शातवती यत् तत्पतिरुन्मत्त समजायत । पुनश्च श्रुतवती
यस्य साक्षात्कृतधर्मतत्त्वो सौकरीश्वरत्वेन पूज्यत इति । अय सा मातुराजा-
मधिगत्य विगतिक्रोशानसहायाऽपि पद्म्या चलन्ती दक्षिणेश्वर समागच्छन् ।
रामहृष्णस्तां प्रीत्या स्वागतीचकार, किन्त्वबोधयत् "नाह त्वा भार्यारूपामपि

तु रूपान्तरस्या जगदवा कालीमेव पश्यामी"ति । सर्वं कालीमय अपत्य-
 श्यश्च स ता मुतो जननीमिवाभाषत । कदाचित् तस्या पुरो घूपदीपो नैवेद्य
 च निधाय, गन्धपुष्पाणि च समर्प्य, तस्या. पूजाविधिप्रकरोत् । विदित
 पतिमाहात्म्या पतिदेवता च सा पतिसेवा पतिदर्शितपथेन च परमात्मसाक्षा-
 त्कारमेवायाचत । तदनुगता च तत्समीप वसन्ती भोजनादिनिर्माणककार्या
 परमेश्वरोपासनपरायणा बभूव । मधुरानापस्तस्यै दशसहस्र रूप्यकानि
 दातुमैच्छत् । किन्तु कनकत्यागादेव पति परमात्मसाक्षात्कार कृतवानिति
 मणन्ती साऽपरिग्रहव्रतमेव साधु मेने । दैहिके सुखे न कदापि तस्या मनोऽ
 रज्यत । सा किल पतिमेव परमात्मान विदन्ती तत्सेवामेवानन्दैकसाधन
 मन्वभवत् ।

सौकिरीत्याऽकृतविद्यस्यापि रामकृष्णस्य स्मरणशक्तिर्बलवत्पवर्तत ।
 बाल्येऽप्य अध्यारमरामायणस्य बगभाषानुवादमश्रीयीत् । चरमे व वयसि
 वर्तमानस्य मूलरूपेण ताच्छ्रोतु मतिरासीत् । तच्छ्रवणकाले स तदातदा
 पूर्वापर वृत्त स्मृतिगत यथावदेव प्राकाशयत् । न मुदीर्घमपि कालव्यवधान
 पूर्वव्युत्तरिभारयितुमशकत् । योगारूढस्य तस्यासंघारणी बभूव चमत्कार-
 सर्जनशक्ति । किन्तु न स कदापि साभिप्राय तामुपयुज्ज । भवदन्व
 शिष्येभ्यो य"योगलब्धामलीकिकी चमत्कारशक्ति" स्वार्थाय युञ्जतो
 योगभ्रशो जायते । अत सर्वदा सत्प्रलोभनादात्मा रक्षयितव्य । लोक
 ह्याते परमार्पाधिगम एव श्रेयान् । सौकसम्मानलुब्धस्य चेतो साध्याद्-
 भ्रश्यति । एव सिद्धयो नून बाधिका एव मन्तव्या" इति । परन्तु रामकृष्ण-
 स्थानभिमतप्रकाशमपि सिद्धिसामर्थ्यं लौकिक बहुश साक्षादक्रियत । स खलु
 समागतस्य जनस्य विचारज्ञानेन, भविष्यदुपटप्तावर्णनेन, दूरगताना वस्तूनां
 दर्शनेन, राक्षसादेवान्येषा रोगनिवर्तनेन च, लोकोत्तरशक्तिसंपन्न इत्यनेक-
 विदितोऽभवत् । कदाचित् स स्पृशन्नेव साधकस्य मन प्रवृत्ति परिवृत्तिम-
 गमयत्, समाधि बालम्भयद्, येन स साधको न बाह्य नाप्यान्तर किञ्चिद्देह,
 अथुतपूर्वार्थ दिव्या आहृती ददर्श । नेचन तादृश स्वभावपरिवर्तनमविन्द

येन परमार्थमार्गं विना विघ्न प्रक्रमितुमशक्नु । विषयी जन कदाचित्
तत्स्पर्शपूतो निविषयता, लोभी च विभवविरतिमध्यगच्छत् । एव नैका
षटनास्तस्य सिद्धि प्रमापयन्ति स्म ।

दीनदयालुता

अथ यात्रायं प्रस्थित सपरिवारो मधुरानाय । रामकृष्णमपि स
प्रार्थयया सह गन्तुमनुनीतवान् । अंत्यराणि सीधंस्थानानि पर्यटन् रामकृष्णो
न केवल मन्दिराणि अपि तूत्तमान् परार्थप्रवृत्तान् यतीश्वरानपि साक्षादकरोत् ।
वाराणस्या स तैस्तद्भारवाग्मिन बुन्दावने च गङ्गाभातर सबहुमानममितत् ।
य य पुष्पपुरष स ददर्श त सर्वोऽपि त पारदुग्धान ज्ञानिनममस्त । केचन त
परमात्मावतारमकनयन् । स खलु बुन्दावनवासमसीवारोधयत् । किन्तु
आसन्नमरणा बुद्धा जननी द्रष्टुकाम तत तूर्णं म्यवर्तत ।

रामकृष्णप्रभृतय यात्राया प्रतिनिवर्तमाना वैद्यनाथसमीपे ग्राममेकम-
गच्छन् । तत्र दाक्षिणापहतान् जनान् दर्शदशं भृशमतप्यत् तच्चेत । मधुरा-
नायमनुदध्य च त तान् सप्ताह यावद् सपन्न भोजन वस्त्रादीनि दादापयत् ।

स हि तदा तदा शिष्योभ्योऽब्रुवत् “अरविन्दे समुत्फुल्ले, अनाहता अपि
भ्रमरा स्वयमेव तदावृष्यन्ति” इति ।

इयमुक्ति तद्विषये पूर्णमवितयाऽभवत् । विविधधर्मा सत्यदर्शना-
भिनापिण शतशो जनान्त गुरु कर्तुं अध्यात्ममार्गे प्रकाशमधिगन्तुमुपा-
सपन् । तत्समीपस्थितिमपि त परमयेयस्वरीममन्यन्त । आह्यमुहूर्ताद्
गध्यरात्रि यावत्सत्कुटिर साधकघातो गतागत करोति स्म । न केवल साधन ।
एवापि तु योगविद्याया भक्तिमार्गे च विचक्षण अपि तत्सन्निधि कासन्ते स्म ।
परमहंसस्य च तस्य प्रेरणया सिद्धिविघ्नान् निवारयन्ति स्म । तस्य शत-
सहस्रा निर्दोषता, निरहकारो व्यवहार, अद्वैतिममार्जवञ्च दृष्टमात्रमपि

चेत आवर्जयति स्म शुचिभावञ्चापादयति स्म । तस्य सरसा भाषा नम-
 प्यात्मविघोपनिषद् । ब्रह्मसमाजनेना बुद्धिमतां मान्य बेशदग्नी
 स्वाध्यायिना निन्दामप्यविगण्य, तत्सामीप्येन परा शान्तिं चेत्यभ्यासात् ए
 विन्दते स्म । त एव रामकृष्णरक्त दृष्ट्वाऽप्येति नवीनविद्या विषयम्
 रामकृष्ण सश्रद्धमुपसर्पन्ति स्म ।

अनयो समागमोऽपि विचित्र आसीत् ।

एवदा बैलगरियोद्यानस्थित बेशव इष्टु रामकृष्ण स्वयमेवामच्छन् ।
 तदा समुत्तेन विचारविनिमयेन, रामकृष्णस्याध्यात्मिकमीशस्य विदितमभूत्
 बेशवस्य । तदनु स नैकजो रामकृष्णदर्शनेनात्मानं प्रसादयति स्म । समा
 हितचेताश्च ततो निवर्तते स्म । रामकृष्णसंगेनास्य धर्मविपणिनी दृष्टिर्नवा
 वतारमाससाद । लेखादिरूपेण चैतदसकृत् प्रकाशयन् बेशवो नवगिसिद्धे
 परमहंससङ्गवृत्तिमुद्भावयामास । बहुधा केचन पाश्चात्यशिक्षादीक्षितास्त
 दम्भिन मन्वाना परीक्षितु समागच्छन् । पर हन्त ! तस्याद्भुतमार्गव
 परमात्मपरायणता च विभाव्य तच्छिष्यतामुपगता अभूवन् ।

सादुरोष्वर्वाधीनशिक्षितेष्वन्यतम आसीद् नरेन्द्रः । अतीव मेधावा
 असदृशकान्तिश्चाय युवा भगवन्तमुपसृत्य, ईश्वरास्तित्वे प्रमाणमपगत ।
 दूराद्विच्छिन्न सुत समागच्छन्त दृष्ट्वा पितेव प्रसन्नहृदय परमहंसस्त स्नेहाङ्गे
 दृष्ट्वा स्नपयन्निव शिशुसरलया प्रीतिपूर्णया च वाचाऽवोचत्—“वत्स ! पुरत
 स्थित स्वामिव परमात्मानं साक्षात्करोमि चेद्विच्छसि त्वमपि ॥ विना विलव
 द्रष्टु शक्यसि” इति । तस्याप्रतिमप्रभयाऽभिभूत इव, पूर्वजन्म-प्रीतितन्दु
 नाऽऽबद्ध इव च नरेन्द्रस्त भूयो भूय उपससार । तत्सान्निध्येऽनिर्वचनीय सुख
 हृदयोद्वेगोपशमञ्च लेभे । तद्विच्छेदं शेषतोऽप्यसहमान स तदन्तेवासिता-
 मद्भगीकृत्य तेन सहैव निरन्तर तस्यौ । अयमेव पश्चाद् विवेकानन्द इति
 नाम्नाऽप्रपत । सकले भूमण्डले च भगवतो रामकृष्णस्य परमहंसताया,
 तदुपदिष्टस्य वेदान्तसंदेशस्य च अप्रतिमप्रतिम प्रसारकोऽभवत् ।

चरमसमाधिः

अथ १९८५ श्विस्ताब्दारम्भ एव भगवान् रामकृष्णो गलव्याधिना इष्टोऽभवत् । अहोनिश साधक समापमाणस्य तस्य वचःप्रवृत्तिः कष्टकरी पवृत्ता । 'गलवेन्मर' व्याधिश्च पदमकृत । शिपिगम्भीरमास्यातु प्रायितोपि साधकोपकारप्रवणः स नोपदेशाद् विरराम । दुःसहेन व्याधिना पीडयमानोऽपि न स बाह्यामान्तराञ्च पीडामनुभवशिवालक्ष्यत । पूर्ववदेव प्रसन्न-हृदयो विविधकार्येषु प्रावर्तत । यथेच्छ च तदा तदा समाधिस्थितिमलभत । १९८६ श्विस्ताब्दस्य अगस्त-भासस्य १६ तारिकाया, निशाया प्रहृष्टये व्यतीते, स भगवान् समाधिलीनोऽभवत् । स च तस्य चरम एव समाधिरभवत् । तदा तदा प्राप्तसमाधेरस्य श्वासनाडीनिश्चयतामनुभूतवन्तः पार्श्वचरा न तदीयत समाधि चरममविदन् । अत एव हन्त ! तैरत्र विभ्रान्तमभूत् । देहधारिणः परमतत्त्वाच्च संप्राप्तः शाश्वतिकः बियोय ते नाविदन् ।

व्यवहारोदारता

स हि भगवान् सदैव स्वशिष्यान् साधकाश्च परमात्मरूपानपश्यत् । न त्व तैः गुह्यदेन सबाध्यमानमरोचयत् । कदाचित्सः योगारूढानां पदरजशिरसि धारयति स्म । कदाचिच्च स स्वमेव तेषां शिष्यं प्रकाशयति स्म । अन्यदा च आत्मानमेव सर्वेश्वरं सर्वं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थं प्रख्यापयामास । अपरस्मिंश्च काले स स्वमेव राम, कृष्ण, बुद्ध, वसिष्ठ वा प्रतिपादयामास । नित्यमुक्तोऽहं न जाता, न वद्ध, नास्ति किञ्चित्प्राप्तव्यमाप्तकामस्य ममेति च व्याहृत्य, लाकानां सन्मार्गप्रवर्तनमेवैकं स्वावतारप्रयोजनं प्राकाशयत् । न कोऽपि तं यथार्थतो वेत्तुं प्राभवत् । रहस्यमेव नूनं लोकोत्तराणां साक्षात्कृत-तत्त्वानां चरितम् । को हि तद्विज्ञातुमर्हति ! परमहंसस्यास्य जीविते, नूनं पिण्डोभूय पुनः प्रकाशित इव भारतीयोऽप्यात्मविज्ञादीयः सल्लक्षितः ।

परमहंससूक्तिरत्नानि

(१) नवत यूयमसप्यतारवैराच्छन्न नम पश्यथ । परतु न तः
तारकान् दिवा दिनमणो प्रतपति पश्यथ । नैतेन वदथ यद्दिवा तारकाः
भवन्ति । तथैवाज्ञानदिने प्रभवति, न यूय परमात्मान पश्यथ । नैतेन परमा
त्मनोऽभावो वक्तुं शक्यः ।

(२) कार्पासपूर्णान्युपधानानीव भवन्ति मनुष्याः । उपधानस्यावर्णानि
विभिन्नवर्णानि ज्ञानामूल्यानि च वर्तेरन्, विन्त्वन्तर्गतं कार्पासन्त्वेवरूपं शुभ्र
वर्णञ्च भवति । तथैव श्यामादिवर्णशालिनः अक्षविज्ञादिभेदभिन्नाः
मनुजानेकरूपान् जानीथ ।

(३) परमात्मस्वरूपविशेषे तदज्ञा एव विवदन्ति । भोजनार्थमुपविष्ट
जना अनागत एव भोजने किं तद्भवेदिति विवदन्ति, वदुश्च कलकल च कुर्वन्ति
समागते तु तस्मिन् विरक्तान्यव्यापाराः तदास्वादनेकपरा भवन्ति ।

(४) एकदा वेशवचन्द्रस्त पप्रच्छ—“भगवन् ! आत्मज्ञानमेव परं
कार्यम् । तद्विहाय देवतार्चनगदिन्याकाण्डप्रवृत्तिं नूनं तण्डुलान् विहाय
तुपसग्रह इव भवति । कथम् भवान् मन्यते ?” भगवान् स्मयन्नेवावोचत्—
“सत्यम्, किन्तु वितुपास्तण्डुला न प्ररोहन्तीति कथं भवान् विस्मरति ।”
इति ।

अन्य कश्चिदेवमपृच्छत्—“भगवान् ! अमृतविद्यस्य भवतः सर्वविध
प्रश्नानां सद्य एव समुत्तरणे कुतो भवति सामर्थ्यम् ?”

“महतो धान्यराशेर्धान्यं तोलयतस्तु राधरस्येव मे गतिः । स खलु तुला
राशिं प्रति धरन्नेव पूर्णः पश्यति, उद्धरति च, तेन तुलापूतये धान्यं सञ्चेतव्यं
न भवति । तथैवाहं परमात्मानमभ्यात्मानं विवृत्य वर्ते । मम हृदयतुला तेन
ज्ञानाकरेण स्वतः पूर्यते” इति ।

बुद्धेः पारे स्थितं तत्त्वसाक्षात्कृतवता स्वयसिद्धा सर्वज्ञता । तेषां वचनो
पन्यासाऽपि बालवाध्यः, सत्यमिव सरलश्चेत्येतैः तद्वचाभिः स्पष्टीभवति ।

“जन्मसिद्धोऽधिकारो मे स्वराज्यं” निजगाद यः ।

राष्ट्रसेवापितस्वानां ‘तिलकः’ तिलकायते ॥

लोकमान्यः तिलकः

१८५७ ख्रिस्ताब्दीये स्वातन्त्र्यविप्लवे विफलतामुपगते, लक्ष्मीबाई-
नाना-तात्या-बहादुरशाह-प्रभृतिषु परलोक कारगार वा प्रापितेषु, आङ्ग्ल-
शासनं प्ररुद्धमूलमजायत भारते वर्षे । आङ्ग्लानां शौर्येण, बुद्धिविभवेन
शासनपाटवेन च भीतभीता प्रीतप्रीताश्चाभूवन् भारतीया । “नूनमाङ्ग्ल-
शासनमीश्वरप्रसादरूपम् । अज-व्याघ्रावप्यत्र निराबाधं सवसतः”- इत्यपि
नैके भणन्ति स्म । अराजकता मात्स्यन्यायं च निवर्त्य तैः सुरक्षासपन्नं शासनं
प्रस्थापितमिति दर्शदशं निर्वृतिं लेभिरे सुरक्षाप्रिया भारतीया । मधुच्छन्न-

विष्णुभक्तमाश्च शासका जनताया आत्मरक्षासामर्थ्यं, उद्योगस्वायत्तताम्
आत्मगौरवञ्च शनैः शनैर्नाशयन्तस्तस्या सम्पदमोजश्च जलुकावत् क्षुपन्ति
स्म । लोकानामज्ञानभूयिष्ठा सामाजिकी धार्मिकीञ्च जीवनपद्धति समर्थं
तेषु स्वातन्त्र्यध्वान्ति जनयन्त, स्वोदार्यविश्वास प्राप्तयन्त स्वायंपटव
शासका । मदिरामत्त इव धूर्णयिमाण, प्रविष्टपिशाच इव च विवेकशून्यो
ऽभवद् भारतीयो जनगण ।

सादृशे मोहधस्ते काले प्रादुरभूद् विद्यावता कर्मयोगिना राष्ट्रभक्तानाञ्च
वरेण्यो बालाख्यो गगाधरमुतो वीरप्रसन्नि महाराष्ट्रप्रदेशे । अयमेव पश्चात्
लोकवत्सल पुष्पपुगवो राष्ट्रनेता 'लोकमान्य' इति गुणज्ञैरपि चरितार्थं
मुपाधि लेभे ।

महाराष्ट्रप्रदेशे रत्नागिरिमण्डले चिखलगांव नामा ग्रामो वर्तते । तत्र
तिलकप्रपितामह केशवरावः प्राप्तः । स खसु शस्त्रे शास्त्रे च कृतदीप्तो
बुद्धिमता वर इति क्वातिमगमत् । केशवरावस्य सुतो रामचंद्रः । रामचंद्र
सुतश्च गगाधरः गगाधर इव तपस्वी शिक्षावितरणे च परमदक्षोऽभवत् ।
संस्कृते गणिते च विशिष्टविद्वान् रामचंद्र पार्वतीबाईनाम्नी पतिपरायणा
मोजस्विनी नारीमुपयेमे । परस्परप्रीतिमतोस्तयो कन्याव्रतमुदभवत् ।
सुतकाक्षिणी पार्वती अद्रितनयेव व्रतोपवासादि चरन्ती तन्वीमपि तनु कृशयन्ती
प्रतिदिन परमेश्वर गुणिन तनय ययाचे । व्रतादि-प्रभावाद्वा, परमेशानुपहाद्
वा, बिलवपाकिनो पूर्वपुण्याद्वा सतीप्रतीमा पार्वती (१८५६ ख्रिस्ताब्दे जुलै
मासस्य २३ तिथौ) १७७८ शकान्दस्यापाठकृष्णयष्ट्या पद्माननकस्य
मृतरत्न सुपैवे । अयमेवास्माक चरित्रनायको बालाख्यो लोकमान्यस्तिलकः ।

जन्मसमये शिशुरयमतीव शिथिलावयव आसीत् । तस्य हस्तपाद निर्जो
वमिवाभवत् । शीर्षं च मासपिण्डायमान शिथिल, नेत्रे च निमीलिते आस्ताम् ।
चिर धृतमर्दनेनास्य शिर काठिन्य लेभे । बालस्यास्य कुलागत 'वेशवे'नि
नामत्रियत । प्रथमपुत्रो न नाम्नाऽऽवाहनीय इति रुद्विशञ्च 'वान'
इति व्यवहारनामाश्रित्यत ।

जस्य जन्मैव भारत भाविन उत्पानस्य सूचकमिवाभूत् । समनन्तरवर्ष
 एव १८५७ ख्रिस्ताब्दे आङ्ग्लशासनमुन्मूलयितुं कश्चिद् भारतीयै राजभो
 राष्ट्रभक्तैश्च विप्लव कृत । समग्रोऽपि भारतवर्षो युद्धपटहनादेशचक्रम्पे ।
 पुढे पेशवादीनामाङ्ग्लै पराजये कृते, बालस्य पितामहो 'रामचद्र' निर-
 थयत्वाद्वा, नैराश्याद्वा, निर्वेदाद्वा, प्रवज्या जिघृक्षु काशी प्रतस्थे । शिशो-
 बालस्य बाल्यकान् कालोत् प्रतिनिवृत्तस्य पितामहस्य सान्निध्ये व्यतीयाय ।
 विचक्षणो बाल शैशव एव पितामहात् शब्द-धातुरूपावलि, समासचक्रम्,
 अमरकौश, प्रायश्चित्तकणितञ्च साधु स्वायत्तीचकार । यज्ञोपवीतकाले चाष्ट-
 वर्षदेशीयस्य तस्य सस्कृपाटव पश्यन्नुपाध्याय साश्चर्यं मुमुदे ।

पिता गंगाधरो नियमनिष्ठो धर्मकर्मसु च परमश्रद्धावानभूत् । अत
 तच्छाशितो बालोऽपि सध्यावदनादिकर्माणि श्रद्धया नियमेन चान्वतिष्ठत् ।
 इयं नियमनिष्ठा धर्मप्रीतिश्च तमाजीवनमनुशास्ति स्म ।

गृहीलो बाल

स्वभाषाज्ञानम् इदप्रथमतया ग्राह्यमिति निष्ठावान् गंगाधरो बालस्य
 शिक्षारम्भं मराठीशालायामेव साधु मेने । येन चतुर्यंक्षया यावन् मराठी-
 शालायामधीत्य बाल आङ्ग्लभाषाशास्त्रा प्रविवेश । अध्ययनपटुरस्य प्रतिदिन
 शालेय पितृप्राप्तञ्च स्वाध्यायं यथावदकरोत् । येनाय महाविद्वान् भवितेति
 सर्वे सबधिनोऽभिप्रयन्ति स्म । आङ्ग्लशालायामेकदा कश्चित् सतीर्थ्यो भूबीज-
 - (मृगफली) त्वचोऽप्राकिरत् । शिक्षकस्तद्दृष्ट्वा तिलकादिभ्यः सर्वेभ्य
 तास्त्वचं सम्माप्टुमादिशत् । दृढमतिस्तिलको 'न मया भूबीजानि भुक्तान्यतो
 नाहं तत्त्वचो मार्जयिष्यामीति' समभाषत । तयाकर्तुं निर्वन्धे त्विमाणे स
 पुस्तकानि सञ्चित्य गृहगमनमेव वर मेने । निरपराध स न तूष्णीं दण्डस्वीकार
 युक्तरूपमभ्यनत । एकदा पुनः सस्कृतशिक्षक सानुवादं नैयधोपचरितं केतु
 छात्रानादिशत् । विनैवानुवादमहं वाव्यमिदमवगच्छामीत्युक्त्वा बालस्त-
 त्रयणं नाङ्गीचकार । तद्योग्यता जानानोऽप्यध्यापक आत्ताभङ्गो मा भूदिति

तत्प्रयणाय निर्वबन्ध । निर्देशमनुसरन्त च बाल मुध्याचार्यं कठोरशास्त्रं
'जेकोव' प्रति दण्डार्थमनयत् । 'पुस्तकं त्रियता शाना वा त्यज्यनाम्' इति
तेनादिष्टो बालोऽन्याय्यशासनाङ्गीकारात् शालात्यागमेव श्रेयोऽभ्यन्यत ।

गगाधर सुतस्याध्ययनप्रवृत्तिं तदातदा पर्यानोचयति स्म । एकदा ह
बालरचितान् वाचिचत् सस्मृतश्लोकान् दृष्ट्वा सानन्द विम्मयमवाप ।
तत्रासीदयमन्यतमः श्लोकः —

सदायुक्तं सुपरीक्षणाय य

कवीन्द्रकाव्यामृतकाञ्चनस्य वै ।

करोति लोके निकषं नृ दुर्जन

जलाय तस्मायहिताय मे नमः ॥

माध्यमिकशालायामध्ययनरतस्य पञ्चदशहायनस्यैव बालस्य 'तापीबाई'
नाम्न्या बालया सह विवाहः सवृत्तः । तापीबाई धर्मधनस्य विद्या
विभूषितस्य सदाचारसंपन्नस्य च पितुः कन्यासीद् । बाल्य एव मातृहर्षेण
नववधूः मातृगूण्यस्य तिलककुटुम्बस्य कुटुम्बभारं धृतवती । पतिगृहे च सा
'सत्यभामे' ति सज्जया संबोधिताऽभवत् । तिलकोऽपि विवाहात्परं 'बलवत्
राव' इत्याख्या सेभे । नववयसो तौ दपती इदन्तौ विहाय हन्तः । बालपिता
गगाधरोऽपि पितृलोकं प्रतिष्ठत । बालस्तदा माध्यमिकशालान्तपरीक्षार्थं
मधीयान आसीत् । पितृनिधनाद् व्यग्रमना अपि स उत्तमेऽप्यन्यतमत्वेन परीक्षां
पारयामास । गणिते तु कठिनानेव प्रश्नान् सार्धैकघण्टायां समाधाय परीक्षां
गृहाभिरगच्छत् ।

तदनु 'डेक्कनकॉलेज' इत्यत्रोच्चशिक्षार्थं गतः । पितुर्मनोरथानुसारं
धर्ममनुतिष्ठान् स शालाच्छात्रालये निवासं नारोचयत् । विप्रसम्मतस्या
चारपालनस्य सौकर्यानुरूपञ्च स्थानान्तर्गतं भोजनालयं प्रविष्टः । उच्च
शिक्षाकाले तिलक स्वस्य देहदौर्बल्यं निनिन्द । तत्परित्यागाय च कठोर
ध्यायाममसेवतः । व्यायामान्तरं नियमेनानुतिष्ठन्नपि स जलसतरणेऽधिकं

शालानिर्माणायावश्यकेपुष्पकरणेषु-अमन्दोत्साह, नि स्वायं राष्ट्र-समाज
 सेवोत्पत्ता, विद्यावैचक्षण्यम्, अविनाशि सरल स्वच्छ च शीलम्, अध्यापन
 पटुता, भारतीयभाषाणा विकासाय निष्ठा, तासामभिव्यक्तिसामर्थ्यस्य ।
 सवर्धने प्रकाशने च समादर, भारतीयसंस्कारेषु अध्यात्मद्रष्टी च गौरव
 तत्प्रकाशनाय च द्रवीयसी उत्कृष्टा, आत्मसामर्थ्यविश्वासश्चेत्येत एवासन् ।
 हि एकस्या शालाया अनुभवेन स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य, लोकेषु राष्ट्रियशिक्षा प्रति
 गौरवबुद्धिञ्च समुत्पाद्य, शालासतति ततश्च महाशाला अपि समुद्भावयि
 कृतमतयोऽभवन् । प्रथमशालाया आरम्भात् पूर्वं तदुद्देशं त एव प्राकाशयन् -
 "आङ्गलानामागमनात्पूर्वं राष्ट्रेऽत्र सक्ष्मी, सरस्वती, अन्नपूर्णा, वीर्यश
 विपुल विलसन्ति स्म । अद्य पुन ता विद्राव्य राष्ट्रमिदं मरुस्थलीकृतमास्ते
 नवनवाना विद्याकलानामुद्भवस्तु दूरे, किन्तु सहस्रवर्षेभ्योऽत्र प्रचलन्तीना
 तासा शासनेन विद्रावणमेव कृत दृश्यते । निराश्रयाणा तासा पुनर्जन्मैवा
 स्माक ध्येयम् । आङ्गलाना कूटनीत्या वय दासभावमुपमता । तेषा नियम
 निगडिता वय छिस्तधर्मगुरुभि स्वमानशून्या शिक्षा दीयामहे । स्वीयवाणि
 ज्योद्योगेभ्यश्च विमुखा वय परवशतया पराकाष्ठा गता । एतत् सर्वमन्य
 यमितु राष्ट्रगौरवञ्च समेधितु यथाशक्ति प्रयतिष्यामहे राष्ट्रियशिक्षामुद्देन'-
 इति ।

यथाकथञ्चिच्छालानिर्माणाय धन सञ्चित्य, सामान्य गृह च सपाठ
 शालोपक्रम इत । नामजोशी, जागवत, करवीकर, उपासनी-इत्येतेऽपि
 शिक्षासाहाय्य सन्नद्धा अभूवन् । शालाया उपक्रमस्य पूर्वरात्रावेव तिलक
 नामजोशीभ्या स्वहस्तं गृहभित्तिलिम्पन सम्पन्नमश्रितम् ।

अन्यशालाचालर्हद्दयेन निन्दिताया अपि शालाया अस्या शुक्लपक्ष
 राशिनि इव वेगेन वृद्धिरभवत् । अध्यापकानामुत्साह पाठनपाठवञ्च, स्वल्पेनैव
 शालेन छात्रसंख्या ३३६ अकरोत् । गुणपक्षपातिनो भारतीया वैदेशिकाश्च
 शिक्षाशास्त्रिणस्ता राष्ट्रियज्ञाना प्राशस्त्यभ्यनन्दश्च । शालायाश्चास्या
 बहुमुखी वृद्धि पश्यत शिक्षाशास्त्राशर्चना प्रवेष्टुमहमहनिवया परापतन् ।

महाशालाप्रारंभ

राष्ट्रियशालाया सर्वतोमुखीमुध्मतिं दृष्ट्वा प्रोत्साहिता तिलकादयो महाशाला प्रारब्धु मनश्चक्रिरे । तदानीतनो महामना मुबईराज्यपाल फर्ग्युशनः महाशालारभस्याभ्युपगम प्रशस्य तदर्थं भूमिमपि विनाशुत्कमदात् । तद्गुणगृहीताश्चालका तन्महाशाला तन्नाम्ना 'फर्ग्युशन कॉलेज' इत्यकार्षु, अस्या महाशालाया नैके अध्यापका, कृतविद्या विद्वांसश्छात्राश्च सर्वत्र देशे नध्यकीर्तयो राष्ट्रसेवापरायणाश्चाभूवन्, वर्तन्ते चेदानीमपि । येन एतज्जनकाना कीदृशी त्यागशीला निष्ठा, अध्यापनविदग्धता, कार्यपटुता चेति निश्चित भवति ।

केसरी मराठा च वृत्तपत्रे

आङ्ग्लशालाया सिद्धिं विनोक्त्य, स्वात्मनि प्राप्तप्रत्यया तच्ञालका एवमाङ्ग्लभाषामयमपरञ्च मराठीभाषामय वृत्तपत्र प्रवर्तनीयमिति निरणयन् । वृत्तपत्र जनताया विचारशोधनाय, तस्या राष्ट्रियभावनामधु-
क्षणाय चोत्तममुपकरणमित्यासीदभ्युपगम प्रज्ञावता तेषाम् । तदनुसृत्य, आगरकरमपादित मराठीभाष 'केसरी' पत्र, सांख्यान्यमपादित 'मराठा' इत्याङ्ग्लपत्रञ्च प्रकाशमवाप । मराठीभाषीयै 'केसरी' पत्रे उद्देश्य-
रूपेणान्योक्तिसमन्वितेयं जगन्नायरचना उभयतः सिंहचित्राभ्या मप्टीकृता प्रवाणिताऽभवत् -

स्मिन्ति मो रे इप्प्याः क्षणमपि महाघोषेण सखे ।

गजघ्नेर्गोनाथ ! स्वमिह जटित्वायां वनमुवि ।

असौ कुमीश्रान्त्या खरन्खरविद्रावितमहा-

गुहप्रायधामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति ॥

उद्देश्यशलाकस्याभ्य गचयनाद् नरवेसरिण निलकम्ब्य विदेशराज्ये-
मर्पन्मूर्ति मतिमना स्पष्ट प्राकाशः । राष्ट्रभावनाया ममुद्भूत्या गत

स्वदेशभाषा-संस्कृतीना परिचायन विवासश्चेत्यप्यासीत् प्रयोजनं चालकानाम् । 'केसरी' पत्रारम्भे १८८१ ख्रिस्ताब्दे प्रथमभौगवासरे समभवत् । पत्रचालकानां कार्यालये कन्यैकाऽऽमीद्या दिवा लेखनाधारत्वेन रात्रौ च शय्याभावेन प्रायुङ्क्त धीरधीपणस्तिलकः । सार्धकीवृत्तं च तेन—“त्रियासिद्धिं सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ।” इति भणितिरलम् । मराठापत्रमपि सममेव प्राकाशयत् । सपादकयोर्नाम्नो पत्रसंबन्ध आवश्यकतामनुसृत्यैव निर्दिष्टः । उभयलेखविषये तु सपादकयोर्विष्णुशास्त्रिणश्च समान एवाभूदन्वयः । आभ्यां पत्राभ्यां सर्वत्र देशे विशिष्य च महाराष्ट्रे नवीनैव राष्ट्रिया स्फूर्तिरदीपिता ।

शिक्षा-सपादनकर्मरतयोस्तिलक-आगरकरयो बोल्हापुरराज्ये दनकं सबधिनि कलहेऽनपेक्षित एव वृत्तपत्रसपादकत्वात् संबधो घटितः । कुटिल राजनीतिप्रयोगेण च तौ मासचतुष्टयात्मकं कारागारवासं लब्धौ ।

राष्ट्रियशाला-महाशालयोर्बृत्तपत्रयोश्च संचालनमधिकृत्य विवादः प्रावर्ततः तच्छालकेषु । तेजोद्वेषिणः काश्चन मिथ्याप्रलार्पणं स्व दूषयितुं प्रवृत्तान् निभात्य तिलकं स्वरक्तसंबधितेभ्योपि विद्यालयेभ्यो निवृत्तोऽभवत् । अत्र कलहवीजं संचालकानां चेतनग्रहणं कार्यान्तरप्रवृत्तिश्चासीत् । तिलकोऽभगद् 'जीविकापर्याप्तमेव चेतनमस्माभिर्ग्राह्यम् । न चैतद्भिन्ने कर्मणि स्वात्मा योजनीयः । इदमेव न उद्देश्यमासीत् प्रारम्भे । न चास्य परिवृत्तिर्युक्तरूपा पश्यामि ।' लाभान्विते कार्यान्तरे प्रवृत्तिनिषेधो मा भूदिति चासीद् गोपालकृष्ण गोखलेप्रभृतीनां बहुसंख्यानां मतम् । सस्यामा हानिर्मास्तु इति विभाव्य, तिनकं उद्देशस्यागात्पदत्यागमेव वरं मेने ।

राजकीय-सामाजिक-कार्य-प्राथम्यविचारः

रानडेमहाशयप्रभृतयः “समाजे प्रविष्टानि दूषणानि पूर्वं निरसनीयानि । येन स्वस्थं समाजा राजकीयस्थितिमपि साधुं घटयेद्” इत्यमन्यन्तः । तदर्थं ते शासनद्वारा समाजशाखापुनरानु-नियमान् घटयितुमुत्ताहिन आसन् ।

तिलकाय तु नैतदरोचत । सो ह्यमन्यन - "समाजशोघो न्वस्माकमान्तरिकी समस्या । तदर्थं शिक्षादिभिर्जनमन परिष्करणीयम् । येन ते स्वयमेव स्वस्था हितकारिणीञ्च समाजस्थिति सपादयेयु । वैदेशिके शासने प्रभवन्ति, न तावदुचिता शिक्षा दातु शक्नुम । शामनमज्ञाना कुसुदौरेव प्रोत्साहयन्ति । विघ्नाश्चोत्पादयन्ति न शुभविचारप्रवर्तनाध्यापारे । अतो लोकेषु शिक्षाद्वारा नवा राष्ट्रियभावनेष्व पूर्व समुद्बोधनीया" इति । तदा तदा हिन्दूधर्मं विनिन्द्य तद्गता स्वाकास्या शिथिलयितुं प्रवृत्तं सुधारकब्रह्मै सह वाग्बुद्धमभ्यक्रियन् प्रज्ञाघनेन तिलकेन । शामनम्ब विरोधाद् भीतिमन्तो पठितवृत्ता व्यर्थमेव धर्मविपयिणी लोकत्रया व्याकुलयन्ति शासनं च तत्र हस्तक्षेपाय निमग्नयन्ती-त्यभ्युपगम्य तिलको भाषणैल्लेश्च ताभ्यनिचकार ।

हिंदुमुस्लीमकलह

आङ्गना "हिन्दु-मुस्लिमा मिय कन्हायमाना स्पृशचेतो राज्य निष्पष्टक स्या' दित्यभ्युपगमेन मुस्लिमेषु हिन्दुद्वेषे येनकेनापि निमित्तेनोद्भावयन्ति स्म । तं प्रचोदिता मुस्लिमा तेषा प्रार्थनागृहस्य पुरतो निर्गञ्जुल्मीय हिन्दु-यात्रासु, पटहादिनाश्च निमित्तीकृत्य, सशस्त्रा लगुडहम्याश्च हिन्दूनाश्चम्याता-दयन् । केचन तु पशुमार मारितास्तै । शासकास्तु प्रतिकारपरायणेषु हिन्दुषु दोषमुद्भाव्य, त एव कन्हवारिण इति चाधिदिष्य, तान् कारगारा-तियोन् कारयामासुमिध्याभिर्यागैश्च पीडयामासु । लोकमान्य आङ्गनाना बूढनीतिमूल मुस्लिमपक्षपानं तदा तदा प्राकाशयत् । हिन्दुषु मुस्लिमै क्रिय-माणान्याक्रमणानि चातदिग्धं निनिन्द । स हि "उभयधर्मावनविधि परस्पर-प्रद्वेष विहाय सोहादेन वर्तितव्यम्, कुटिलमतिनश्च शामनस्य प्रतिकारपरायणै-र्भाव्यमि"ति बहुश उपदिदेश ।

राष्ट्रियमहासभाप्रवेश

नितरं पूर्वं पूनानगरपालिका तनञ्च प्रादेशिकी राष्ट्रियमहामभागावा-माश्रित्य सोऽङ्गेवाप्रवृत्त आसीत् । तस्य लोकप्रियता तथाऽऽमोघता नैकैवि-

भवयद्भिः शासनेन च कृतेऽपि विपरीताद्यागे, न प्रादेशिकमसदि निर्वाचिता
 ऽभवत्सर्वाधिकमते । महासभा वस्तुतो राष्ट्रियचेतनाया प्रतिनिधिर्भवतु
 न हि केवलं संवत्सु खानि प्रख्याप्य सन्निरसनाय शासनस्य प्रार्थनापरा वतंता
 मिति दास्यासहिष्णोस्त्विनकस्य व्याख्याने, नेमैश्च नैवशो निवेदितम् ।
 राष्ट्रियमहासभाया सस्यापक उदारमना आह्वयन 'सर ह्युम' अपि भारतीय
 जनतया स्वायत्ततापोषणे प्रयतितव्यमिति मतं प्रावाशयत । किन्तु एतेन
 शासन सामर्थ्यं सत् प्रजापीडनपरं भवेदिति भीता राजन्यप्रभृतयो न निवदम्या
 हामा प्रवृत्तिमनुरूपामगम्यन्त । विषयेऽत्र वातिमनसस्त्विनकस्य मृदुमार्गे
 फिरोजशाहगोखलेप्रभृतिभिश्च सह महद्वैमत्यमवर्तत । अनं पूनानपरे
 तिकलप्रमुखं प्रातिकपरिपदं शाखान्तरमपि प्रावर्त्यतं कञ्चन कालम् ।

गणपति-शिवाजी-उत्सवः

यावत् प्रजानां राष्ट्रभक्तिर्न प्रचीयते, यावच्च राष्ट्रभक्तिं परिगणितं
 नैवशिक्षा दिक्षितैरेव मियं प्रचार्यते, न तावद् भारतीय आत्मा साकल्येन
 जागरितो भवेदित्यासीद् लोकमान्यस्य विचारपूतं मतम् । जनताजागृतये
 'केसरी' पत्रं बहु कृतवत् किन्तु तेन शिक्षितानां मनोबुद्धयोरेव सस्कारः शक्यः ।
 कश्चित् कर्मकलापं पुरस्कृतव्यो यमनुजीव्य सामान्योऽपि जनो राष्ट्रियभक्तिं
 प्रकटीकुर्यात् । राष्ट्रसेवायज्ञश्च सततं सर्वत्र प्रधुक्षितस्तिष्ठेद् । अनेना
 भ्युपगमेन लोकमान्यः पूर्वं लघुरूपेण प्रवर्तमानं गणेशोत्सवं व्यापकतामनपीत् ।
 राष्ट्रस्वातन्त्र्यस्य विश्वरूपिणो शिववीरस्य च जन्मजयन्त्युत्सवं तस्य राज
 धान्या रायगडदुर्गे महतोत्साहेन प्रायोजयत् । शिववीरस्य दुर्गप्रासादो जीर्णता
 गतः कथञ्चिदेव पिपतिष्णुरतिष्ठत् । तस्योद्धरणाय वित्तसचयाय जनता
 प्रार्थिताऽभवत् । एतत्कर्मणे कोल्हापुरराजः पूर्वं पर्याप्तं वित्तं वितरितुं प्रतिजज्ञे,
 किन्तु पश्चात् आङ्ग्लभयाद्वा कारणान्तराद्वा प्रतिज्ञां तां न कर्मान्वितां
 चकार । यथापि तिलकस्योजस्विभिर्व्याख्यानैर्लेशंश्चावजितचेतसो जना
 रतदर्थं पर्याप्तं धनं समचिन्वन् । सामान्यजनतैव विलं तिवरस्य बलमभवत् ।

तिलको घनज्ञानशून्यानामपि पूर्वजेषु धर्मं च श्रद्धावता, नवशिक्षया
पाश्चात्यवासनावासितैश्च सनासिकासकोच दृश्यमानाना, भावनाघनाना,
जनसाधारणानामाराध्यदेवोऽभवत् । अत एव म 'निरक्षराग्रणी'रित्यपि
माक्षिमनोच नवीनैर्व्यपदिश्यते स्म ।

दुर्भिक्षपोडिनानां साहच्यम्

एकोनविंशतितमे ख्रिस्ताब्देऽसहृदापतितदुर्भिक्षमृश पीडिताऽभवद्
भारतीया जना । महाराष्ट्रेऽप्यत्र च १९७६-७७ विक्रमवर्षे भीषणा दुष्काल-
प्रातनाऽभवभूयत । अनावृष्टेरुत्तानि बीजानि प्ररोहमात्राप्येव विपन्नानि ।
तिलकमुख्या नैतार पूनामताया सावंजनिकसभाया 'किसरी' पत्रस्य च
माध्यमेन शासन लोचपीडा परिहर्तुमुपादिशन् । "जनतासाह्य शासनस्या-
परिहार्यो धर्म । स च जनतया निर्भीक्या तस्मै हठात् प्रबोधनीय एव । न
वं बभूसाकृशेभ्यः कृपकेभ्यो भूकरो ग्राह्य । ये च सपन्ना नागरिका ग्रामीणाश्च
ते सर्वात्मना नि स्वानुपनुर्दु" । इत्यादि ग्रामाद्ग्राम नगराद्नगर सञ्चर-
न्तस्ते प्रतिपादयामासु । एतेषामभिरतेनेदृशेनोद्यमेन, जनताविप्लवाद्भीत
शासन कथञ्चित् कर्तव्यपरायण बभूव । सघशक्तेर्नबोत्थानमभुमवन्तश्च
जना दीनाना बन्धुजनानामुपकारतत्परा बभूव । एतत्सर्वं राज्याधिकारिणा
बलवतोऽवरोधान् सावष्टम प्रतिकृत्येव सपादित तिलवादिभी राष्ट्रवीरै ।

स्वदेशवस्तुप्रचारः

"वयं सर्वथा परायत्ता वर्तामहे । आटग्ला अस्माकमुद्योगान् वाणिज्यञ्च
वितोष्य, स्वदेशोद्योगाना वाणिज्यस्य चामिवृद्धिपरा वर्तन्ते । वयमपि
विदेशवस्तुव्यामोहात् स्वयमनिष्ट पश्याम । प्रच्युतोद्योगाना स्वबान्धवाना
दीनता दुरवस्थाञ्चोपेक्ष्य न वयं स्वीय श्रेय साधययतु शक्याम । न चेत्य
देशस्वातन्त्र्य स्वप्नेऽपि लप्स्यते" इत्येतादृशेन तिलवादिप्रस्तिनेन स्वदेशवस्त्वा-
ग्रहेण 'भाचेस्टर' वस्त्रोद्योगो विपन्नोऽभवत् । भारतीयो वस्त्रोद्योगश्च हि

पुष्टिमवाप । गृहोद्योगा अपि जनं जनं प्राप्तपदा अभूवन् । इयं स्वदेशवन्-
मम्माननाग्रे महत्तमा गाधिना विसृमर प्रमारमवापिता, राष्ट्रम्वार्य
प्रवृत्तेश्चानिवार्याद्रगता नीतित्येतद्धि खोवमान्यस्य पुरोदशित्व प्रकाशयते ।

महारोगविपत्तिः

मुवापुरी पुनानगर च प्येगाख्येन महारोगेणोपद्रुने अभवताम् । रोगिणा-
मरोगी सयोग परिहृतं स्थानीयाधिकारिभिः सैनिका आदिष्टा । रोगिणा
शवेपथानिमित्तं ते निर्मर्याद गृहाणि प्रविश्य हठाद् रोगस्पृष्टानाहृत्य रुग्णाना-
नाचकर्पुं, तत्र सहृदयताहीनैर्भिषग्भिरतिकठोर व्यवहियते स्म रोगक्लिष्टं
सह । तथा च सद्यः स्थापिता रुग्णालया पशुगोष्ठानुन्या अभूवन् । अतस्तत्र
गमनाद् गृह एव स्थिता साका यमसदनप्राप्तिं वरममन्यन्त । सैनिकेषु नैके
वैदेशिका अवर्तन्त ये हिन्दुगृहाणा मर्यादा नाविदन् । अतो महानसन्निधिः
निःसर्कोचः प्राविशन् । स्त्रीभिश्चानुचितं व्याहरन् । केचन तु पापा
स्त्रीणां शीलमप्यलुम्पन् । एतेन जनां महार गापेक्षयापि सैनिकान् महत्तरा
विपदं विभावयन्तस्तद्दर्शनमात्रेण चकम्पिरे । एतत्सर्वं दर्शयन् लोकमान्या
भृशमतप्यत । स हि प्रथमं जनतामेवमवोधयत् — 'स्थितलला निर्मय
सञ्चरन्त्योऽन्यान् परिचरन्ति । वयन्तु बन्धुपरिचर्यामपि क्लेशाय कलयन्त
स्तान् क्रूरेभ्यः सैनिकेभ्योऽर्पयाम । सैनिका यद्यस्मन्नारीरानामन्ति भीत
भीता वयमात्मत्राणव्यग्रा पलायाम । किं नाम भवेद् हीनतरमतः परम् ?
किमिति क्लीबा इव वर्तमाना न सज्जन्ते भारतीया ? 'यदि कोऽपि सैनिको-
ऽस्मन्महिता परामृशति प्राणानपि तृणोक्त्यैव स प्रतिकर्तव्यः । तादृशे समये
शिवाजीसततिः सिंहोरुसत्त्वा गर्जतु । स्वभानरक्षायत्ने हुताः प्राणा नूनं स्वर्गाय
कल्पन्ते' । इत्यादि । केचन रोगभीता स्वजनान् विपद्यमानानपि परित्यज्य
पलायनपरा अभूवुः । तानपि भृशं निनिन्दित्व । स हि धीयेधनो बहुश
स्वीयैरुपदिष्टोऽपि नान्यत्रगमनविचारमप्यसहत् । तस्य ज्येष्ठमुतोऽनेकरो-
गिभिः सह स्वर्गं जयाम । तदा सुहृदामाश्वासनवाणी श्रुत्वा धीर्यमूर्तिः स

अविचल वभाण —“हुताशनीवहनौ सर्वेणापि किञ्चिद् गोमयादिकं होतव्य-
भवति । तद्वदेव सार्वजनिकेऽस्मिन् सकटवहनौ ममापि तनयो हव्यता प्राप्त
इत्यत्र का खलु दुष्टवार्ता ?” इति ।

शासनोपद्रवमत्रस्तं कश्चित्, भुशुडिगुटिकया क्रूरकर्मणो ‘रेड’ नाम्न
आङ्गलस्य प्राणान् जहार । एतेन पादाहनसर्पं इव रष्ट्रं शासनाधियो बाहुल्येन
सैनिकानामनीकानि पूनापुरं प्रेषयितुं निश्चिकायः । विदेशसैनिकानां क्रूर-
कर्मैव लोकयातनावीजमित्युत्प्रेक्ष्य लोकमान्योऽलिखत् — “शासनस्य शिरो
भूतप्रस्तमेव प्रतिमातिः । कस्यापि बधोऽनुचित एव । रेडबधकारिणं घातुकं
गृहीत्वा बधस्तम्भं नयन्तु । किन्तु सर्वानयंवीजानां सैनिकानां सख्यावृद्धिं न
कस्यापि कल्याणाय भविष्यति । शासनं कित् वृष्टिभ्यत्यासं बिहाय
पुक्तस्यानुपायान् कर्तुमर्हति ॥” एवमादि ।

प्रथम-राजद्रोहाभियोगः

तिरुक्कम्योद्भूतद्व्याख्यानं, प्रजासु राष्ट्राभिमानमधुक्षकैर्लेश्वर-
वृश्चिकदशवेदनामध्यगच्छच्छाशनम् । तद्वि लोकतिलकस्य तिलकस्य
लोकमान्योऽनसारणायोपायान्विन्तयत् । प्रजापोडनेन प्रज्ज्वलितामपेस्तिलको
विधिभङ्गानिवारणव्यग्राऽपि अत्युद्दीप्ता भायामुपायुद्भूत केसरीपत्रे । केसरी-
पत्रस्य १४ जून १८९७ दिने प्रकाशितं लेखमाश्रित्य सपादकस्य तिलकस्य
(तपु दिनेषु तिलक एव केसरीसपादक आसीत्) मुद्रकस्य बाळस्य च कारागार-
निर्दोषोऽक्रियत् । प्रतिभूधनेन बधनिवृत्तौ प्रार्थितायामपि न कामनं तदन्व-
मन्यत । तिरुक्काक्किनो ‘दावर’ भूरि प्रयत्नं लक्षात्मकं रूप्यकन्यासप्रतिज्ञाय
च कथञ्चित् सप्ताहानन्तरमेव सात्वानिकी भुक्तिं कारयामास । अभि-
योगनिधिश्च ८ सप्टेम्बरे निश्चिनाऽभवत् । एतदन्वयेन महदङ्गमक्रियत्
लावमान्येन । विधि-अध्यापनेन स कथञ्चित् परिवारस्य पापणपर्याप्तमेव
द्रव्यमनभत् । कथञ्च बह्व्ययसाध्याऽभियोगप्रतिकारो विघातव्य इति चिन्ता
सन्तानापद्रुता अभवत् तिलकादयः । राष्ट्रसेवानिरतस्य सम्यं दुःखमात्मनीन

मन्वाना महाराष्ट्रजनता, रवीन्द्रनाथादया वगमुद्ददश्च प्रभूत धन सविन्य
व्यतरन् । एव तिलकरक्षा समग्रराष्ट्रस्यैव वतंव्यमिति जनं सपरिवरवय
निरचायि । सुदीर्घेऽभियोगवर्मणि प्रवृत्ते, अभियोगालय सहस्रशो जना
आवृणवन् । अत्र वर्मणि नैवे वाक्विला महाराष्ट्रवेसरिणस्तिलकस्य मुक्त्यं
सर्वात्मना प्रायतन्त । लोकनिर्णयिका (ज्युरी) सर्वसमत्या तिलक निर्दोष
मह्यपयन् । किन्तु न्यायाधिकारी 'स्ट्रेची' तिलक विधिभद्गकर प्रख्याप्य
सार्धैकवर्षस्य सधम कारावास दण्डमघोपयत् । निर्णयमिम प्रतिवर्तुं तिलक
पक्षीया खरे-जाणाप्रभृतय इग्लेडस्थ सर्वोच्चन्यायालयमुपागम । किन्तु
हन्त । तं कृतेऽपि भूरि श्रमे, व्ययितेऽपि प्रभूते धने, दंडस्मितेनं निवारितु
शक्ताभूत् । तिलकप्रभृतयश्च यातनापूर्ण कारावास प्रापिता । एतदनुबन्धेन
वगवैसरी गुरेन्द्रनाथ अगर्जत् — पूनानगर सैनिकशिविरता नीतमिति शासनस्य
महान् प्रमाद । राष्ट्रनायक लोकमान्य कारागारस्थित जानता मे हृदय
पीडोत्पीडेन प्रस्फुटतीव । समग्र हि राष्ट्र तत्समवेदनयाऽग्रूणि विमुञ्चति ।
इति ।

साकमान्यादीना दण्डवातां श्रुत्वा न्यायालय परित स्थितो जनसम्मर्शो
'जयतु जयतु लोकमान्य इति गगनविदारिण घोषमतनोत् ।

कारागारस्य प्रतिकूल जीवन तिलकस्य स्वास्थ्यममुद्नात् । एतेन भूष
सन्नस्ता प्रजा ॥ भोचयितु शासनमजस्र प्रार्थयामासु । तिलकदर्शनलालसा
लोकश्रेष्ठा अपि काराधिकारिभिर्द्वतमवमन्यन्ते स्म । खरेप्रभृतीना
वाक्कीलाना यद्य निर्लज्जमवमानना तत्र साधारणाना किमु वक्तव्यम् ।
प्रभुतामत्ता कारागारकडकरा भारतीयान तृणायामन्यन्त ।

तिलक कारागारगत विदित्या तद्वैदुष्यावर्जितमना वेदविद्यावतामवतसो
'भोक्षमुखर' तद्विमोचनाय भूरि प्रायतत । तत्करणेऽस्तमर्थोऽपि स तिलकस्य
पुस्तकादिप्राप्तिसांभयं सपादयामास । स्वकृत वेदानुवादपुस्तकञ्च तस्मै
मादरमुपासनीचकार । तत तिलकस्य महानुभावतास्पृष्टो नूल काराधिकारी

‘मौलोमोन’ तस्य श्रमदण्ड निवर्तयामान । खरेप्रभृतीनामविरतयत्नैश्च
तपमात्र एव कारुण्यहादिमुक्तिं प्राप निनक ।

विमुक्त एव च पुरयर्पणे तस्मिन् सर्वदिक्षु जननाप्रह्योर्जितभूमिमप्युद्यत् ।
पद्मशय पद्ममन्त्रोभिश्च लोकमान्योर्जितमदनवर्षाभिव प्राप ।

पुनश्च हरि ३४

काराहात्म्येन लोकमान्ये, ‘किन्तु भवान्नि पर चिकीर्षन्ति ?’ इति
नृपटे, “तदेव यत् पूर्वं कुर्वन्नामम्”—इति निमकोच जातः । “पुनश्च हरि ३४”
इति श्रीपेंकेण प्रकाशिते केमरोलेखे च यं श्रममविनाश्यानास्त काराप्रवेशान्
पूर्वं पर च स्वहेतवे परिध्यान्त तस्य कृत्रुता प्रादर्शित । परार्थीनामा जनना-
मारब्ध राष्ट्रकल्याणाय किं कर्तव्यमिति निन्दित्य प्राबोधि ।

एतदनु पीरान्यप्रयत्नेषिसपादको भारतन्य परम सखा मोक्षमुल्लसः
महाराष्ट्ररत्न नायकमूर्ती रानडे चेति नरपंथी दिव गतो । तावाधिन्य निलकेन
मनुमानुवाह सेवैनिवापाज्जालदन्त । रानडेमहाशयेन सह मन्थनि विचार-
वैमत्ये, तस्य महानुभावता, राष्ट्रभक्ति, समाजोन्नयनप्रयत्नाश्च परमादरेण
प्रगण्य गुणैकपक्षपाती निलक ।

१९०० द्दिस्ताद्वे जुनाईभासे चतुर्थनिधौ विस्वविमानकर्त्ति, भारतीय-
नवजागृतेरप्रदूत, वेदान्तकेमरी स्वामी विवेकानन्दः ब्रह्ममूय मत । तस्मै
‘महान्जित’ समर्पयन्निखन्नाकमान्य—“तद्वैवर्त्यं यच्चिन् भारतीय-
मध्यात्मशास्त्र विदेशेष्वनुग्रहया प्रतिभया सुद्विज्जिम प्राकाशयत् स्वामि-
वराजम् । नूनं सो भारतमानुसुत्तम पुत्ररत्नमानोन् । अनेन खलु भारतन्य
‘वैदिकधर्मस्य च म्बुस्य समुज्ज्वलित मयश्च विमारितम् । पूर्वं भगवता
‘शक्यतायां धृष्टा मार्गं द्वादशनकेभ्योजनर मन्त्रापमदीपयद् विवेकानन्द”
एवमादि । तथैव आद्वयनस्त्वत्रम्य ‘हर्बर्टेन्पेन्वर’स्य निधनमाश्रित्य प्रगमा-
‘वचनैस्त समभावयद् विशावितासी निनक ।

नवीना यातनाः

आदर्शं वर्जनमज्ञो नूतनो भारतशासकः नियतः । तस्य हि वृत्तं चर्चितवचनानुसारं प्रारभे स्वर्णमयं, मध्याह्ने राजनमवमाने चारुदाममासीत् । आगतमात्रं एव तस्मिन्नेव वैदेशिकं पूर्वं कृता अनया निवारिता, स्त्रीणां शीघ्रभ्रमकां शामकां सैनिकाश्च कठोरं दण्डिताः । भारतीयममा सुरक्षिता अभिव्यन्त । किन्तु स्वानीयस्वराजमस्यानां स्वातन्त्र्यमपहृतां राष्ट्रियमहासभाप्रवृत्तौ च विघ्नानुत्पादयता, विश्वविद्यालयानां स्फूर्तिनूतनमदयता, भारतीयजनतायां कुटिलतामुत्प्रेक्षता च तेन, भारतीया नामिका प्रजाश्च सुबहूद्वेजिता अभवन् । एवदा न 'मिथ्याभाषिणो भारतीया' इत्यध्यक्षिपत् । नैतत्कटुप्रलापमहसतामर्पशीलां लावमान्य । सो हि 'को मिथ्याभाषी ?' इति शीघ्रं केसरीपत्रे साक्षेपं गृह्ययत्—“वर्जनं यत् विना हेतुमन्तभाषी । तस्य चरित्रलेखकं 'कारिया' देशं गतेन तेन कीदृशं मन्तवहुलमभाषीति साधु निरूपितवान् । न चायं वर्जनस्तन्निरूपणं मिथ्येति खडितवान् । अतः अनृतभाषिणामग्रणी स एवेति वचनं नास्थाने” । इति । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थमुद्दं भारतशासकः को वैव तर्जयितुं क्षमं नृते लोकमान्यात् ? प्रसङ्गान्तरे पुनरुन्मत्तं वर्जनं औरंगजेबतुल्यमुक्त्वा भूरि निन्दितः । भारतस्वातन्त्र्यद्विपं तमुद्दिश्य तिलकोऽसकृदुवाच—“केनेडा-ओस्ट्रेलियाख्यं भारतमपि स्वायत्तशासनं भवितुमीहते । न च तत्तयाकरणाद्वारयितुमीष्टे कश्चन । अस्मदीयं लक्ष्यं सुनिश्चितम् । न हि कापि शक्तिरस्मान् तत्तच्चात्तयितुं समर्थाः ।” इति ।

बंगप्रदेश-विभाजनम्

वगीया साहसिका, भावुका, भारतशासनस्य चोपद्रवमूलम्, अतस्तेषां शक्तिं विधटयितुम्, तानवमाननताश्च विघातुं बंगप्रदेशस्य विभाजनमायोज्यत कर्जनेन । एतन् हिन्दु-मुस्लिमानां परस्परद्वेषप्रकटनमप्यासीदुद्देश्यान्तरमस्य । शासकहृतकस्य तस्य कुटिलाध्यवसायेन बंगयुवानो भूशः सतप्रा

अभूवन् । तत्र तत्र मया आचार्य, जमदात्र्यान्वायोग्य निमकोव प्रकटितस्मै-
 कोन । किन्तु हन् । प्रभुत्वगतिमत्त कर्जनो न विचवान् स्वस्य दुर्निर्गन्तम् ।
 नगप्रदेग इव प्रदेशान्तरेष्वपि मनुद्भूतो महान् विशोभ । निवकादिभि-
 र्वर्धिन प्रशोभ परा बाष्ठाभ्युन्नन् महाराष्ट्रे । जाद्व्यदेगोद्भूताना
 म्भूता बह्विचारकराण्य जनान् प्रोत्साहयितुं प्रनिरस्य मचरन्ति स्मोत्साहिना
 दूना दानानि । तै 'बदेमानरम्' इत्यादिगोतिनामूयन्त दिग्ता मुग्धानि ।
 गैनिवाना दहादातानव्यविगनव्य पर्यटन्ति स्म स्वातन्त्र्यवीगागामनीकानि ।
 प्रभुत्वानेन विदोहेनाज्यप्रशेपेनेव समग्रसृष्ट्यागनसंप्रवर्द्धिन । बह्वन्तेन
 पगुमार मारिता कारागारेषु च निगडिता । अपारि पारतन्त्र्यवीहिता
 राष्ट्रमक्या शासनमद्र्गवन्ननिनोम्भवन् । प्रमद्रामिममभितस्य क्रान्ति-
 धीग्वरो लोकमान्योर्जितवृत् वेनरोनत्रे -

अमिनवमदतेष्टासमाभगष्टम्यनाना
 न भवति विस्तन्नुर्वारण बारणानाम् ।

इति मनुहरिमन्ति स्मारयन्, कर्जनगानन बारजेनोरमोय, पुन मयगक्ते-
 म्भ्यापि प्रतिहारक्षमता प्रनिगदयन्, "तृणैरावेष्टयत रज्जुपंथा नागोर्जि
 बध्यते" इत्यावेष्टयन् । प्राणान् पणीकृत्य वैदेगिकनामन प्रनिरुवंतान्वोत्साह
 प्रादीयन् । विदेगबन्धूना मन्थामाय भूयोभूय मयुक्ति प्रवाप्रयामाम
 तिनव । एतन्म आरभतधुनद्रागान्त्रोत इवाग्ने विगतनवतु बह्वन्तन्व
 मयितेति दग्दयन्,

मैहामिभ्रमनागोर्जि प्रपशयो न विद्यते ।

स्वल्पमल्पस्य धर्मस्य शायने महतो भयात् ॥

-गीता ७-४०

इति गीतावचोरन्तमुदाहरार ।

जनकान्तारे राष्ट्रियमहानभावा अधिवेन्ने को नु भवेदभ्यस इति
 विविचिन्त्याममुरामादगी सारपनराधन्तिनको वा नन्दमहंतोति राष्ट्रामि-

मानिनोऽभिप्रेतवन्त । विनीतेभ्यो नैतदगोचर । बह्वगमद्गद्यध्याना
वगीयाना विरोधो नोपेक्ष्य इति ममुद्धीदय तैस्तदा आह्वनदेशे वगन् राष्ट्रा-
भिमानी दादाभाई महाशय आध्यक्ष्यामानुनीत । ग खनु गवर्जनगम्मान्यो-
ऽध्यक्षपदमनश्चतुर्वैवमगादीत्—” बन्धव । समूय विना विश्रम स्वानव्याय
प्रवर्तध्वम् । न हि स्वातन्त्र्यमन्तरा दैन्यप्रसूनान् क्षुधा-रोगादीन् निवर्तयितुं
शक्यम् । न च राष्ट्रान्तरेषु ससम्मान स्यान् लप्स्यध्वे” इति । एतदेवानुवदन्
लोकमान्योऽलिखत् —” न हि स्वातन्त्र्यं वृथाप्राप्य वस्तु । तद्वि सर्गं
सधीभूय प्रवर्तमानैश्च जनैराच्छेद्य रत्न भवति । दादाभाई ननु देवदूत इवा-
स्मानुपदिदेश ना हितम् । तद्विस्मरणं सर्वस्वच्युतये वल्येत ।” इत्यादि
लिखित्वा पुनः सोऽलिखत् —”भिक्षां वेहीति मार्गं त्यजतु राष्ट्रिया समा ।
विदेशास्तुत्याग, स्वदेशास्तुमात्रोपयोग, राष्ट्रिया शिक्षा चेति तिस्रभ्या
स्वीकार एव राष्ट्रियसमासाध्यमिति निर्माणं निश्चीयताम्” । राष्ट्रियशिक्षा,
मध्यपानपरित्याग, स्वदेशिप्रतमिति त्रयस्याङ्गीकाराय सपरिवर्तव्य
प्रावर्तन्त तिलकादयः । प्रबुद्धा विदेशविदुषो एनी बेसेन्ट अपि राष्ट्रियशिक्षा
विषये तिलकं सर्वात्मना समर्थितवती । आङ्ग्लभाषामुखेनाध्ययनरीतिर्ना
रोचत महाराष्ट्रसिंहाय । यतो हि तत्र व्यर्थं समयं शक्तिव्यय, विषयबोध
प्रत्यबाय स्वदेश-संस्कृतिगौरवबुद्धेर्विलयश्चेति त्रिविधं दूषणं समापततीति
भूयोभूयो निरदिशद् लोकमान्यः ।

सूरत-महासभा

सूरतनगरे सपत्न्या महासभायामेकतः फिरोजशाहप्रभृतयो शासनरोष
परिजिहीर्षवो विनीता, अपरतश्च साहसे श्रीर्वसतीति मतिमन्तः तिलक
अरविदधोपादयः स्वातन्त्र्यप्रस्तावसवद्येन मिथः सघर्षमवापुः । विनीतमान्यो
रासबिहारीधोषः विनीतं विधिमुत्सृज्यैव प्रामुख्यं प्रापितः । विनीतव्यय
देश्यानां धाष्ट्र्यमदमसहमानो महाराष्ट्रकेसरी तिलकः केसरीवः अनसम्मादं
पारेकृत्य, मञ्चमारुह्य गजितुमुपचक्रमे । ततया करणाघिवारयितुं कृतमतयो

विरोधिन आसनानि, उपानह, यच्चापि वरगत तत्तमुद्दिश्याक्षिपन् । आत्म-
 द्वाणनि स्पृष्टे तिलवपक्षीयैस्तदाघाता सधैर्यं निवारिता । तिलवश्च
 हिमवानिवाचलस्तूष्णीमेतत् सहमानो व्याख्यानव्यापृत एवाभवत् । विनीत-
 गृहीतोऽध्यक्षश्च समाविसर्जनमध्यापयत् । राष्ट्रहितैकबुद्धेलोकमान्यस्य चेत-
 परिणामेनानेन भृशमखिद्यत् । किन्तुनिवार्यामिमा परिस्थितिं लक्ष्यीकृत्य
 तेन अरविदधोपेण च पञ्चावकेसरिण सद्य एव कारागृहान्मुक्तस्य लाला
 राजपतरायस्य भव्य स्वागत विधाय, श्रान्तिवीराणा सघटनाय सभाऽऽकारिता ।
 तत्र च स्वीयमावूत साधु प्रतिपाद्य श्रान्तिवीरा खिन्नमनसोऽपि कर्तव्यनिश्चित-
 प्रता विभिन्नानि स्थानान्यगच्छन् ।

द्वितीयो राज्यद्रोहाभियोगः

वगभगेन विक्षुब्धा जीवितनि स्पृष्टा केचन युवान उपायान्तरमपश्यन्त
 आङ्गलशासकाना क्रूरकर्मणा प्राणग्रहणतत्परा अभूवन् । कैश्चिद्युवमिद्वि-
 द्वाणा राज्यभक्ताना प्राणा आहूता विस्फोटकन्दुकैः । तिलक एतदुद्दिश्य
 निपुण निवेदयामास यत् "शासन निर्दय पीडापर सल्लोकाना स्वाभाविकी
 कल्पाणकरी प्रवृत्तिमुपगृहे । बलगविष्ठ च तत्र न्याय्यामपि जनताप्रार्थना
 शृणुते । प्रामथम्यता अधिकारिणो निरङ्कुश प्रजा पीडयन्ति । एतस्यैवानर्थ-
 जातस्य फलमिदं यत्स्फोटकन्दुकानामुपयोग " इति । एतादृश लोकमान्य-
 शैल राजद्रोहप्रवर्तक ध्यापयञ्छासन तन्मिषेण तमभियुज्य, सामान्यतोऽनुसर्तव्य
 च न्यायमार्गमुत्सृज्य, भारतीय-ज्युरिमतञ्चावगणय्य, पङ्कटार्पणक कारावास
 दण्डमकल्पयत् राष्ट्रप्राणाम तिलकाय । एतदन्वयेन विधिविधापारदृष्ट्वा
 तिलक स्वयमेव स्वीयरक्षाप्रवृत्त आसीत् ।

स्वस्मिन् प्रवर्तितानामधिक्षेपाना निवर्तनपराणि तद्व्याख्यानानि तस्य
 धैर्यं विधिविज्ञानवैचक्षण्यञ्च सुतरा प्राकाशयन्त । साधुवादञ्चालम्भयन्
 प्रज्ञावताम् । प्राङ्गिवाकेन दावरेण (योहि पूर्वं तिलकस्य रक्षाकर्मणि वाक्कील
 आसीत्) दण्डाज्ञावचनात् पूर्वं प्रचोदित सधैर्यं मन्द्रमुवाच राष्ट्रतिलकस्तिलक

“एतन्न्यायात्तदादिव प्रभवतितरां चाचित् सर्वध्यापिनो शक्तिः । नूनं सा
इच्छति यद्वहिर्यापतेन मया यः राष्ट्रसेवा नानुष्ठातु शक्या सा कारागार-
गतेन तद्गतदुःखानुभवेन चानुष्ठातु शक्यते-इत्यभिप्रेमि । कारागृहवद-
एवाह भारतमातरमधिक सेदितुं प्रभविष्यामि ।” इति ।

मांडले-कारावास

मनो यस्य सदा स्वस्य निर्दोषं च महात्मनः ।

पापाणभित्तय त वं खोहजालं वृणोतु या ।

कार्यनिष्ठस्य नो कारा किन्तु स्युस्तास्तपोदनम् ॥

अथ राजद्रोहनिमित्तं विदेशासनेन पदवर्पात्मकेन कारागृहनिवासेनो-
पायनीकृतो लोकमान्यः । अज्ञातसञ्चारः स पूर्वं अहमदाबादनगरं ततश्च
ब्रह्मदेशं प्रति मांडलेनगरं गतः । तिलकस्य भोजनानादिसपर्यायं कश्चिद् गुर्जर-
सूदो नियोजितः । मन्दमतिरपि सो लोकमान्यः सबहुमानमसेवतः, विद्यामूर्तिः
सहृदयशिरोमणिः च तं राष्ट्रनायकं कनयन् गुरुभावेनाद्रियत । ‘आर्मा
उत्तरप्रदेशादागता’ इति प्रतिपादयितुं बहुविमर्शसनाथं गणितप्रमाणपुष्टं
च पुस्तकमेव धरति तिलकेन पूर्वकारानिवाससमये । विद्यावता मूर्धन्य-
सो नूतनेऽस्मिन् दीर्घकालीने कारानिवाससमये सतोऽपि विस्तृतं सारिष्ठं च
ग्रथमारचयितुं मनो दधे । तेन हि पर्यालोचितं यद् “भगवद्गीतामाधिर्या-
द्यावधि रचितगानि भाष्याणि टीकाश्च न तद्रहस्यं यथार्थं परिचाययन्ति ।
अतः, पूर्व-पश्चिमदर्शनानां सन्वादसनाथं गीताभाष्यमारचयेयम्” इति ।
गीतायाः नमंयोग एव प्रतिपाद्यमिति पर्याप्तेनोद्घापोहेन युक्तिभिश्च साधु-
समर्थितं विचक्षणवरेण तेन तद्ग्रथमणोः । गयोऽयं न केवलं गीतया अपि तु
भारतीयतां वैदेशिकानाञ्चोत्तमविचारमण्डितां मञ्जुर्येव भवति । यद्यपि
मधुमेहजुष्टं तच्छरीरं तथापि दृढमनास्तिलके विद्याव्यासस्य न तत्परजः ।
चतुःशताधिकान् ग्रन्थान् निपुणं निरीक्ष्यैव महासत्त्वस्य ‘गीतारहस्य’नाम्नो

ग्रथरत्नस्यैषा रचना कृता । कारवासकाले ग्रथरचनया सह जर्मन-कैच-माली
भाषाणा च अकुष्ठिनघिपणावन्नात् स्वयमेव सुपरिचय प्राप ।

माडले-निवसति निलके, यतिव्रतानामुदाहरणस्या तस्य सहधर्मचारिणी
पञ्चत्व गता । तत्त्वविघ्नं तन्नीमदेशमवाप्याहतमना अपि 'बलीयसी
केवलमीश्वरेच्छा', इति निश्चित्यात्मोयानेव समदिशत् "कठोरसमारयातना
सहमाना सा नून विश्रान्तिमुखमग्रगतवती । मम कष्टकलनयाऽनारत
तप्यमाना तपस्विनीय नून जगदीश्वरेणानुकम्पिता । ता गता कल्पयतो मे
हृदयं विदीयते । किन्तु कोऽहं भवितव्य प्रतिरोद्धुम् ? तस्या यथाविधि
और्ध्वदैहिकी क्रिया अनुष्ठापयन्तु" - इति ।

माडले कारावासान्मुक्तेन तिलकेन विनीन-उद्दामेति यूयद्वयेन विभक्ताया
राष्ट्रियमहाममाया सघटनाय भूरि प्रायत्पत । आङ्गलनारीरत्न एनी
बिसेट तत्र तत्सहायाऽभवत् । इय गौरवशानिनी विदुषी हिदुधर्मं शास्त्रे
चामन्दा श्रद्धा प्रज्ञाञ्चावहत् । यथायथ भारतीयप्राचीनग्रथरत्नान्यघ्नीत्य
च पाश्चात्यसंस्कृत्या विमुग्धाना विमूढाना चेतानि भारतीयसंस्कृतिनिधिं
प्रत्याचक्षते । एतेन हिदुधर्मप्राणस्य संक्रमान्यस्य तस्या महानादरोऽवतत ।
ताभ्या सम्मन्व्य 'स्वराज्यसंघ' नाम्नी राजकीया संस्थाऽस्थाप्यत । तद्द्वारा
जनान् स्वराज्याभिमुखान् कर्तुं च ताभ्या भूशमायतितम् ।

एतदन्तराले नवीन-उद्दामति उभयेषामपि समानादरपात्रस्य श्री
गोपालकृष्ण गोखले महाशयस्य ४६ वर्षीयस्यैव जीवनदीपो निर्वाणमगमत् ।
बहुशो गोखले-तिलकयो सयपि मनिर्वचिष्य उभावपि राष्ट्रस्य परमभक्तौ,
परस्पर-गुणाकृष्टौ चास्ताम् । गोखले-महाशयमुद्दिश्य निवापाञ्जलिं
वितरस्तिलकः "मूर्तं ज्वलित श्रेयो न तु धूमतयित चिरम् ।" इति व्यास-
वाक्यमुद्धृत्य, दिव प्रस्थितस्य सुहृद उदारता पुरुषर्षभता च वर्णयामास ।

राजद्रोहस्य तृतीयोऽभियोग

अयं लोकमान्यस्य घट्यद्भूति सद्योऽकृत्य महाराष्ट्रजनै एकलक्षात्मक
धन सचीय तस्मै समर्पयितु निर्णीतम् । तदर्पणाय च महती सभाऽकारिता ॥

विन्तु हन्त ! महोत्सवदिनस्य प्रतरेव तिनवो राजद्रोहशोभपूर्वकं सैन्यं-
निगूहीत । स्वराज्यसंघान्वयेन वेङ्गनाम-अहमदनगरयो वृत्तानि व्याख्या-
नानि राजद्रोहभूयासीत्यासीच्छाशनमतम् । अभियोगेऽस्मिन् तदानीं
राष्ट्रनायको भतिमता वरो महम्मदअसी जिम्मा तिलकनिर्दोषता प्रतिपादयितुं
प्रावर्तत । तद्वचसाभ्येन 'तोकमान्यो निर्दोष' इति परामृश्य न्यायाधिकारिभिः
शासनाभियोगो भत्सित । तिलकेन सह स्वराज्यसंघप्रवृत्तिरपि निर्दुष्टेति
तैराख्यायि । अथ प्रथमविश्वयुद्धे भारतीयानां साहाय्यं कामयमानं शासनं
नेतृणामनुमनयव्यभवासीत् । तदा माटेयुप्रभृतयो वरिष्ठा आग्ना भारतीय-
नायकेषु तिलकमेव सर्वातिशायिप्रभावमन्यन्त । तिनवस्तु 'स्वशासनवितरण-
प्रतिज्ञां कुरुत, नान्यथा युद्धसहाया मवेभ' इति निर्भीकं तानम्यभाषत ।

गांधि-तिलकयोः १९०१ ख्रिस्ताब्दे सवृत्ते बलवत्तानगरे राष्ट्रिय-
महासभाधिवेशने सर्वप्रथमं परिचयोऽभवत् । तिलकः शास्त्रपरायण-
कर्मयोगनिष्ठः, गांधिस्तु अहिंसैवव्रती, अनासक्तमना, परमेशसमर्पणनिष्ठ-
श्चेत्यनयो राष्ट्रभक्तौ समानायामपि क्वचिन्मतवैविध्यमवर्तत । अपापि
प्रथमपरिचये एव तिलको गांधेरसाधारण्यं विवेद । तेन हि गांधिमधिकृत्य
“अयं जीवितादपि राष्ट्रमधिकं मन्यते । नन्वेतत्कथरगता राष्ट्रधुरं मुत्पिता
कलये ।” इत्यभाषि ।

राष्ट्राभिमानमूर्तिः

सर बेलेन्टाईन चिरोल नामा आङ्गलपत्रकारः (Indian unrest)
'इन्डियन अनरेस्ट' इति नाम्ना पुस्तकमेकमलिखत् । तत्र भारतीयजनता,
समाजः, हिंदुधर्मश्च भूरि निनिन्द । तिलकस्तु स आङ्गलशत्रुः भारतविक्रोभ-
बीजमुपद्रवकर्तारञ्चाख्यापयत् । चिरोल अत्युन्मत्तो भारतीयान् तृणाया
मन्यत । तिलक आत्मनो मिथ्याज्योतिर्वरं तमभियोजितुमिषेप । तच्च सडन-
न्यायालय एव कर्तुं शक्यमथापि स सडननगरं गत्वा तत्रत्य वरिष्ठन्यायालय-
अधोपसृत्तं चिरोलमभियुक्तवान् । तत्र न्यायाधिकारिभिः कृतानां कूटप्रश्नानां

तिलककृतानि उत्तराणि तत्रत्याना बुद्धिमद्वरेष्यानामपि विस्मापकान्यासन् ।
 'तिलककृताभियोगाद्गोकारे तस्य यशो वर्धेत भारतजननायाश्च तद्गत
 स्नेह शतगुण सपद्येते'ति भीत्या तिलकाभियोगो न्यायालयेन निरस्त ।
 अयं च साहसं वमतिस्तिलक ऋणातिशयभारचिन्ता विस्मृत्य, चेत-
 क्षोमञ्च विधूय, भारतमातु स्वातन्त्र्यप्रचारे तत्रात्मानमनारत व्यापार्या-
 मास । दशमासास्तत्र व्यतीत्य प्रतिनिवृत्त राष्ट्रायक तमभिनन्दितु मुवापुर्या
 लक्षशो जना बहमहमिकया परापतन् । तेनर्ण कृत्वा कृतम्याभियोगव्ययस्य
 च तन्निवारिता अपि सोका पूर्तिमकार्पु ।

महाप्रस्थानम्

अयातिकार्यभारादजस्र कष्टक्षिप्त कृशातिकृश च रूपमुद्बुहन्, भारत-
 स्वातन्त्र्याप्रवृत्तो लोकमान्यो दिवारात्रमपरयन्, शरीरबोर्बल्यञ्चाविगणयन्,
 निर्वाणबीष इवाधिक दिदीपे । सोहि मूर्तिमान् स्वातन्त्र्यवह्निर्मापण-मयदत्ने-
 ग्धनरत्नेकज्वालावकीर्णोऽप्यसत् ।

मुवापुर्याम् १९२२ ख्रिस्ताब्दे जुलाई २३ दिनाङ्के तज्जन्मदिननिमित्त
 सर्वतोऽभिनन्दनान्यवाप । स हि २६ दिने श्लेष्मणाऽविष्ट । तद्द्वितीये दिने
 च त्रिदोषव्याधिस्तमात्रमत । तनोरभानता ततश्च प्रज्ञाविध्रम इति दिन-
 चतुष्टय समतप्यत । अगस्तप्रथमदिने रविवासरे मध्यरात्रौ राष्ट्रशृङ्खला-
 विभेदव्यग्रो भारतमातु सुपुत्रशार्दूल, हा, हन्त ! सर्वदिशु तत्पतती रुदन्ती-
 विसृज्यामरलोकं प्रातिष्ठत ।

अस्य निर्वाणमाकर्ष्य क्षणादेव मुवापुरीजना भूकपक्षुग्र्याणंवा इव
 तदन्तिमदर्शनलालसा लक्षश परापतत् । पूनादिभ्यो नातिदूरनगरेभ्यश्च
 जनप्रवाहोज्वरित तमुपधावति स्म । साश्रुनित्रा गाधीप्रभृतयो नेतार तिलक-
 काय स्कन्दमारोप्य, प्रसिद्धस्मशानभूमिरपूर्वजनसम्मर्दायापर्याप्तेति विस्तीर्णं
 चौपाटीनामक सागरतटमनयन् । तत्रैव च तद्देहस्याग्निसमर्पणविधिरन्वष्टीयत ।

दिवि स्थित लोकमान्यमुद्दिश्य, योगिप्रवर अरविंद अभाषत -“लोक-
मान्य खलु स्वपौरुषेणोत्तमपुरुषेषु स्थानमवाप्तवान् । स खलु भारतीयेषु
स्वातन्त्र्यस्य भावना नवीनामोजस्विनीं च चेतनामप्युक्षयत् । स एव न
स्वातन्त्र्यस्यापद्रुत”-इति ।

महात्मा गांधि सगद्गदमभाषीत् -“नूनं मम आधयस्तम पतित ।
लोकमान्यो हि भारतीयजनतायां दंबतमभवत् । राष्ट्रसेवैव तस्य धर्मः ।
भारतीयस्वातन्त्र्यं हि जीवनसर्वस्वमित्यभ्युपगम्य, स सर्वान् क्षणानखिलारब्ध
रक्तबिन्दून् भारतस्वातन्त्र्ययज्ञेज्जुहोत । नरशार्बुतोऽयं सर्वं स्वातन्त्र्यमत्र-
मारटनं मुख, स्वजनान, शरीरस्थास्म्यञ्च विस्मृत्य, सर्वात्मना जननीमसेवत ।
अजातशत्रु पुरुषर्षभ सो नाङ्ग्लेभ्योऽपि द्वेष्टि स्मापि तु तच्छासनदास्यम-
सहमानस्तानमर्थेणाभ्यस्यत । अयं किल पुण्यस्लोकोमिनवभारतस्य पितेति
बद्धं प्रत्येमि” इति ।

लोकमान्यो हि निधानं विद्यानाम, आधानं सदाचाराणाम्, मूर्तिं साहसस्य,
विग्रहो धैर्यस्य, पिण्डोभूता दीप्ती राष्ट्रभक्ते, सवेहा निष्ठा भारतीयसत्कार-
परराया, उद्धर्ता इलितानाम्, अन्धु सामान्यजनस्य भारतीयजनवजागृते
राष्ट्रीयतायाश्च जनक इति यशस्वी विराजते ।

तिलककृतं हि द्रुधमंलक्षणम् -

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता ।

उपायानामनिधनो ह्येतव हिन्दुत्वलक्षणम् ॥

कविगुरु रवीन्द्रनाथः

प्राक् प्रभाताञ् जगतीतल नून गाटेन तमसाऽऽच्छन्न भवति । सूर्यमारयि-
रुण पूर्वमुदीय तम-पटनानपमार्यं च, प्रकाशपुञ्जस्य स्वामिन सूर्यस्य प्रवेशानु-
स्यता पटयति । इममेव प्राकृत क्रममनुसरन्निव भारतवर्षं स्वानस्यसूर्योदयस्य
पूर्वशनाब्दे विविधक्षेत्रेष्वप्रतिमप्रभावाणां पुरयपुङ्गवानां प्रभवभूमिरवर्तते ।

वर्षाणां शतानि वैदिशेकदास्यमनुभवतोऽस्य देशस्य प्रतिभामूर्धं परा
ग्लानिमवाप । धर्मो विवेकमूर्धं दृष्टिप्रस्तंश्च धर्मध्वजिभि र्दधीकृतः ।
समाजश्च सत्कर्तृमनोभि परस्परप्रद्वेषपरिनिर्वलता प्रापित जासीत् । किन्तु
हन्त ! वेदानां रामायण-महाभारतादीनां च प्राणवता ग्रथानां परिशीलन
न सर्वथा निषेपता यतमभूत् । न च नरनानां नाश-दृष्टधर्माणां
प्रसवोऽपि कुण्ठितोऽभवत् । अत एव जनसाधारणस्य चेन परमेश्वर-

परायण सद्भावसंपन्नञ्चाविद्यत । श्रद्धाधनाया जनताया मस्वारमृद्विष्व
तदा तदा समुद्भूतं साधुचरित्तमंहात्मभि पोषिता सवर्धिता चान्ववर्तत ।
रुद्धिग्रस्तोष्वपि श्रद्धाजडेष्वपि च जनेषु, विशुद्धा धर्मास्था तैर्नदीपज्योनिरिव
मन्दायमानाऽपि चकासमाना व्यराजत ।

एतादृशे प्रभातप्राये भारतीयजीवननमसि प्रादुरभूद् विरलविभूति प्रभा-
पूर्णरविरिवापरो रवीन्द्रनाथ ठाकुर । अस्य जन्ममद्यगलदिन ख्रिस्तानुसार
७ ५-१८६९ अभूत् ।

भ्रूयते ह यत् ख्रिस्तस्याष्टमशताब्दे सशान्तविलोभे वगप्रदेशे, हिन्दू-
राज्य सुप्रतिष्ठामवाप । तत्र बुद्धधर्मानुयायिभि प्रध्वंसितप्रायस्य हिन्दुधर्मस्य
पुन प्रतिष्ठायै बनौजप्रदेशात् पञ्च विद्वांसो ब्राह्मणा सबहुमान निमग्निताऽ-
भूवन् । विद्यावन्त कार्यकुशलाश्च ते विप्रवरा तेषा प्रसूतिश्च वगप्रदेशस्य
सामाजिकस्य धार्मिकस्य सांस्कृतिकस्य च नवीनाभ्युदयस्य प्रमुखा प्रयोजका
आसन्निति वदन्ति-इतिहासविद ।

पञ्चस्वमीषु ब्राह्मणेष्वन्यतम आसीद् दक्षो नाम ययार्थनामा विद्वान् ।
तद्वश्य एवासीदस्य लेखस्य नायको रवीन्द्रनाथ ।

रवीन्द्रनाथस्य पूर्वज पञ्चानन तदानी गोविंदपुरनामके (अद्यत्वे कलकत्ता-
नाम्नि) ग्रामे समागत्यावसत् । वाणिज्यप्रवीणराइगलै सह वाणिज्येन ॥
भूरि धनमविन्दत । तद्वशमणी रवीन्द्रनाथस्य पितामहश्च द्वारकानाथोऽ-
प्रतिमेन पाटकेन विविधकार्यकलापे परा ख्यातिसंभत । उदारमना म
विद्याकलाना सवर्धक सज्जनानामाश्रय, राष्ट्रियसंस्थानाञ्च परिपोषक
आसीत् । धर्म-समाजविषयकास्तद्विचारा आज्ञातसंपर्काद्वा, राजा राममोहन-
रायस्य सख्याद्वा, हिंदूसमाजस्य विचारदारिद्र्यदर्शनाद्वा, प्राचीनपरंपरा-
विमुखा इव प्रातीयन्त । तथापि स उपनिषदादिसारिष्ठग्रथाभ्यसनेन प्राचीना-
नामुदारमताना समुपस्थापन परिपोषकश्चासीद् । अङ्गलाना देश स
द्विवारमगच्छत् । तस्योदारामुग्रता च जीवनदृष्टि समीक्ष्य प्राच्यविद्याविद्वान्

संस्कृतम्, आङ्ग्लभाषा, संगीतादयः कलाः, इतिहासादयो विषयाश्च गृहा-
गतैरध्यापकैरध्यापयत्स बालानिति बालसहजाना श्रीडाना कृते नालम्बत
पर्याप्तोऽवसरः । एतेन पुस्तकादिपठनाद् व्यरज्यत रवीन्द्रस्य क्लान्त कोमल च
चेतः । रवीन्द्रस्य सर्वे भ्रातरः स्वसारश्च विविधविषयेषु प्रतिभाजुषो लेखन-
कर्मसु च सिद्धप्राया अभूवन् । सर्वे सुस्था प्रतिभावन्तोऽमन्दसत्त्वाश्चेति
तया सनिधौ वृद्धिं गच्छतो रवीन्द्रस्य सहजप्रतिभा नियतशिक्षामान्दोऽपि
विकासशीला व्यराजत ।

बाल्ये बहुसततं मातुः पर्याप्तं प्रेमालम्ब्यवतो बालस्य सेवानियुक्ता भृत्या
कीदृशी सेवा निरवतंयन्त इति प्रतिपादयन्नलिखद् रवीन्द्रः—भृत्यो मामेकत्र
प्रकोष्ठकाण उपवेश्याभणत्—“मयाऽत्र श्वेतचूर्णेन रेखा-मर्यादा क्रियते ।
इमामुल्लिख्य गच्छसि चेत् लक्ष्मणरेखामुल्लिखितवत्त्वा सीताया दुरवस्था-
मवाप्स्यसि” इति । ऋजुमतिं मामेव भाययित्वा कारामिव च प्रवेश्य, ग्राम-
बुद्धुरायमाणः स भृत्याद्यमो मयेच्छ बभ्राम । अर्थकादशत्रयदेशीयस्यास्य
यज्ञोपवीतसत्वारोऽश्रियत । उपदिष्टगायत्रीमन्त्रश्चायं तन्मन्त्रमतिस्नेहेना
जपत् ।

“नूनं गायत्रीमन्त्रोऽस्मान् राष्ट्रियमन्त्रः” इति च स असकृदाम्नाति स्म ।
तत्र प्रवृत्तिप्रियः स पितृसनाय हिमवन्तं जगाम । प्रवृत्तिमुपमावर्जितचेता
रवीन्द्रस्तत्र नृतरामरमतः । नगाधिराजस्य रामणीयकं पश्यतोऽस्य मनो न
तृप्तिं जगाम । शिखरात् शिखरभुज्यवन् स लतागुल्मान्, पुष्पफलभारनतान्
वृक्षाणान्, निर्मुक्तं मन्द्रध्वनिना दिशा मुखानि मुखरयन्ति निशंराणि च
विभावयन्ननायामः कवनवर्मणि व्यापुन आसीत् । हिमाद्रेः कमनीयतया
विवर्णितमना स मुतरामपादतः । पितुः गथाणां विराजमानानां नभसो-
प्राच्यनेत्ररूपाणां नक्षत्रनाराणां विशेषाश्चाकिन्दत् । पितुर्मन्दस्वरेण गीय-
मानान्युपनिषद्वाणि च थावथाव रवीन्द्रः परं मुदमध्यगच्छत् ।

गृह प्रतिनिवृत्त स हिमाद्रिध्रमणैरानुभूताना विनेषाणा हृदयमेव
वर्णनेन समेषा यतः स्याद्वर्जयन् । स्वरचिन्ताया काव्याना मधुरपाठेन च
सर्वेषा प्रियाञ्भवत् । द्वादशवर्षाणि रवीन्द्रेण रचिन 'अमिताय' इति
वगकाव्य तत्त्वबोधिनीपत्रिकाया प्रकाशमवाप्त्यानेकेषा विन्मयमजनयत् ।

साहित्यसेवारंभः

अध्ययनविमुख स भ्रान्तान्तरमध्ययनाय प्रवेशिन । किन्तु पूर्ववदेव
म शालाया पाठ्यमानान् विषयान् नीरमाननुभूय परिवारजनं प्रबोध्यमानोर्जित
शालात्यागमेव वरमकल्पयन् । शालामगच्छन्तस्मिन् नायमध्ययनविरतोऽभवत् ।
म गृहगत एव स्वरचित्वान् मास्त्रिप्रयागध्वष्ट । गृहभागनेष्व विद्वद्भिर्वि-
विधाना विषयाणा परामर्शरोऽभवत् । तदानीं वयप्रदेगे राष्ट्रियभावना-
परिपोषक साहित्य प्राचुर्येण निर्माणे स्म । अयमस्मिन् नवप्रवाहरतितो
राष्ट्रियभावावेदकानि काव्यानि निर्ममे । हिन्दुमेना, इति मञ्जके राष्ट्रिय-
भावाविष्टाना मावस्मरित्वे मम्मेलने चतुर्दशहायनेन रवीन्द्रेण स्वनिर्मित
काव्य पठितम् । ततया प्रतिभापरिचापकममूद् यथा प्रमिद्धे 'अमृतवजार-
पत्रिका'ख्ये आङ्ग्लभाषादिनिवे तन् मबद्धमान प्रमिद्धिमवाप । तेषु दिनेषु
वगवाद्मपत्योत्तमेषु रचयितृषु 'बकिमबद्ध घटज्ञी' (वदे मानर गीतम्य
रचयिता) अतिप्रमिद्ध आसीत् । अनेनाभिरुपाणा परिपदि स्वस्मै ममपिता
पुण्यमाना तरुणस्य रवीन्द्रस्य वण्टे मस्मिनमारोपिता । किमिषेव क्रियन्
इति पुष्टश्च रवीन्द्रस्य मध्यागीताना प्रकर्य निवेद्य, म एव मानामहंतीनि
प्रतिपादयामास । प्राचीनवैष्णवभक्ताना श्रीनीमनुमरताज्ञेन भक्तिपूणानि
गीतरत्नानि रचिन्तानि । गीतोनामुपादेयताविषये मदिहानश्च म तत्सन्धक
कस्मिन् प्राचीनो भक्तकविरिति च प्रकाशयामास । गीतीरिमा पठित्वा
जमनदेगे वनन् निशिरान्तनामा काव्यकोविदो बङ्गीय परमश्रीतो रवीन्द्र-
मेतामा प्रकाशनायभिनन्दयामास । एव साहित्यमन्त्रे पोडगवर्गमकादयम्,
पूर्वमेवाय विविष्टेषु रचयितृषु मणनामवाप ।

पुनरध्ययनोपक्रमः

काव्यादिरचनानिपुणस्यापि, विविधविद्याशाखाविश्वितोऽपि जनस्य विना नवीनशिक्षा न जीविवालाभो न च सामाजिक गौरवमिति परिपश्यन् महर्षी रवीन्द्रस्य शिक्षण वयमापादनीयमिति चिन्तयन्नासीत् । रवीन्द्रस्याग्रज सत्येन्द्रनाथ तदानी अहमदाबादनगरे मदनन्यायाधीश आसीत् । स हि आङ्ग्लभूमिं गत्वा नागरिकसेवापदवी (आइ सी एस्) प्राप्तवान् । अचिरादेव च इंग्लडदेशं गमिष्यन् स “रवीन्द्रो मया सह तत्र गत्वाऽध्ययनं करोतु । मया गृहीता, बाक्कीनसबधिनी वा पदवी सभताम्”, इति पत्रं न्यवेदयत् । तयाऽस्तु इत्यनुमतश्च स रवीन्द्रसनाथं पूर्वमहमहदाबादं ततश्च मासचतुष्टयात् परमाङ्गलदेशं जगाम ।

आङ्गलदेशे भ्रातृपत्न्या तच्छिशुभ्यां च सह वसन्त्य सुखेन कञ्चन कालमनयत् । किन्तु महाविद्यालय प्रवेशित तदीये छात्रालये च निवेशितो भूरि मनःसतापमन्वभवत् । परिवारजनैः सह सर्वधितस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तेश्चास्य छात्रालयनिवासः काराग्रहवास इव बभूव । ततः कयोश्चिद् निःसतानयो-दम्पत्योर्गृहे निवेशितोऽप्ययं न चेत् स्वास्थ्यमवाप । ततश्च विरामदिनानि भ्रातृनिवासेऽतिवाह्यं पुनः परिवारान्तरेण सहोषितुं विसृष्टः । अस्मिन् स्निग्धे ‘स्कॉट’ परिवारे दम्पती कन्ये कुक्कुरश्चावसन् । कन्ये तं भ्रातरमिव तन्माता च सुतमिव सिपेविरे । कुक्कुरस्तु तल्लालित एव भोजनाभिमुखो बभूव । किन्तु न तावताऽस्य मनोऽध्ययनप्रियमभवत् । मिथं विप्रभक्त्यासु काव्यगानेन काव्यरचनया वा स कालमनैषीत् । आङ्गलवासिजनानां विशेषतश्च स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं तदुद्बन्धना च भद्रता स तदा तदा स्वजनान् पत्रैः प्रावोध्यत् । अस्याध्ययनपराङ्मुखी वृत्तिः तत्रस्यजनप्रीतिं च विभाव्य साशकं पिता तं शीघ्रमेव स्वदेशं प्रतिनिर्वर्तितुमादिशत् । यजमानगृहस्य प्रेम्णा गृहगमनोत्साहेन च युगयत् कष्टमना स प्रीतिक्लेशाभ्यां सममेवाविष्टो गृहाय प्रतस्थे । प्रस्थानसमये गृहस्वामिनी प्रेम्णा तद्वस्तं गृहीत्वा साथुगद्-

गदमुवाच “भद्र ! किन्तु त्वया तूष्णमेव गन्तव्यम् ?” एष विश्लेषप्रसंगश्च
 वविवरेण गृहभागस्य ‘दुर्दिन’ इति भावपूर्णं लघुकाव्येन सकृद्वर्णनं निरूपितं ।
 गृह प्रत्यागतेन रवीन्द्रेण नैवा गीतय आख्यायिकाश्च निर्मिता । तत्परि-
 वारजनैः प्रकाशयमाना पत्रिका रवीन्द्रस्य रचनाभिरापूर्णिता एव स्थितिमत्य-
 चतश्चुम्बिन्यश्च आसन् ।

आध्यात्मिकी अनुभूति.

रवीन्द्र स्वस्मिन्निप्रये, ‘मानवस्य धर्मं’ इति नाम्ना च प्रसिद्धे व्याख्यानैः,
 स्वस्यालौकिकीमनुभूतिमवर्णयत् । सदरवाजारास्ये स्वगृहे स तदा भ्रातृभ्या
 सह वसति स्म । एवदा प्रातः स नवोदितस्य मानो पुष्पप्रकाशेन विराजित
 नमो वृक्षाश्च विभावयन्नासीत् । तदैव—“सहमेव मे चक्षुषोरावरणमपसर-
 दियालक्ष्यत । समग्र विश्वञ्च विस्मयावहं ललितं तेजसा, सौन्दर्यसारे-
 णानन्दसदोहेन चाभिवृष्टमिवाऽजायत । सर्वविधो मानस शारीरकश्च
 सतापो विगलतासीत् । सकलमपि परितः स्फुरज्जगन् भङ्गलरूपं प्रास्फुरत् ।
 विश्व समन्ताद् दीप्ताकङ्क्षुतिमदप्रमेयञ्च व्यलोक्यत । सर्वेषामपि प्राणिना
 भूतानाञ्च स्थूल रूप विलयमगमत् । सर्वञ्चैतदूर्वाभासा विद्योतमान
 प्रतीयते स्म” इति ।

अनुभवोऽयं चिरमन्ववर्तत । तदा स न भौतिकं करणैरपि तु अनिर्व-
 चनीयेनान्तरेण दीपेन चकासदिव विश्वं साक्षादकरोत् । चतुर्दिनात्मकेऽ-
 स्मिन्प्राग्मानुभवे वर्तमानस्यास्य विमारि विश्वं मनस्त्वम् अपूर्वैर्नैव रामणीयकेन
 च विराजमानमदृश्यत । अनुभूतेरस्या अपगमात्पर ‘मधिम्यितौ’ वर्तमान-
 स्यास्य चेतो जागतिवान् भावान् चित्रगतानिव छायाएषानिव च प्रापद्यत ।
 आत्मप्रवाणप्रवाहे प्रवह्नाज्जेन ‘निर्झरं स्वप्नभाग’ इति मञ्जक गीतमरचयन् ।
 रचनामिमा च स ‘निर्गन्तव्यं जनप्रवाहमनुवर्न्ती’ प्रतिपादयामास ।
 अस्यानुभवस्य प्रभावविहितनान्या अपि भावनृत्यात्मिका गीतयो रचिता ।
 तासां सग्रहश्च ‘प्रभातसयतति नाम्ना प्रवागीकृतः । एतासु रचनासु पूर्वा-
 पेक्षया नवीन एव भावोऽयं, भाषायांष्ठ्यं, काव्यपात्रश्च दरीदृश्यन्ते ।

एतदनु कविवरेणानेन काव्यद्वय रचितम् । “अनन्तं जीवनम्” “निरवधि निधनम्” इति सज्ञकाभ्यामेताभ्यां काव्याभ्यां स सर्गस्थितिसहाराणा घटनामेवमवर्णयत् — “जीवनं मरणादेव नवीनतामादधाति । नास्ति मृत्यो-
र्मृत्युः । प्रतिवर्षं जीवनमरणे अनुभवन्नेवास्मि” । इत्यादि निरूपयन्नाम्नात्थये — “अनन्ते कालादिमर्यादाशून्ये चास्मिन्नाकाशे पिहितलोचन जगत्पितामह उपविशति । ध्यानमग्नमिग धातार परित नि शब्दा शान्तिर्विनसति । सहस्रं ब्रह्मा चक्षुषी उन्मील्य मन्त्रघोषमातनोति । तदेव बहिर्गोलक इव प्रकाशपिण्ड प्रकटीभूयाविरत चक्रमिव भ्रमति । तत्र पालको विष्णुर्महान्त शब्द नादयति, येन प्रकाशगोलकं स विनष्टविक्षोभो भवति, प्रभवति च गोला वस्माद् गोलान्तरम् । पृथ्वीरूप गोलान्तरमिदं शनैः शैत्यमाप्नोति । सा च नाना-
विधाना सस्यादीना प्राणिनाञ्च प्रसवाय नल्पते । शश्वत् चक्रवत् परिभ्रमणेन प्राणिजतिस्य विकृताधारश्च श्रान्तेऽस्मिन् भूगोले, प्रार्थित शिव स्वीय भास्वर रौद्र चक्षुस्मीलयति । ततश्च सूर्यचन्द्रतारासङ्कीर्ण विश्वे महान् विस्फोटो जायते, ग्रहनक्षत्राणि च सुदूर विक्षिप्यन्ते । पुनश्च सर्वं विलीयते । यथापूर्वं च नि शब्द शून्यमिव च भवति । ब्रह्मा तदा पुनश्चक्षुषि निमील-
यति ।” इति । भौतिकविज्ञानस्य प्राचीनसृष्टिप्रतिपादनस्य च सगति-
भूमिष्ठा हीय कविकरस्य काव्यमयी दृष्टिः ।

एतेषु दिनेषु रवीन्द्रो यथेच्छ काव्यादिनिर्माणे व्याप्तोऽनगलं जीवनं व्यतीतवान् । त्रयोविंशतिवर्षेभ्यः स गार्हस्थ्ययोग्यं मत्वा, मरिचिकेकादशहायन्या भवतारिणीनाम्न्याऽशिक्षितया कन्यया सह तस्य विवाहं कारयामास । भवतारिणी शिक्षायामिव रूपेऽव्यतिसामान्याऽऽसीत् । विवाहात् परं ‘मलिनो’ इति नाम्ना विख्याता सा गृहकर्मदशा पतिप्राणा च सती कविकरस्य मनः साधु गमतां पयत् । सप्तविंशतिवर्षव्यापिनि तयोर्दाम्पत्यसमयेऽनन्दपुण्योपसाध्यया प्राचीनहिन्दूपत्नीदृष्टान्तभूतयाऽनया, नवशिक्षादिन्यूनता सर्वथा विस्मयं, सर्वेषां प्रीतिरादरश्चाधिगता । कविकरस्य तु सा पत्नीसुरभ मातृसहजं च प्रेम समर्थं मनः गात्राङ्गी बभूव । तादृश्या अर्धाद्र्यनाया मध्येक्यति शाश्वतविरहेण

नून स भूष दुःखित आसीत् । अपापि स्वभावघोरोऽयं न कदापि स्वसन्ताप
बहिराविचकार ।

तेषु दिनेषु नारीणां शरीरमुपमा, हावादिविभ्रमचानुरो, समारसेपसौख्य
च विषयोऽवश्यं मुबहु कवित कविवरेण । कलयन्ति च स —“यदि सा स्थूल-
भोगार्थेवाराध्यते चेदन्ते विरसता स्तानिरेव च फलमिति निश्चितम् ।”
पुनश्च स निरूपयति —“भोगेच्छं शोकधूलम् । सा हि महानाल यत्र निमग्न
आत्मनः स्वातन्त्र्यं जहाति ।” “भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता” इति
भर्तृहरिचो नूनं त्रिकालावितथम् । एकत्र प्रकृतिविलासाख्ये गीतिकाख्ये स
निरूपयति —“मायामयीय प्रकृतिभ्रान्तिजालं विस्तारयति यत्र मुग्धा
प्राणिनो गृह्यन्ते । शरीरप्रेम्णा सुखमधिगन्तुं प्रवृत्ता वयं न श्रेयं नापि सुखं
लभामहे । अन्ते विषाद एव नो फलम्” । इति ।

श्रमिकाणां सहाय.

लेखनं कवितागानं च भवेन्नाम गौरवास्यदं कर्म । किन्तु न तावदेव
जीवनसाफल्यमिति मन्यमानो महर्षिः कवनमतं कोकिनायन्तं रवीन्द्रं स्वस्य
विस्तृता कृपि पर्यवेक्षितुं नियोजयामास । तत्कुर्वाणं प्रकृत्यैव प्रकृतिप्रियो
रवीन्द्रोऽपि नद्यास्तटगतायाः सस्यश्यामनाया भूमेः रामणीयकं दर्शदगं मुमाद ।
स्वभावसरलानर्पदरिद्रानपि परमेश्वरास्थावनं कृपकान्, अहर्निशं विना
विसोभं क्षेत्रेषु कर्मव्यापृताः कृपकललनाश्च दर्शदगं स तेषां तासां च दुःख-
भूयिष्ठं जीवनं कारुण्यप्रसूतनीदार्ढ्येण सुखपूर्णं समाश्वस्तं च विधातुं प्रायतत ।
जलप्रायो हि बगप्रदेशः । अतस्तत्र तत्र जन्माश्रयानां मध्वीनां मुर्वीणां च
नदीनां दर्शनं सर्वत्र सुतथम् । रवीन्द्रस्य कविहृदयं तामां लोकमातृणां दर्शनेन
सुतरामनन्दत् । तस्य कवनशक्तिश्च मधुरकलकवनप्रवाहमनुकुर्वती अनारतं
समृञ्जनमाविर्बभूव । क्षेत्राण्यधिवसता ततः ग्रामकन्यवानां स्वभावमुग्धानि
चरित्राणि साधु चित्रितानि । तामां रुदिकुण्डितं जीवनमौदर्यं नैवेद्यपूज्यतेषु
गुम्फितम् । नागरिकजीवनस्य कृत्रिमा जीवनरीतिः ग्राम्यानामकृत्रिमा

जीवनास्था च तुल्यतोऽप्य चेता ग्राम्येषु समवेदनापूर्णं पक्षपातप्रवणञ्चा-
भवत् । एतेषु दिनेषु वृत्तासु तदीयरचनासु भारतीयजनताया वास्तविक
जीवनमधु प्रसिद्धास्त्वस्यते । अयं हि ग्रामजनमध्यग्नस्तन्निवास, तस्य
दृष्टे भारतीयजीवनाध्ययने, समग्रजनतायाश्च प्रतिनिधिकवित्वसंपादने,
बहुपवृत्तवानिति निश्चप्रचम् । धर्मविपर्यायी बहूना ध्रान्तिमभिलष्य
सोऽलिखत् - "पाप-पुण्यविषया अस्मद्विचारा बहुधा विकृता विभाव्यन्ते ।
सर्वेषु साम्यदुद्धिः करुणा चेति धर्मस्य शुद्धं रूपम् । धर्मोऽनु प्रेममूल एव भवति" ।
इति ।

राष्ट्रसेवा

तेषु दिनेषु वगप्रदेशे महान् राजकीय संक्षोभः प्रावर्तत । बगीयान्
स्वातंत्र्यलाभाय महान्तं विद्रोहं कुर्वन्तौ विभाव्य, तेषु जातिभावः सधुक्ष्य, मिथ
कलहः जनयितुं, वगप्रदेशस्य विभाजनं कर्तव्यमिति निरणयत् । तदानीन्तनो
राष्ट्रशासकः (Viceroy) कर्जन । अस्यामुपमृपगममन्ययितुं महान्
विरोधोऽकारि वगजनैः । भारतस्यान्यप्रदेशेष्वपि तद्विरोधाय सभा अत्रियन्त ।
कविवरौपि श्री अरविन्द-चित्तरञ्जनादिभिः सह वगभगविरोधसभासु जगर्ज ।
उत्तमानि राष्ट्रभावनोद्देशकानि काव्यानि च निर्माय, स स्वयं तानि मेघमेदुरेण
स्वरेण सभासु गायन् विरोधवात्यां समवर्धयत् । "आग्लशासकानां सहायकैर्न
भाव्यम् । अहिंसाव्रतंश्चास्माभिः शासनस्य दुर्वृत्तानि प्रतिकर्तव्यानि" इति घोषा-
दिशत् । किन्तु उग्रस्वभावानां वगयूनां हिंसापक्षपातो नास्मै रोचते स्म । अतः
रवीन्द्रनाथो न धर्मधनोऽस्मन्नेतति ते समनिन्दन् । रवीन्द्रस्तु लोकैरञ्जनायैव
विवेकशून्यमुत्तेजः वचनं न रोचयते स्म । कल्पनाविभववान् कविवरः सो
"नाहं महात्मा गांधिरिव लोकनेतृत्वदक्षः" इत्यपि सम्यगबुध्यत् । अतः पुनः
स वाटमयसेवापरो विग्रहविमुखश्चाभवत् । तथापि तद्विचिन्तनानुपमानि
राष्ट्रभावनाद्योतकानि काव्यानि प्रतिसप्त प्रतिरष्य च गुञ्जन्ति स्म । तेषु
दिनेषु महात्मना गांधिना 'राष्ट्रीयवस्तुपयोगो हि स्वाराज्योपायः' इति

घोषिनम् । घोषणामिमामुपजीव्य स्वभावगता युवानो गृहाणि आपणानि
च प्रविश्य, विदेशवस्तूनि, विज्ञेयानां वस्त्राणि रागीकृत्याग्निमादकुर्वन् ।
प्रवृत्तिरियं मां दुःखप्रसूतेति व्यापयन् कविवरस्यामबिन्दन् । म हि स्वदेशो-
त्पन्नानां वस्तूनामुपयोगमभ्यर्हणीयं मन्यमानोऽपि पूर्वमेव क्रीतानां पण्य-
त्तानां वैदेशिकवस्तूनां वनाग्नाय न युक्तरूपममन् । विपज्जमिन् साधु
प्रकाशयितुं स 'धरे बाहिरे' इति नाम्ना रम्यमुपन्याम अरचयन् । किन्तु
हन्त ! लोकचेनोन्वृत्तिमननुकुर्वनोऽस्य निन्दापरा वभूवुर्जना । अद्यापि म
निर्भीकं स्वमनं व्यापयन्नेवामीत् । केनापि निमित्तेन युवम् विनाशकारिता-
श्रुतासनहीनता च नेष्टेति मं दुःखमन्यत । दीर्घदृष्टेरस्येव मनः कीदृग्ग्रि-
बुद्धिप्रसूतमामीदृशं नूनमद्य दीप इव सर्वेषां न प्रत्यक्षम् । कविवराय राष्ट्र-
सेवाया न कस्मादप्यून इति तु तेन जन्मियानवावाप्य इत्यत्राद्रूनं कृतानय-
चारानवगम्य तूर्णमेवाद्भुतशामनदनं 'सर' इत्युपाधिं परित्यक्त इति
पठना साधु प्रमाणयति ।

तेषु दिनेषु रवीन्द्रठाकुरेण बहु बन्धुभाव प्रपन्न जानीदादित्यथेष्ट सौ एक
एण्ड्रुज । अयं महानयः पूर्वं ठाकुरेण मैत्रीमनुभूय तेनैव प्रेरितं दक्षिणाफ्रिका-
देशे भारतीयानामधिकाररक्षायाम् अविरतं प्रयत्नमानं गतिमहागमं जातम् ।
तेन च आजीवनं सख्यं प्राप्तौ राष्ट्रियम्बान्ध्रयुद्धमैनिर्होतमो भूत्वा वाराणस-
मप्यसेवतः ।

रवीन्द्रनाथठाकुरमहागमेन शतशो विविधाकाराणि वाञ्छन्ति, नाटकानि,
निबन्धाः, उपन्यासाश्च विरचिताः । तेषु सर्वत्र तस्य नवनवा दृष्ट्युन्मेषा
सलक्ष्यन्ते । तत्रापि 'गोरा' नाम्नि बृहदाकार उपन्यासे तत्र धर्मजातिगता
जन्मप्राप्ता सत्काराः, कष्टकार जनन्य विवेक व्यामुह्य ऋषिमेव धर्मस्फेपो-
पस्थापयन्तीति कथनायकस्य बृत्तेन साधु म्यापिनम् । एतदुपन्यासान्वयाजेन
च भारतीय नारीरत्नं कीदृशमुदारहृदयं मानुभावमिच्छन् च भवदुःखकर्मादपि
भवती चेत्तदप्यानुपहृत्किन्वा समुद्योपिनम् ।

श्रान्तदर्शी ठाकुर सत्य भारतीयजीवनदृष्टेरनुपमो द्रष्टा भवनश्चावर्तत ।
 कालक्रमेण मानवस्वभावस्य नैसर्गिकी सङ्कुचितता भारतीयामुदारा दृष्टि
 व्यालुम्पतीति स सम्यगवाधारयत् । वेदेषु गीतादिषु च ग्रन्थरत्नेषु प्रवक्ष्यमाना
 विशालदृष्टि सुदीर्घदास्येन कुण्ठिता सती विवृति विवर्णभाव च घृतवती ।
 परतु न वयं तत्तथात्वेन जानीम । तद्वि खलु महत् शोक्स्मास्पदं भवति ।
 कविवरोऽयं भारतं वर्षं समेषा विश्ववासिना नीडायमानं प्रतिपादयति बहुता-
 नुपमासु रचनासु । “अनादे कालादत्र जगत् सर्वाभ्यो दिग्भ्यो विविधा
 प्रजा — शका हूणा आर्या अनार्या चीनीया मुगलाश्च समागता । पयोनिधौ
 नद्य इव च तां विलय समरसतां समभावञ्च प्राप्ता । भारतीयेभ्यस्तैर्बहु
 ग्रहीत प्रभूतञ्च दत्तम् । अथ पुनराङ्गला समागता । यदि प्राचीना
 सत्कारसमृद्धिं साधु परिपाल्य तैर्दत्तानपि दृष्टिविशेषान् सत्कुर्म, तन् नूनं
 नो लाभार्थैव कल्पेत । आत्मनिरीक्षणेन चेद् वयमात्मगतं तन्नामलम्, सुदीर्घ-
 कालाच्चाप्तस्य दास्यस्य हेतूश्चावगच्छेम, अवश्यं यद्वक्षणार्हं तत्परिरक्ष्य,
 कालप्रवाहेणानीतस्य संकीर्णतावद्विचारकदमस्य चापसारणे प्रवृत्ता
 स्याम” । एवमादि न्यरूपयत् प्रज्ञावता वरेण्यं ठाकुर ।

महापारितोषिकलाभः (Nobel Prize)

स्वेडनदेशीयेन विद्यारसिकेन नोबलाख्यनरोत्तमेन महार्थं पारितोषिकं
 कल्पितमास्ते । कविवरोऽसौ मातृभाषाणामभिवृद्धिस्तद्द्वारा शिक्षा-
 वितरणं च सर्वथा हितकरमिति दृढमतिरासीत् । बालेभ्यो विदेशभाषया पाठनं
 नामाविदिततत्त्वस्य विषयस्य बलात् कोमलमतिप्यारोपणं भवति । नूनमेत-
 दध्ययनविषयस्य नीरसतामादधाति अज्ञातभाषामुखेन पाठनम् । विषयेऽ-
 ऽस्मिन् न महात्मा गाघ्रिश्चेति द्वावपि पुरुषयथेष्टावैकमत्यमभजताम् । भारतीय-
 बालानां शिक्षामाध्यमं विदेशभाषेति तयोर्मतानुसारं विषयग्रहणशक्तिं दृढ-
 मवरुण्ढि । कविवरोऽयं बगभाषयैव स्वकाव्यमौक्तिकानि जग्रथ । स्वजन-
 वियोगात् सतापभूयिष्ठेषु तेषु दिनेषु तेन १५७ गीतरत्नानि निमित्तानि ।

तदनु आग्रदेश यनेन च तेन तेभ्य ५१ गीतानामाङ्गनभाषया स्वयमनुवाद
 कृत । अनुवादरूपाण्यपीमानि काव्यानि तथा भावनलितानि हृदयहारीणि
 चासन् यत्तानि निनिमेष भावयन्तस्तत्रत्या सहृदया मुक्तकठ मशिर कम्प
 च प्राशसन् । 'गीताञ्जलि' नाम्ना सञ्चिताया विमारियशम चाम्या
 काव्यमणिमालाया युरोपदेशेषु प्रथमे सहायक आसीत् चित्रकारश्रेष्ठ श्री
 बिलियम रोयेन्स्टेन । अयं खलु तत्काव्यगुणगृहीत मञ्जन १९१०
 टिस्ताद्वै भारतागतो रवीन्द्रनाथसख्य प्राप्तः । स्वकृतिविषये मन्दादरो
 नज्जाशीरश्च रवीन्द्रो न तस्या स्वकृते महापारितोषिकाय (Nobel Prize)
 योग्यतामकल्पयत् । सर्वत्रमहाकविलोभनीयस्य तस्य पारितोषिकस्य पात्र-
 भूता कृति निर्धारयितुं नियुक्ता विशिष्टामनज्जा गीताञ्जलि सोहापोह
 परीक्ष्य, रवीन्द्रनाथाय तद्विश्वविख्यात स्वेडनराष्ट्रेण कल्पित पारितोषिक
 दातव्यमिति निरणयन् । पारितोषिकमिदं 'एशिया' वामिना नैवेनापि कवि-
 वरेण लब्धपूर्वमिति तत्त्वाभेन रवीन्द्रस्य कीर्ति सर्वत्र दिक्षु विद्युद्भेगेन प्रासरत् ।
 निखिला भारतीयाश्च गर्वोन्मुखा अभूवन् ।

अद्यापि रवीन्द्रो न तेन यशोविभवेन प्रहर्षितोऽभवत्—“अत्यहमहं ज्ञाना-
 ज्ञातसहृदयेभ्य सहजशोभनमदनपत्राणि तन्नीश्व लभे । तन चोपरुध्यत
 इव मे हृदयम् । तपामानन्दातिरेकेण मभाजितोऽपि मिथ्याख्यात्याज्जया
 क्षुब्धचेता श्रान्तिमेवानुभवामि । सर्वमिदमत्युक्तिरूपमिति भावयतो मे
 किमश्नति मन । नूनं सम्माननेय वैदेशिकै कृतति कृत्स्नं ते ता सम्मानयन्ति
 न मामिति च दुःखमवमि ।” इत्यभणन् ।

शान्तिनिकेतनम्

पित्रा देवेन्द्रेण कानिक्तातो पञ्चाशदध्यात्रनैर्दूरवर्ती विस्तृतो रमणीयश्च
 भूभागो ध्यानादिसाधनयोग्य इति ज्ञात आसीत् । तत्र च वामयोग्य हर्म्यमपि
 तेन निरमोयत । तत्र रवीन्द्रेण पूर्वं शमीषानामुपकारय सम्भारकेन्द्रम् इति
 शालैवाज्याप्यत । रवीन्द्रस्य दिगन्तव्यापिना यज्ञमा आहृष्टा नैके भारतीया

वैदेशिकाश्च त शिष्यभावेनोपासरन् । तेषा निवासाय भारतीयविद्यार्थिनां च सम्यगुपासनाय स 'शान्तिनिकेतने'ति नाम विद्यापीठमख्ययत् । वृक्ष लताभिः सकुल उद्यानप्राये चास्मिन् विद्यानिकेतने, पुष्पपुञ्जे भ्रमरा इव परितः शतशो विद्यार्थिनः शान्तिसेविनश्च समागच्छन् । अस्य प्रतिदिन विस्तरस्त्वरूप गच्छता कालेन विश्वविद्यालयरूपमधत्त । नोवलपारितोषिकरूपेण लब्ध सपादलक्षरूप्यकात्मकं धनञ्च कविवरेण पूर्वं प्रतिष्ठापितस्य सस्कारकेन्द्रस्य विकासार्थमकल्प्यत । तथापि प्रतिदिन पीनता गच्छन् शान्तिनिकेतनस्य व्ययभारं दुरुहं कलयन् कविवरः अमेरिकादिपाषाण-देशान् गत्वा व्याख्यानादिमिषेण वित्तं प्राप्नुमिषेण । तदा बह्वीभिः संस्था-भिरजनैकशो निमज्जितोऽयमिदप्रयमतया 'अमेरिकादेश' जगाम । किन्तु सकल्पानुरूपं धनमलभमानः पूर्वं किञ्चिदखिद्यत् । अद्यापि विद्याकलायिनां विनाऽपि धनं कार्यकलापो नावरोधमर्हतीति परिभाष्य निर्वृत्तिं लेभे । अमेरिकातः प्रतिनिवर्तमानोऽयमन्यानपि युरोपखण्डदेशाञ्जगाम । आङ्गलदेशे विशिष्टान् बर्नाड रो-बर्नाडरसेलप्रभृतींश्च प्रतिभाञ्जुषः सारस्वतान् मिलित्वाऽनन्दत् । तथैव फ्रांसदेशे प्रथितप्रज्ञ 'रोमोरोसो'नाम्ना ख्यात भारतीयसंस्कृतिप्रशंसकम-मिलत् । वारद्वयं जापानदेशं गतस्यास्य तद्देशीयानां राष्ट्रभक्त्युद्यमशीलता सौन्दर्यंरतिञ्च विभाव्य महान् परितोषोऽजायत । जापानदेशीयाणामपि प्रतिभाञ्जुषि कविवरेऽस्मिन् महानादर आत्मीयता, प्रीतिश्चाभवत् ।

शुक्लपक्षशशिवद् विवर्धमानः शान्तिनिकेतनं परिभाष्य स भ्रमनन्वत् । किन्तु तद्वयभारोद्धहनचिन्ताऽपि प्रतिदिनं पिशाचीव तमुपाद्रवत् । तदर्थं धनार्जनं, स्वीयनाटकानां जनतायां पुरोऽभिनयः च लक्ष्यीकृत्य, स शिष्यगण-समाधौ भारतीयप्रदेशानुपजगाम । नाट्याभिनयेन च स जनानां चेतः प्रसादेन सह धनमपि समचिनोत् । बहूनां रूपवाणामभिनयादिशिक्षां वितन्वन् स स्वयमप्यभिनयकार्यमन्वतिष्ठत् ।

एवदा रवीन्द्रः स्वशिष्यगणेन सहाभिनयाय स्वनाट्यानां देहलीं गतवान् । महात्मा गांधिरपि तदा तत्र स्थितोऽभवत् । धनार्जनाय कविवरोऽख्य-

शरीरोऽप्येव किञ्चिन्नानिदनि विदित्वा शिन्नमना गाधिमन्तस्मै पठित्वाह्वान्तकं
 धनं विनीयं, मा भूनाटकायोजनञ्चेन्नो भवत" इति प्रार्थयेत् । महात्मनस्त
 मुहुर्द्भावमात्मज्ञेयमचिन्ता च शङ्किष्यात्, गद्गदकठ आनीत् कृतञ्च कविधेष्ठ ।
 तदानीञ्च म नाटकाभिनयं तयात्र । किन्तु हन्त ! न केवलं धनमवय
 एवामीन् प्रयोजनं कविवरस्य नाट्यप्रवर्तने । म हि स्वभावादेव नाट्यदर्शना-
 भिनयाभ्या निर्वृत्तिमविन्दत । तत्र हि त्वचेतन्तर्पणमप्यानीत् प्रयोजनान्तर
 तस्य । अत्र कालान्तरे पुन मोक्षमिदमनूत्रधारनामारभत ।

गाधिसदृश्यम्

महात्मन कविवरस्य च परम मोहादंभानीन् । बहूत्र विषयेषु मनमोद-
 मादहन्तावपि तौ परस्परस्य माधुना मोहादं राष्ट्रप्रीतिञ्चाविदताम् ।
 कविवरो भावनाप्रवणोऽपि विचारधन एवामीन् । गाधिम्यु परमेश्वरपरामर्श
 कर्मपथनिष्पृहश्चाभूत् । विहारप्रदेने भूकपटुता महाहर्षाणि श्रुत्वा गाधिर-
 भाषत — "अल्पजेषु मवर्णकृतैरमदाचारैः प्रकुपितेन जगत्त्रियत्रा खलु प्रकटित
 कोपमिममवैमि" । महात्मनोऽभ्युपगमेनानेन किञ्च कविवर उक्तवान् —
 "प्राहृतिवीषु घटनासु मानवाचारहेतुकस्य नूनं विवृतमालसस्य विजृम्भण-
 मिति मन्ये" । तथैव वैदेषिकवन्तु जगद्विषयेऽप्यनयोवैमल्यं कटुपत्राणां
 विनिमयकारणं बभूव । अयापि न तपो परम्परमहान्मात्रबोधजन्य प्रेमा-
 ऽविषं बभूव । एतदेव तयोरोत्तम्यं प्रमाणमिति । पूनान्तरे गाधिनामरणा-
 न्नेनगत आरब्धे कविवरोऽयं बिना विषम्व मचिन्तस्त दुःखात् ।

मुदीपपरिश्रमेण नैवाभि स्वजनविशेषप्रभूताभिर्मनःभत्राग्निनीभि-
 षंटनाभिर्वयोभागेण च कविवरस्य देहं शनैः रोगगृह्मिवाभवत् । भयंज्या-
 नुब्रूयात् कनकमानारमागतस्यापि नम्यं न पुन स्वान्धनाभोगभवत् ।
 एकदा तु भूर्धामिवाप्तां दिनद्वयमविदिनवाह्यवेद्य एवान्धवाहयन् । मृत्योर्गृहं
 गत्वा निवृत्त इव च म मृत्युतत्त्व पर्यावायकं ववयावभूव । स्वस्य मुदीपे
 जीवने किञ्चिन्भूतम् ? "धनयज्ञ-वामनाकिञ्चिदो मनुष्य स्वपाशलाद-

बालुकामयी भूमि प्रतिक्षणमपसरन्ती न वेत्ति । नैव शोऽहं मृत्योर्भयादक
रूपं पश्यन्नपि तत्पार्श्वस्थितं निरवधिका शान्तिं, अप्रमेया निर्वृतिञ्च
विभावयामि ।” इत्यादि ।

पाश्चात्यदेशीयैर्वैज्ञानिकैः साधितं प्रकर्षं कविगुरुः प्रशंसते । तेषां
सामाजिकीमुन्नतिं समताञ्च सविस्मयं विभावयामास । किन्तु द्वितीयविश्व-
युद्धस्य भयावहं रूपमुत्पश्यन् पाश्चात्यसंस्कृतेर्दार्ष्टिकं करालञ्च रूपं
विभाव्य स सार्तनादमवोचत् -

“शान्तिशून्या भवता भौतिकी समृद्धिर्न विश्वस्य हिताय भवति । उदयेषु
सताकुञ्जसमावृतेष्वभ्रमेषु च सद्यःप्राणा विश्वबान्धवभावा च भारतीया
संस्कृतिरेव विश्वस्य आशास्थानं वर्तते । अद्य जीवनसध्याया वर्तमानस्य
मे चेतो भौतिकं संपत्तिविलासं दुःखोदकम्, आत्मनिष्ठ्यायां भारतीयबुद्धेश्च
सुखसाधनता साधु प्रत्येति । शस्त्रास्त्रसङ्ग्रहस्य मानवस्य हस्तगतं जगत्
स्वमवित्त-ध्विष्यते मा निराशं विदधाति” । इत्यादि । पुनश्चाशासपन्नं इव
सोऽभणत् -

“यदेव क्रूरा सहारलीला प्रकर्षं प्राप्य शाम्यति, मृत्योस्तद्वत् ताण्डवः च
विरमति, पाया दिवसा उपरता भवन्ति, स्वकृतपापानां च परजातापराधयो
भवति मनुजः, क्रोधद्वेषौ रसातलमधिभ्रमत, तदैव विभवविक्षिप्ताया अस्या
संस्कृतेर्भस्मनः । नवीनस्य मानवतमाजस्य सृष्टिर्भविता । अद्य परितः
भूयमाणोऽयं शस्त्रास्त्राणां घोरो घोरस्तादृश्यः । नवीनमानवप्रभृते पीडा
प्रकाराफ पटहृध्वनिरिति निश्चयेनावेमि” । इति ।

रवीन्द्रनाथ खलु विश्वमानव आसीत् । स हि देश-जाति-वर्णभेद
भूयसाज्जिन्दत् - ‘कविरहं न तं धर्ममातिष्ठे यत्र मन्दिराणां द्वाराणि नीचत्वेन
मतम्य आवृतान्यासते । अहं किं सर्वेषां मनुजानां सध्याय तृपितोऽस्मि ।
न कस्यापि प्रतिरोधाय भित्तयो भवन्तु । मम देवता न कस्यापि दृते रुद्धद्वारा-

वर्तते । जानेर्जानि देशाद् देश च विच्छेदयति घर्मो ममाजे च नाहमन्तर्भाव-
मिच्छामि ।”

उत्तरावम्प्याया रवीन्द्रेण वानगीनानि रचिनानि । प्रेङ्खालगेयेष्वेपु
वानमुलभान् भावनिभिव्यञ्जयन् स वानस्य कुतूहलपूर्णं स्वभाव दोषगूण्या
प्रकृतिञ्च, मर्मस्पर्शिन्या ज्ञान्या ललितमरले पदैश्च साक्षादिवानुभावयति ।

निर्वाणम्

अग्निमेषु दिनेषु स्वय निश्चितमममर्थोऽपि स्तिग्जनेन स लघुकाव्यानि
लेखयामास । स्वस्य विरयात्रामये स्मृतं व्या पूर्वचिन्ता पटक्ती स प्रति-
जन्मदिनमगायत् । स्वस्य मरणोर्ध्वमपि तद्गान समीपम्येष्य उपादिसदिव -
“अग्रे शान्तिसागर उत्तररत्न आस्ते । चास्य कर्णधार ! चास्य ते पोतम् ।
चास्यतस्ते स एव सहायो भविष्यति ।” इत्यादि ।

कविवरोज्यमनामग्राहमेव परमेश्वरमुद्दिश्य भूयोभूयो भक्तिकाव्या-
न्यरचयत् ।

एव भारतीयहृदयस्य झट्कृतिवीणायमान, वर्षसहस्रेष्वेव यादृशस्य
प्रतिमाजुषो युगवर्धेभक्त्यवनारम्भादृश स पुरणोत्तम १९४१ श्रिम्नान्दस्य
अगम्यमामस्य मप्तमदिने गगनमध्यमवगाहमाने भगवति भान्वनि, क्षर
व लेबर विहाय कीर्तिजेयतामयामीत् ।

प्रजाप्रियस्य सुरवरस्य देह्याय श्रुत्वाऽऽहन्वेना भारतवर्षो भूकपकपित
इव बभूव । मर्त्रे राष्ट्रनेनार, माहित्यमेविन, ममृतिप्रिया जनाश्च प्रतिनगर,
प्रतिग्राम, क्वचित्तु प्रतिरम्य, जोकमभानु मम्मिनिना अश्रुधाराभिस्तस्मै निवा-
पाञ्जनि वितरयामासु ।

कविवरस्य प्रियमनिरूप्य गान्तिनिक्तेनन्तु लुप्ताग्रय मूर्छितप्राणमिवा-
ऽभवन् । हन् । भारतस्वातन्त्र्यनानम कविवर स्वातन्त्र्यमूर्खीदयान् प्रागेव
नोकान्तरानिर्विबभूव ।

कविवरेऽस्मिन्ननुपमा श्रद्धामावहन् भारतस्य प्रथम प्रधानामात्य श्री जवाहरलाल नेहरू शान्तिकिवेतन केन्द्रशासनपालित विधाय गुरुदेवायाम् उचितमध्यमर्पयामास । भारतेऽद्य प्रायः सर्वेषु पुरेषु, पत्तनेषु चास्य नाम्ना प्रथित कलाभवन, विद्यानिवेतन, मार्गश्चारिम्न लोकप्रीति प्रथयन्ते । नूनं बहुषु वर्षशतेषु न केवल भारतेऽपि तु समस्ते जगति नासीदेतादृशस्य विचित्र प्रतिभस्य कविवरस्य प्रसव । कविश्रेष्ठस्यास्य रचनाचातुरी कीदृशी व्यञ्ज नशीला मर्मस्पृशा चेति कथामौक्तिकेनानेन विदा कुर्वन्तु सहृदया -

‘प्रश्नः’

पिता स्मशानात् प्रतिनिवृत्तः ।

तदा सप्तवर्षदेशीयः, अनावृताङ्ग गले धृतरक्षाकरण्डको बालो मार्गवलोकित्वा विटङ्गके तिष्ठन्नासीत् ।

अविभावितविचारः स भ्रुकमतिष्ठत् । अपक्वान्नविक्रेता रथ्याया क्रोशन् भगच्छत् । पिताऽऽगत्य सुतं कोडीकृतवान् । सुतोऽपृच्छत् “क्व मे माता ?”

हृदयकण्ठः पिता नभोदत्तदृष्टिरवोचत् -- “स्वर्गे” ।

रात्रौ श्रान्त्या निद्रायमाणः सत्पगतो जनकः शोकसतापेन निःसृज्य प्रजल्पन् बिलुण्ठति स्म ।

द्वारदेशो रथ्यादीपस्य मन्दप्रकाशेनादीप्यतः । भित्तिं च कीटाः समधरन् ।

परितो दीपशून्या गृहा दानवनगर्या प्रतिहारिण इव निद्रायमाणा अतिष्ठन् ।

तदा स वस्त्रशून्यो बालः आकाशमनिमेषमालोकयत् । तस्य दिक्शून्य मनः कमप्यपृच्छत् “कुतो नु स्वर्गस्य पन्थाः ?” आकाशो भ्रुकमास्तः । तारका अपि मन्दतरप्रकाशा बभूवुः । ते खलु तिमिरखड्गमिषेणाधूनवर्षन् ।

×

×

×

‘ कविधरस्येश्वरप्रार्थना कीदृशी हृदयङ्गमेति निम्नगत भावानुवादात्मकं
वाक्य स्पष्टयति.—

प्रभो ! तवाहं, निखिलं त्वदीयं, तोयं फल पुण्यमयो घनादि,
अतः प्रदातुं नहि मानकोनं, वस्त्वस्ति किञ्चिद् यदहं ददे ते ।
किन्त्वस्ति पापं बहु सञ्चितं मे, यद्भारभुग्नं हृदयं मदीयम्,
गृह्णासि तच्चेद् भगवन् ! भवेयं निवृत्तभारो न हि भारवांस्त्वम् ॥

गुरुवरेण एतादृशानि सहस्रशो विरचितानि वाक्यरत्नानि वर्तन्ते, यानि
पठन्तः सचेतसो मृद्वीकारमपि न बहु मन्यन्ते ।

विविक्तगुरुणा रवीन्द्रनाथेन स्वस्य नैकविधाना रचनाना मुनीयेन नून
भारतस्य यशः सर्वान्वपि दिक्षु विस्तारितमिति भारतीयजनता तस्मै पुण्य-
ल-
नृण धारयति । महान्याणि च वर्षाणि सा यशोधनं तं कृतज्ञभावेन स्मरिष्यति ।

स्वामी विवेकानन्दः

रामकृष्णमहाशिष्यः सर्वविद्याविचक्षणः ।

आर्यतत्त्वस्य लोकेषु प्रवेष्टा वाग्मिनां वरः ॥

विवेकानन्दनामामं लोकसेवाप्रवर्तकः ।

वेदान्तजयघोषं यो चकार योगविद्घरः ॥

भारते विशिष्य च पूर्वभारते, तदा आङ्ग्लानां शासनमिव भाषां
सत्काराश्च दृढा प्रतिष्ठामाप्नु । वगप्रदेशे तत्रापि सत्रगरेषु आङ्ग्लभाषायां
प्रचारो विसृमर आसीत् । आङ्ग्लानां सामाजिकी स्वतंत्रता, राजकीय-
मध्युदय, साहित्यिकमुन्मेष, प्रातिपूर्णान् विचाराश्च दर्शदशं नवशिक्षा-
दीक्षिता हिन्दवः स्वधर्मं, स्वीयसामाजिकव्यवस्थायाञ्च शिथिलादरा अभूवन् ।
शिक्षितजनमनश्च स्वीयसंस्कृतां धृणाकीर्णमभवत् । येन त्रिविधरुद्धि विभ्रम-
सशयप्रस्ताद् हिन्दूधर्मादुद्धिना नेचन ग्राह्यसमरंजनामान पन्थान समाश्रयन् ।

परायणा सौशील्यमूर्तिश्चावर्तत । एकदा शालात आगम्य नरेन्द्रो शान्त्या
मनीषित्वेनात्मानमधिक्षिप्त मातर न्यवेदयत् । वत्सस्य चिबुकं हस्तवृत्त्य
सस्नेह मातोत्तरितवती — “वत्स ! न कदापि कदाचार भजस्व । सत्ये पथि
वर्तमानस्य तव न लोकापवादाद् भयाद्वासन्मार्गावलवनमस्तु ।” “सत्यमेव
जयते नानृतम्” — इति । एतदेव स्मरन् नरेन्द्रोऽग्रेऽभापत — “यत्किमपि
साधुवृत्तं मयि वर्तते मातुरेव सोऽनुग्रहः”, इति ।

सप्तमे वर्षे माध्यमिकशाला प्रविष्टस्य नरेन्द्रस्यासाधारणी प्रज्ञा, छात्रा
न्तरेभ्यश्च सतिभत्वातिशयं पश्यन्तो गुरवः सुतरां प्रसन्ना अभूवन् । तत्पितरौ
चाभिनन्दयामासुः । तत्र विद्याग्रहणेन सह रूपकाद्यभिनयायोजनेऽपि स
परम सामर्थ्यं प्रादशंयत् । प्राणिसंग्रहालये वस्तुसंग्रहालयेषु च सतीर्थं
सह तदा तदा गत्वा स ज्ञानराशे सन्धयशीलो बभूव । संगीते, पाककलाया,
जलतरणे, क्रीडासु च सखीनामग्रणीरभवत् ।

न त कदापि भीतिः सशयालुता वाऽस्पृशताम् । आरामगतान् वृक्षानारुह्य
कपिचेष्टने स महती प्रीतिमवाप । एकदाऽऽरामपालेन ‘अत्र किल पिशाचो
वसति । समीपागतानां ग्रीवाभगं च करोती’ति सावष्टम्भ भायिता पलायिता
सर्वे बालाः । कानान्तरेण च ते तत्रागत्य सहासं खेलन्त नरेन्द्रं दृष्ट्वा
विस्मिताः । नरेन्द्रस्तान् भर्त्सयन् बभाष — ‘मूढा ! पश्यत मेऽज्ञता प्रीवान् ।
त हि बराको वृद्धो दुर्यैव पिशाचादिकथां वदति । अनुभवमन्तरा नैव
कस्यापि वचः सु विश्वसितव्यम्,’ इति । पित्रा प्रेरितः स कौमार एव
प्रसिद्धान् विदुषोऽभिनत् । विविधविषयेषु च जिज्ञासामशमयत् । माध्यमिक-
शालान्तायां परीक्षायां यशस्वी षोडशहायनस्तारुण्यतरलो नरेन्द्रो महाशालां
प्रविशेत् । एवमपि च तत्राधीत्य — ‘स्वोटीशमिशन’ चानित महाविद्यालय
जगाम । तत्रैव तत्प्रधानाचार्याद् हस्तीनामकात्स इदमवमतया परमहंस-
रामहृण्यस्य पुण्यं नामाश्रूणात् । नरेन्द्रस्य विद्याविचक्षणतां वर्णयन् श्रीहस्ती
अभापत — “नरेन्द्रा नाम प्रतिभापुञ्जः । नैवान् देशान् भ्रमतापि न हि मया

क्वापि दृष्ट एतादृशो विचक्षणो मेधावी । नूनमेव विद्यावत्सु दिगन्तकीर्तिर्भविष्यति," इति ।

विद्यापशर्त्तव नातृष्यद् नरेन्द्र । तस्यान्त करण परमत्वस्य साक्षात्कारायाविरतमुत्सुकतामभजत् । नवीनशिक्षादीक्षितत्वात् स पूर्वं ब्राह्मसभाध्येष्ठानुपागच्छत् । एकदा स समाजाग्रणी देवेन्द्रनाथ-ठाकुरमुपसृत्यापृच्छत्—"आर्य ! किन्तु दृष्टो भवता परमेश्वर" ? यूतस्तस्यापूर्वं तं प्रश्नं निशम्य, विस्मयाविष्टो देवेन्द्रनाथोऽभाषत —"वत्स ! नूनं चक्षुषी ते त्वां योगाभ्यासपटु व्यापयत । अतो योगाभ्यासनिरतो भव ।" श्रुत्वा तन्न तुतोप नरेन्द्र । "नाहमेतेनोपकृतं स्याम् । न हि मे जिज्ञासाऽत्र निर्वपेत्," इत्येव परिभाष्य, विषण्णमना निरुद्देशं विक्षोभमभूयिष्ठं च कालमनयत् ।

अयंकदा रामकृष्णशिष्योत्तम रामचंद्रबल्लभमिलन् नरेन्द्र । स हि विक्षुब्धस्य नरेन्द्रस्य भास्वर प्रज्ञापूर्णञ्च स्वरूपं दृष्ट्वाऽद्भुष्यत् । रामकृष्णचोत्तमगुरुमव्यापयत् ।

तत एकदा भगवान् रामकृष्णो भक्तवरस्य सुरेन्द्रनाथमित्रस्य गृहं गत आसीत् । नरेन्द्रोऽपि विधिवशात् तत्र संप्राप्तः । सुरेन्द्रप्रचोदितश्च स मधुरेण भावभरितेन च स्वरेण भक्तिगीतमगायत् । तच्छ्रुत्वा पितृसादितो पानीयपानेनेव परमा तृप्तिमभजत् परमहंस । तद्वर्णनं च नरेन्द्र स्व दक्षिणेश्वरे द्रष्टुं सस्नेहं निमित्तमायासः । नरेन्द्रोऽपि श्रुतपूर्वपरमहंसकीर्तिं, वस्तुतोऽयं परमेश्वरदृष्टा न वेति जिज्ञासया तं गन्तुमनुमेने ।

निरक्षरस्यापि, वाग्विभवशून्यस्यापि, तदातदा मत्तोन्मत्तवाचरतोऽपि, रामकृष्णस्य देवीसालात्कर्तेति, परमहंस इति च विसृज्य यश आसीत् । प्रज्ञावता श्रेष्ठा प्रतिष्ठिता विद्वांसोऽपि तस्य बालसहज्येन स्मितेन, उपनिषत्कल्पेन च वचोविन्यासेन नतमस्तका विगलितसंशयाश्चाभवन् । नगराद् बहिः दक्षिणेश्वरराज्ये कालिमन्दिरे स न्यवसत् । काल्या सह स मनुष्येणैव समवर्तयते स्म । पूर्वं देव्येकाराधननिरस्तोऽपि स तत्साक्षात्कारात्परं परमे-

श्वरस्य सर्वरूपाणि, सकलसंप्रदायप्राप्याणीश्वररूपाणि च विविधसाधनाभि
साक्षादकरोत् । एकमेव तत्त्व विवाधाकार विलसतीति तस्यासीद् दृढ मतम् ।
स हि समागतान् जिज्ञासून् दिव्यानदेनापूरयत् । नास्तिकाश्च परमात्मप्रवणान्
चकार । विस्तृत आसीत्स्थानुयायिना गण । किन्तु नैतावता तस्य मनो
जृम्भ्यत् । स हि तादृश कचन शिष्योत्तमभाचकाश्च य सर्वत्र देशे, देशान्तरेषु
च दिव्यभाव प्रबोधयेत्, लोकानामाध्यात्मिकी पिपासाञ्चोपशमयेत् ।
तादृशश्च समागत शिष्यमणिस्तमकस्मात् ।

दक्षिणेश्वर समागते नरेन्द्रे, दृष्टमात्र एव च तस्मिन्, परमहंस त भवान्-
न्तरसुहृदमिव, जनकल्याणायवतीर्णं सिद्धमिव, स्वस्य तपसो मूर्तं फलमिव,
सर्विप्रहमध्यात्म विद्याराशिमिवामन्यत । आकारे वेपे वाग्व्यापारे च युवान्तराद्
विलक्षण नरेन्द्र चक्षुर्म्यां पिबन्निव क्षण तूष्णीमितिष्ठत् परमहंस । ततश्च
त भक्तिगीतानि श्रावयितु निवेदयामास । नरेन्द्रो हि गीतैकनिविष्टात्मा
हृदयहारि परमेश्वरैकदर्शनलालसस्यात्मन आतिथ्योत्तरूपमिव भजनम-
गायत् । तच्छृण्वतो रामकृष्णस्य हि सर्वाणीन्द्रियाणि, श्रवणैकगतान्यभवन् ।
श्रुण्वन्नेव च स अश्रुधारा अमुञ्चत् । कम्पमानगात्रश्चात्मानमेव व्यस्मरत् ।
विरतो च गीते, स्नेहस्निग्धेन चक्षुणा नरेन्द्र पश्यन् समद्गदमभगत् - "अहो !
कथं त्वयाऽत्रागमने विलवितम् । एव सुदीर्घं प्रतीक्षमाणस्यापि मे उपेक्षा
नून तेऽकरुणता निवेदयति । लोकानां ससारकया श्रुण्वतो मे कर्णो क्लिप्नीत ।
आत्मन पीडामनुरूपाम निवेदयितुं सतापमुपशमयितुं च, वियता कालेन मया
व्याकुलितम् । हन्त ! प्राप्तोऽसि । ततश्च किञ्चिद् विरम्य पुनरभाषत -
"भगवन् ! जानेऽहं त्वा पुरातनपुरुष नरसख नारायणम् । जनार्तिशमनाय
च त्वं भुवमवातरश्चेति साधु वेधि" । एव जल्पतो रामकृष्णस्य वचांसि
उन्मत्तपरिदेवनमिति कसयामास नरेन्द्र । ततश्च आत्मविशोभशान्तितामै
स निराशो बभूव । रामकृष्णस्तु पुन पुनस्त दक्षिणेश्वरमागन्तु प्रार्थयन्नासीत् ।

हास कथञ्चित् सस्तम्य नरेन्द्रस्त पप्रच्छ - "महाशय ! किं प्रत्यक्षीकृतो
भवता परमात्मा ?" विनैव विलम्बं निसर्वाच च रामकृष्ण प्रत्यवदत् -

“आम्, वत्स । अत्रैव नूनमह त्वामिव प्रत्यक्षीकरोमि परमात्मानम् । नहि नहि, त्वदपेक्षयाऽपि तमह स्पष्टतर प्रत्येमि । सर्वेऽपि त द्रष्टुमनुमवितु, भाषितु च शक्नोति । किन्तु जात । को नु कामयते त द्रष्टुम् ? मानवा सुतवित्तदारायंमयूणि भूरि मुञ्चन्ति । को नु रोद्धितोऽश्वराय ? यदि नाम कश्चन ‘तदयं सर्वस्मिन्ना ऋदति, अवश्यमेव तनपरोक्ष लभेत ।’ इति । रामकृष्णस्य प्रगल्भमिद वच श्रुत्वा स्तब्धोऽभदन्रेन्द्र । अद्य खलु स साक्षा-
 कृतपरमात्मान पुरुषपंथ पश्यन्नस्ति । अद्य यावत् तेन ‘ईश्वरो द्रष्टु शक्य’ इति नैकश श्रुतमार्सद्, न ‘दृश्यत’ इति । रामकृष्णस्य तु वचोऽवतय प्रतीति-
 पूर्णञ्चासीत् । तत्र सशयलेशोऽप्यशक्य । तदैव स सर्वं परितो वर्तमान-
 भित्ति गृह पुरुषा सर्वमपि विलय गच्छदिवापश्यत् । स हि मृत्योर्मुखमिव प्रविष्टमात्मान कलयति स्म । स रामकृष्ण प्रति उच्चैराक्रोशत् — “किमिद क्रियते भवता ? मम सन्ति मातृवधुभगिनीगृहादयः” — इति । तदैवोत्थाय स्मयन्नेव नरेन्द्रवक्ष परामृशत् परमहंस । नरेन्द्रश्च पुनः प्रकृति प्राप ।
 ‘भवतु सर्वमपि यथाकाल सपत्स्यत,’ इति च स्मयन्नेवाभापत रामकृष्ण । ततो नरेन्द्रोऽचिन्तयत् ‘किं न्वय रामकृष्णस्य मोहनविद्या भवेत् ? ननु वञ्चकठारहृदये मयि कय तत्सम्भाव्यते ?’ रामकृष्णप्रभाववशमात्मान विभावयन् स सज्जाहृतोऽभवत् । अयापि पुन पुनस्त द्रष्टुमाकृष्टमना बभूव ।

तृतीयवार रामकृष्ण गतस्य नरेन्द्रस्य सैव दशाऽभवत् । उभावाराम सचरणाय गतौ । उन्मत्तदशामिव प्राप्तो गुरु नरेन्द्र पाणिना परामृशत् । नरेन्द्रश्च सद्य एव तत्प्रभावकृष्टिकरणो समाधिमानोऽजायत । समाधि-
 स्थितञ्च स रामकृष्ण पूर्वभववृत्त, जन्महेतु कर्तव्य-चापृच्छदुस्तराणि च श्रुत्वा तद्विषयक स्वाकूनमवितय निश्चिकाय । नरेन्द्रो ‘जन्मसिद्ध’ इति च शिष्यान्तरेभ्योऽख्यापयत् । ‘नरेन्द्रो ह्यात्मदुगाप्तकामश्च वर्तते । योगेश्वरोऽय योगेनैव कलेवर त्यक्ष्यति’ । एतत्सर्वं भणित्वा तत्रोपविष्टान् प्रति पूर्वानुभूत रहस्यमेकमवर्णयत् —

“कदाचित् समाधिमग्नस्य मे मनो लोकान्तराण्य दिशत् । पारे देव-
 लोकस्यातीत्य च ग्रहनक्षत्रमार्गं, भास्वरे परावरे प्रदेष्टे तत् सचचार । तत्राह

परमात्ममग्नमनसः सप्तर्षीनपश्यम् । तत्र पुनस्तेजोमण्डलात् पिण्डीभूत
सस्मितः च जानुभ्या मन्दमन्दमुपसर्पन्तः, अर्भकमेवमपश्यम् । सोऽर्भकोऽप्यत्र
मस्यर्षेः क्रोडमारुह्य, कमलकोमलाभ्या वराभ्या तत्त्वन्धरा परामृशन्, कर्णे
किमप्यलपत् । तत्स्पर्श-शब्दसुखेनेव सस्मितः नेत्रे उन्मील्य, महर्षिस्त स्नेह-
स्मिग्धमालोकत । बालश्च तमभापत —“भूलोकं व्रजामि, अपि भवाननु-
गच्छति माम् ?” स्नेहसारेण चक्षुषा तदनुमान्य पुनः स आनन्दाग्धि प्राविशत् ।
एतावदुक्त्वा किञ्चिद्विथिम्य पुनश्च प्रसन्नमना परमहसोऽभजत् —‘नूनं
नरेन्द्र त्वत्पोधनमूर्ध्नि भावतेजः पिण्डान्नि सृत् बालमवगच्छथ’ इति ।

एव पूर्वंपरिचितस्यैव परमतत्त्वस्य भूमिगत रूपमेव नरेन्द्र इत्याकलयत्
परमहसः । अतः सस्मिन् दृष्टमात्र एव परममोदमविन्दत । रामकृष्णो
ब्रह्मनिष्ठः सन्नपि नवीनजगतोऽभिलषितानि न वेद । नरेन्द्रस्तु नवीनशिक्षा-
दीक्षितो युगानुरूपः प्रवचनषट्श्रेति तयोयोगो जगच्छेयोविधातु पूर्व-
सकल्पसिद्धिरिवाभवत् । रामकृष्णो ब्रह्मिष्ठोऽपि न श्रोत्रियः । अतः श्रोत्रिय-
शिष्यलाभेन स्वीय साध्य सम्पन्नमिति विचार्य जह्वं ।

रामकृष्णः केशवचन्द्रसेन-प्रभृतीनां ब्राह्म-महापंडितानामुपस्थितौ भूयो
भूयो भर्त्रे प्रशंसति स्म नरेन्द्रम् । एकदा सोऽबदत् —“केशवापेक्षया गुणैर-
धिकतरं विराजते नरेन्द्र । केशवो दीपोपमः, नरेन्द्रस्तु नन भास्वत्कल्पः ।
“(केशवचन्द्रस्तदानीन्तनो ब्राह्मसमाजनेता मतिमता च वरेण्य इति सुविख्यातः
आसीत्) किन्तु तादृशं गुरुवचो नारोचत नरेन्द्राय । स हि तदर्थमुपालभत
गुरुम् । गुरुस्तु तं विहसन्नेवाभजत् —“किमहं कुर्याम् ? न जानामि कथमेतत्
स्वयमेव स्फुरति ।” इति ।

तदातदा नरेन्द्रो रामकृष्णस्य दिव्योन्मादमनिन्दत् —“एतत् खलून्मादस्यैव
प्रकारो नात्मज्ञानस्य । बहुधा जनश्चिरसग्रहीतमनोव्यापारैरेव प्रतार्यते ।
मनोविकार एवायं न दिव्यसाक्षात्कारः” एवमादीनि सशयवचांसि श्रुत्वा,
निराशा प्राप्तो रामकृष्णो जगज्जननीं कालिमातरमपृच्छत् —“मातृ ।
किम् सत्यमेतद् यद् नरेन्द्रो भजति ? किं तद्विषयको मे विश्वासो वितथा

अतिदुःखकषितो नरेन्द्रस्तदा तदा मित्राणां पुरो नास्तिकमतानि सयुक्ति
समार्थयत् । तान्येव मित्राणि वृत्तमिदं गुरुवे न्यवेदयन्निन्दश्च नरेन्द्रस्य
दुराचारान् । किन्तु हन्त ! गुरु नरेन्द्रनिन्दा नैवासहन । स ह्यगमत् -
“कथञ्च वराका यूय जानीथ पुरुषपुण्यस्य तस्य चरित्रम् ?” इति । अगान्त
मनः शमयितुं नरेन्द्रस्तदा तदा गुरुचरणान्युपासयत् । प्रीतिपूर्णानि च तद्वचो-
ऽमृतान्वापीयात्मानं वृत्तार्थं मेने ।

एकदा कार्यलाभाय समग्रं दिनमटाट्प, क्षुधितं श्रान्तश्च नरेन्द्र
आपणिकस्थं सोपानवेदिकायामुपविष्टः । सहस्रैव तस्य चेतोऽनिर्वचनीयेन
प्रकाशेन पूरितं सत् सर्वं विस्मृत्य दिव्यभावनिमग्नमभवत् । तयैव रात्रिं
मतिबाह्यं च ब्राह्मे मुहूर्ते जागरितेन्द्रियं स दुःखमीश्वरस्यानुग्रहः, ससारं च
वन्धनरज्जुममन्यत । तदन्वचिरादेव अल्पवेतनं किञ्चित्कार्यमलभत । येन
तस्य कुटुम्बजीवनपर्याप्तं भोजनमलभत ।

कालिभक्तियाराचना

अर्थमलेशमुपशमयितुं कृतमना नरेन्द्र एकदा गुरुं जगदबया जीविका-
पर्याप्तं धनं दापयितुं स्वचिन्तासन्तानान्मोचयितुं च व्यजिज्ञपत् । गुरुश्च
स्मयन्नेवाभणत् “कथं नु त्वं स्वयमेव मातरं न याचसे ? जानेऽहं तस्या
स्वयं वात्सल्यम् । अवश्यं पूरयिष्यति सा ते मनोरथान्” । एवमाद्युक्त्वाऽप्येव
रात्री गत्वा मातरं ते कामं निवेदयेति श्रोक्तं शिष्यवत्सलेन गुरुणा । नरेन्द्र-
स्तथा कर्तुमन्वजानात् । अथ मदिरान्तर्विशोभमानं मातुर्विग्रहमुपगच्छन्
नरेन्द्रः परमां प्रीतिं प्राप । नूनमद्यं जगज्जननी मां भाषिष्यते निवर्तयिष्यति
च मे पारिवारिकं दुःखमिति प्रहर्षप्रफुल्लभासीत् तन्मनः । अन्तः प्रविश्य
साञ्जलिं ध्यायश्च स सा सकलविश्वस्य सर्गस्थितिसंहारकारिणी मङ्गल-
मयीञ्चाभावयत् । प्रार्थयञ्च - “मात, देहि मे स्थिरां भक्तिं ससारसगाच्च
विरतिम्” । तदेव दत्तं प्रतिगृह्य च गुरुं प्रत्यागतः । “कञ्चिद् दाचितस्त्वया
मातरं धनवर ?” इति गुरुणा पृष्टश्च विस्फारितसोचनं स्मरन्निवावोचत् -

“गुरुवर्यं ! विस्मृतमेव मया तथाचनम् । गृह्णन्तु भक्तिं ज्ञानं वैराग्यं च
तामयाचम्” । “भवतु पुनर्गत्वा याचस्व वित्तम्” । इति गुरुणा प्रबोद्धितो
नरेन्द्र पुनर्जंगामं जगज्जननीम् । परं व्यस्मरद् वित्तम् । पूर्वयाचनमेव
च पुनर्प्रेषाचे । पुनरपि गुरुमुपसृत्य धनयाचनविस्मृतिं वैराग्यादियाचनं च
कृतवानित्यख्यापयत् । तृतीयवारं प्रियितोऽपि स तदेवायाचत । असकृज्ज्ञान-
वैराग्याद्येव याचमानं शिष्यमपूर्वप्रेम्णा पश्यन् प्रसन्नमना परमहंसो मधुर-
मूर्तिमेन स्नेहगद्गदेन स्वरेणाभणत् — वत्स ! ज्ञातयेवासीन्मयंतत् । न ते
प्रकृतिः सासारिकेषु शिष्येषु रज्जते ! ज्ञानवैराग्यादिवृणंमेव तन्मात्तरं करणम् ।
कथं तद्विषयकंमकलुषितं स्यात् ।” इति । तद्दिने याज्ञवल्क्यजनकयोरिव
कृष्णार्जुनयोरिव च नवीन एवासीत् तयोर्गुरुशिष्यभावः । नेतः परं कदापि
दारिद्र्यदुःखेन कदयितमभूत् नरेन्द्रचेतः । आध्यात्मिकापोदयाय दुःखमेव
भवति महामैत्रजमिति च नरेन्द्रो निरणयत् ।

एकदा नरेन्द्रमाश्रित्य शिष्यसपेन प्रवर्तिताया गोष्ठ्या रामकृष्णोऽभणत् —
“नरेन्द्रो वस्तुतो भक्तशिरोमणिः । स्नेहस्निग्धः तज्ज्वलुस्तः भक्तहृदयमा-
वेदयति । ज्ञानिनयनं नु रक्ष भवति न भावाद्रंम् । नरेन्द्रे नैर्साधनी भक्तिः ।
पुष्टमप्यप्रधानमेव तत्त ज्ञानम्” ।

स्वयं दारिद्र्यदुःखं भुक्तवतो नरेन्द्रस्य हृदयं सदैव दीनवत्सलमवर्तत ।
पूर्वस्मिन् वयस्यनुभूतं दुःखमेव समापत्या दारिद्र्ये नारायणदर्शिनः समदुःखम्
अकिञ्चनसेवाश्रितितञ्च व्यदधात् ।

विग्रहपूजाया उपयोगमङ्गीकुर्वन्नपि नरेन्द्र ईश्वरस्य व्यापि विश्वरूप-
मेव प्रत्यपादयत् । ईश्वररूपं स एकदैव निरूपयन्नगायत् —

परेश्वरस्ते पुरतो विनुमते वपाण्यनेकानि धरन्, विहाय तम् ।

अन्विष्यते को हि विमूढ ! प्रेमतो भवस्व नाथ सकलेषु प्राणिषु ॥

(भावानुवादः)

कोटिशो जना अस्माद् धर्मतत्त्वमवगमिष्यन्तीति सप्रचार्यं, नरेन्द्रम-
योधयदुदाराणि हिन्दूधर्मतत्त्वानि परमहंस । विग्रहपूजाया दिव्यनत्वेन सह

तादात्म्यमेव फलम् । परमात्मैव सर्वप्राणिनामन्तर्यामीति च सादृष्टमम
सकृदावेदयत् ।

अयंकदात्मानं प्रव्रज्यायोग्यमाकलय्य प्रार्थयद् नरेन्द्रो गुरु दीक्षादानाय ।
गुरुरपि तं विरक्तमानसं निश्चित्य सहर्षं विधिवत् प्रव्रज्यामप्राहयत् । प्रव्राड्-
वरञ्च तं विवेकानन्द इति अन्वर्थेन नाम्नाऽप्येजयत् । (खेतडीनृपेणेदं नाम
पश्चात् कृतमित्यपि वदन्ति) ।

परमहंस-निर्वाणम्

स्वकार्यसंपादनसमर्थं विवेकानन्दमवाप्य विगलितकार्यवासनं कृतं
कुर्यादभवेद् रामकृष्णः । अथ च गलव्याधिनाऽभिभूतः शिष्योपदेशमात्रं
व्यापारेऽपि देहकष्टमन्वभवत् । निपग्निर्विश्वमितुमुपदिष्टोऽपि स जिज्ञासूना
मनःक्लेशविनोदनाय आगम्यापाराधोपररामः । प्रतिदिनमुपचीयमानव्याधिरपि
विवेकानन्दं साध्यसन्नद्धं द्रष्टुमियेषः । एकदा शिष्यवरः स तमुपसृत्यावोचत्—
‘त्रिचतुर्दिनव्यापि न समाधिमास्थातुमभिलषामि । अनुजानातु भगवान् मा
तथाकर्तुम्’ इति । रामकृष्णस्तु निशम्यैतदुन्नतधूरवोचत् “मूढोऽसि त्वम्
समाधेरप्युन्नता स्थितिरस्ति काचिदिति निश्चिनु । इदानीमेव त्वमगाथ
“ईशाच्छन्नमिदं सर्वमिति’ । ‘शिष्या मे सर्वभूतावस्थितः परमेश्वरः सेवन्ताम् ।
न सन्तु समाधिसुखसेविनः’ । इत्यासीदभ्युपगमः परमहंसस्य । ॥ हि
नैकशोऽवोचत्—“ईश्वरशून्यस्य जगतो दर्शनमज्ञानम् । जगच्छून्यस्य चेश्वरस्य
दर्शनं ज्ञानम् । ईश्वरमयमेवेदं जगदिति दर्शनं तु विज्ञानम् । ननु भाग्यवन्त
एव हि ये सर्वमिदमोश्वर इति प्रतिपद्यन्ते ।” इति । विवेकानन्दो
विज्ञानवानेव भवत्वित्यासीत्तस्य मनीषा । एकदा विवेकानन्दो ‘भुक्तिरेव
गरीयसी, तामेव च कामये’ इति व्याजहार । गुरुस्तु तन्न युक्तरूपं मेने ।
स ह्यवोचत्—‘तात ! किमेव वदन् न लज्जसे ? त्वं हि वटवृक्षयमाण
शतप्लानां जननगणानां छायाप्रदो भवेरिति वदितं मया । परं यदि भुक्ति

सामेन स्वायंसिद्धिमेव वृणीये शिक्ते मुक्तिकामम्” । एव भणन्नश्रूयम्बुञ्चत् ।
 एतादृशैरभ्युपायैः परमहंसो विवेकानन्दचेतसि जगच्छ्रेय कामना समधुसयत् ।

कृतकार्यमात्मन परिपश्य, अवधूतशिरोमणि स सर्वस्त्वचमिव भौतिक
 कलेवर तत्याज ।

निर्वाण गते प्रकाशपुञ्जे गुरुश्रेष्ठे, विवेकानन्दाख्य शिष्या वद्धाहता
 इव मूर्छितचैतन्या, किङ्कर्तव्यतामूढाश्च अभूवत् । सदा देहयात्रापर्याप्तानि
 साधनान्मपि नासन् मठे । वयदकार गुरुमूर्ति हृदये कृत्वा ते शिष्या ध्याना
 चैतादिभिः कालमतिवर्तयन्ति स्म । एव वयंद्वये व्यतीते, शिष्याग्रणीविवेकान-
 न्दोर्जन्तयत्—नैतद्युज्यते । न विस्मर्तव्य गुरुपदिष्ट लक्ष्यम् । तस्मात्
 प्रकाशपुञ्जात् प्राप्तस्य दिव्यात्माकस्य ग्रामेग्रामे गृहेगृहे च प्रसार एव न
 कर्तव्यम् । न हि तदननुष्ठाय रामकृष्णशिष्यपदवीमहाम् । एव विचार्य
 सतीर्ष्यभ्यश्च विज्ञाप्य, द्विद्वान् विहाय सर्वे प्रवाजो भारतयात्रायै निर्गच्छ-
 न्तिविति निरदिशत् ।

अथ तपेत्यनुमते सर्वे, विवेकानन्दोज्जुभावंकपायेय उत्तरप्रदेशयात्रा-
 मारभत । सर्वतः प्रथमं स भागीरथीपवित्रपादा, विश्वेश्वराधिष्ठिता, गौर्वाण-
 विद्याविभूषिता, पुष्पपुञ्जीभूता, नैकैर्मन्त्रावरमंहातमभिश्च शुचितरा
 वाराणसीमयासीत् । तत्र च मदिराणि मठाश्च साक्षात्कुर्वन्नुपमा शान्ति-
 मन्त्रमव्रत् । काश्चन साक्षात्तृतधर्माणि पुण्यवरानुपसृत्य प्रसन्नो बभूव ।
 काश्चन धर्मध्वजिन कापायावृतानपि रागिण प्रनारकाश्च पश्यन्नपूयत ।
 ततोऽप्यान्वपि कानिचित्स्थलानि गत्वा पुनर्निषवृते बडानवरगत गुरुकूलम् ।
 तत्र पुनरपि ध्यानाध्ययनप्रवचनप्रवृत्त कर्तव्यचिन्तापरो बभूव ।

तत्र परं स भारतीयधर्मसंस्काराणां प्रमथ, नैकं श्रोतोभिपक्षसपक्ष
 च विराजमान, हिमशोभितशेखर, नैकमहापुष्पसेवित, कविवरणीतकीर्ति,
 हिमानय पर्यटितु प्रवृत्ते । चेतोहर विरिचिररामणीयक पापपाय, साधुसगेन
 च मनोमाद वितन्वचनमत्तपूर्वा मनोनिर्वृतिम् । किन्तु श्रद्धाघनानामपि

मूढानां छद्मना द्रव्यापहरणेन तुन्दिलानां मठाधीशानां, धर्मध्वजिनाञ्च शास्त्रं विदुषां भोगप्रवणताम्, आत्मविमुखानां, शास्त्रतत्त्व च विस्मृत्य शब्दाद्वैकं प्रवृत्तिं दर्शदंशं सुतरामतप्यत् तस्य विवेकशालिनी मतिः । तत्रतत्र सत्वरं स भारतीयजनतायां धर्मनिष्ठा निभात्य तुतोषः । श्रद्धाघनानामपि तेषां विवेकहीनता च साक्षात्कृत्याखिद्यत् । साधारणजनस्यार्थकार्यमपि तस्य मर्माप्यच्छिनत् । सर्वत्र प्रगल्भं नृत्यद् दारिद्र्यं दृष्ट्वा भूतमात्रप्रणयिनस्तस्य तप्त मनो बहुशो भोजनादिष्वपि न प्रावर्तत । तदपसारणोपादान् विचिन्वन् तस्य चिन्तातप्ते नयने दाहभियेव स्प्रष्टुं न शशाक निद्रा । जनमनोगता धर्मविपरिणी विभ्रमपूर्णा विपरीता च बुद्धिः, पापाण्यवकञ्च दारिद्र्यमिति द्वयमविद्राव्य न भारतस्योन्नतिः, न च जनजीवनस्योग्मेप इति द्वयप्रतीयाय विवेकानन्दः ।

यातनापूर्णा यात्राः

एकदा केनचिद् भद्रजनेन धूमशकटपत्रिका दत्त्वा विसर्जितो विवेकानन्दः तृतीयधेणीखड्गं प्रविवेश । तत्र कश्चिद् मारवाडीपरिवारे वस्तूनि विस्तार्योपविष्ट आसीत् । सन्ध्यासिधु घृणावान् स मारवाडी तिष्ठतेऽपि स्वामिने न स्थानमदात् । अयं कस्मिन्चिदल्पग्रामे स्वामी मारवाडीकुटुम्बश्चावातरत् नृ । अग्निरयस्थितिगृहे छायावदल्पमेव स्थानमासीत् । तत्र वस्त्रमास्तीर्य मारवाडीपरिवारं मुखेनोपविष्ट, स्वादूनि भोज्यानि च भोक्तुमारभत । दिनद्वयात् क्षुधादितोऽभूत्स्वामी । ग्रीष्ममध्याह्ने विरलच्छायायां च भूमीं स वृक्षस्कन्धं पृष्ठेनाश्रित्योपाविशत् । तस्य तां दयनीयां विनष्टां च दशां दृष्ट्वा प्रसन्नाऽभवद् स निर्धूणो गृहस्थः ।

अयं समीपयाद् ग्रामाद् कन्या भोज्यात्तमानि च वरे कृत्वा, धावन्निवाणतं वस्त्रिन् मिष्टाप्रवित्रेणा । आगत एव स स्वामिनमुपधावन् यभाषे - "महारम्भन्, समीपस्थितऽप्यस्य दासजनस्य गृहे विहित्यात्मा विनश्यते ? कुतो न मन्दभाग्यस्य मे गृहे भवतः पवित्रपादरजसां प्रवेशः ? भगवन् ! आगम्य-

तामत्र छायायाम् । पादरजोभिश्च पवित्रोत्थितामिव कन्या” । इत्युक्तं चेव
 स्थानाधिपगृहञ्च प्रवेश्य, स्वामिन सुखासनासीन च विधाय, शीतजलेन
 हस्तपादादि प्रक्षाल्य, स्वादुभोजनेन परितर्पयामास । स्वामी तु न कदापि
 जनमप्युद्दृष्टमस्मरत् । स्वामिनि घनिनोऽपि मिष्टानकारस्य तादृशी भस्ति
 परिपश्यन्नाश्चर्यमग्नोऽभवद् मारवाडी । लज्जाकशाप्रताडितश्च स्वामिनि
 कृतदोषमात्मानं तर्जयामास । निर्वृत्तभोजनं स्वामी अतर्कितगमनं प्रीत्या
 स्तपयन्तं च तं यजमानमपृच्छत् — “भद्र ! नाहं जानामि भवन्तम् । भवस्तु
 मा चिरापरिचितमिव मन्वत, स्वजनादप्यधिकप्रीत्या सेवते । नात्र पश्यामि
 ह्युम्” । प्रसन्नमना स सज्जन स्वामिपादौ परामुश्य प्रीतिपूर्णमभाषत —
 “महात्मप्रद्य मध्याह्ने स्वपत्ता मयाऽद्श्यत भगवानाञ्जवेय । स हि मा
 मुत्तापक्लिष्टं भवन्तमद्भुत्या दर्शयन् पानीयादिना सेवितुमादिदेश ।
 उन्मीलितलोचनश्चाह ‘स हि स्वप्न’ इति विध्या मन्वानं पुन स्वापाय प्रवृत्त ।
 पुनरपि स एव भगवान् ददृशे, आतामनेत्रश्च पुनरपि मा भवत्सेवार्यं धावितुमा-
 दिदेश । अहन्तु मत्सदृहं सद्य एव गृहीतसामग्रिबो धावप्रेवागत्य यथावगित
 भवन्तमपश्यम् । अहो ! मे भाम्यम् । अद्य भगवतः कपोश्वरदर्शनस्य भाग्यमवा-
 पितोऽहं भवता” । इत्युक्त्वा पुन प्रणम्य च, सर्वहुमानं गृहं निनाय विवेकानन्दम् ।
 अनुभूयैतत् प्रास्फुरत् स्वामिनि अकितया श्रीकृष्णवाणो — “योगक्षेमं ब्रह्मम्यम्”
 इति ।

तद्यु दिनेषु स्वामिनश्चित्तमतीव विक्षुब्धमासीत् । भारतस्य दुःखेन
 तप्तमना स न मुत्रापि शान्तिं लेभे । दम्भभूयिष्ठान् धार्मिकजनान् कदाचार-
 कुविचारवृत्तिनान् शिक्षितबुधान् अविचारप्रसूनरुद्धिप्रस्ताश्च साधारण-
 जनान् दर्शयित्वा, सर्वविध भस्ममात् कर्तुं समर्थास्तोऽभ्यर्च्य हृदय विभेद, सहस्र-
 धाराभिर्वह्निर्भङ्गं प्रास्फुरत् । तादृशमनःस्थितिमावहन् स भारतस्य दक्षिणा
 दिशमयागीत् । पर्यटय च जेतोः क्षापतनात् सगतेर, तत्रैव मंथूरराज
 द्रष्टुमगमत् । तत्रैव विषयान् प्रधानमन्त्री स्वामिनमेवमवलोकयत् — “अहो ! नाम
 भगवान्नि दिव्यरूपश्च सन्त्यासीत् भारतस्येतिहासे भागवत स्थानं लप्स्यन्” इति ।

एकदा महाराजस्त 'स्वपरिजना कीदृशा' इत्यपृच्छत् । स्वामी नि सकोव प्रत्यवदत् — "उदार खलु भवान्, परमन्यत्रैवात्रापि परिजना मिथ्याप्रशस्य स्वामिन प्रतारयन्ति" इति । परिजनेषूपस्थितेषु कटुसत्यमिदं भणन्त स्वामिन सवितकं नृपोऽभणत् — "महात्मन् ! नैव भणितव्यं भृत्यजनानां पुरस्तात् । राजपरिजनो नामातिकुटिलः । स हि कदाचिद् भवतेऽपि विषं दद्याद्" श्रुत्वा तत् स्वामी सहासमबोचत् — "न वयं तथा देहे स्निह्याम । यथार्थं सन्यासी प्राणानपि पणोकृत्य सत्यनिष्ठा परिरक्षति" — इति । मैसूरनगरे सस्कृतविदुषा सभायां स्वामिना वेदान्तमाश्रित्य व्याख्यातम् । ततो वेदान्तस्य तत्त्वस्पर्शिनो विचारान् श्रुत्वा विद्वांसः परमप्रसन्ना विस्मिताश्चाभूवन् ।

कथाप्रसंगेन मैसूरमहोपस्य पुरो विदेशगमनेच्छा प्राकटयद् विवेकानन्दः । तत्प्रतिभाप्रसन्नश्च भूपस्तदभिनन्द्य पर्याप्तं धनमपि दातुमैच्छत् । स्वामिना तूक्तम् — "प्रथममहं रामेश्वरं साक्षात्कर्तुमिच्छामि । तत्परमेव विदेशयात्रा-विषयो निश्चेष्यते । अतस्तिष्ठत्विदानीं धनवार्ता" — इति । बुद्धिविभ-वेनाध्यामिकशक्त्या च सर्वान् वशीकृत्य, मैसूरात् त्रावणकोरराज्यं जगाम विवेकानन्दः । तत्र पठितं, नवशिक्षादीक्षितं, प्राध्यापकैश्च विद्वद्भिरा-पोर्वात्य-प्राश्चात्यविषयेष्वप्रतिहृतेन विद्यावैचक्षण्येन सर्वेषां मनास्यावर्जयत् । तद्विषये कश्चिदुवाच —

"आर्जय-प्रभावपूरितं तन्मुखं पवित्रहृदयस्य, मुञ्चतमनसः, सप्तभूतायां भूटे, आत्मानुसधानस्य, विश्वात्ममाधनायाः, निष्कलङ्कचरित्रस्य च नूनं स्थण्डमादशमनुपुद्गते" — इति ।

तनुबध्ना गतो विवेकानन्दो रामनदनूपं आस्करतेतुर्पतिं प्रत्यक्षीचकार । हि तत्त्वधनो भूपस्तस्यात्तमं शिष्यं साहाय्यञ्चाभवत् । अमेरिकादेशे 'गवंधर्मरिपद्' भविष्यतीति हिन्दूधर्मं तत्त्वापस्थापनाय स्वामिनाऽजस्य गन्तव्यमित्यमन्यत स नृपः । ततश्च स्वामी दक्षिणाशान्तस्थितं बन्ध्याबुमारोक्षेत्रं जगाम । तत्र च प्रशान्तपरिगरं शागरक्षालपादं देवीमन्दिरं परमश्रेष्ठापूर्वजो-प्यामेनाच्छ्रित्व न मन्दिरं प्रविवेश । साष्टाङ्गं च ध्यातुं प्रारब्धं बन्ध्याबुमार्यं

प्रणनाम । दिव्यभावभरितश्च बहिरागत्योत्तरङ्गविलासिन रत्नाकर
निमात्य, तदन्त स्थित शैलमधिश्चयितुमुन्मत्ता बभूव । महामत्स्यसेवितेऽपि
सागरजले प्लवमानस्तमासुरोह । पद्मसनासीनश्च परमरमणीया प्रकृति
नेत्रैकगतेनात्मनाऽपिवत् । तथास्थितश्च स अचिरादेव साक्षात्कृतस्य समग्र-
राष्ट्रस्य धार्मिकी सामाजिकीमार्थिकीञ्च दुरवस्थामशोचदपृच्छन्वात्मानम् -
“जगन्मिथ्येति क्लृप्तित्वा, देशस्य दीना दशाञ्चोपेक्ष्य, आत्मदर्शननालसस्य
मम किं ध्यानासक्तिरात्मानदानमूर्तिर्वा युज्यते ? भारतस्य दुःखिनो जनान्
विहाय कथाहमोरवरस्य वास्तव कथमुत्प्लमेय ? नूनं तमेव परमात्मानमुपा-
सितुं जन्मसहस्रयातना अपि मे सुसह्यः । अभिजाता विद्यावन्तो बाह्यणा
अस्पर्शतप्तेनाबमानितारजाञ्चाला वा शीतशोमिण अर्मा, दुरचरिनरूपिता
अनार्था वा सन्तुभारतीवा, सर्वेऽपि ते ममेश्वरा । तेषां सेवकं मे जीवनद्वयम् ।
तेनैव गुरुवरस्य मे तर्पणं भवतु ॥” इति ।

अनायासप्रवृत्ताञ्चेमा दिव्या वाच स्पष्टमवाधारयत् - “धर्मभूमि-
कामास्थायैव भारतस्योत्कर्षः । सत्त्वशाली मायाविरहितो धर्म एव भारत-
स्योद्धर्ता । धर्म एव भारतस्य पूर्वमित्राद्यापि प्राणवर्तिनः समेधिष्यते । धर्म
एव च भारत राष्ट्रमणस्य नायकपदमारोपयिष्यति ।” अथ स पुनरचिन्तयत् -
“के वा भविष्यन्ति निष्कामा भारतसेवका ? कापायधारिणः सेवैकश्रतिनः
सत्पातिनो धामाद्ग्राम गृहाद्गृहञ्च पर्यटन्त, दीनानां विधवानामज्ञाना-
ञ्चाधुनि प्रमाजयन्त सत्यधर्मस्य पटहं नादयन्तु । अयमेव न प्राप्तकालो
धर्मः” - इति ।

पुनरपि स भारतयात्रामारभत । एकदा सोऽचिन्तयत् “अकिञ्चनैर्दीय-
मानमाहारमुपमुञ्च्यग्रहं तानधिकन्दुमुदापीडितान् करोमि । नास्ति मे
तपामग्रेऽधिकारः” । एव विचिन्त्य एकदा क्षुधित एव स वनं प्राविशत् ।
निधामा समुपस्थितायामपि वृक्षमूलमाश्रित्योषविष्टः । तदेव करिचत्
करालं शार्दूल भक्ष्यं मृगयस्तत्रागतः । त दृष्ट्वा स्वामी व्यचिन्तयत् -
“भवतु, परमाभि ! इवाक्यावा क्षुधातुरो । यदि कमेवरमिदं न लोकोप-

काराय कल्पते, कल्पता तावदस्य तृप्तये । तावताऽपीद चरितार्यं भवतु” । किन्तु हन्त ! स्वामिन समीपमुपसृत्य सर्वप्राणिभयकर स क्षण विस्मयित घ्राण किमपि चिन्तयन्निवातिष्ठत् । शान्तमूर्तेश्च तस्मात्त्रिवृते यथायतम् ।

अन्यदा अलवररूप शिवमगलरिंहो गोष्ठीप्रसंगेन स्वामिनमभाषत - “नाह विश्वसिमि मूर्तिपूजायाम्” । श्रुत्वंतत् स्वामी स्मयन्नेव समीपस्य प्रधान भित्तिस्थ नृपजनकचित्र प्रदर्श्य, तदुपरि प्ठीवनायादिणत् । तस्मिन् तयाऽकुवार्षेऽन्यानादिशत् । राजा प्रधानादयश्च स्वामिनोऽतर्क्येण व्यापारेणातेन चकिता अभूवन् । ‘वयमेवमुच्यते’ इति चापृच्छन् । निर्भेद्यमूर्ति स अवोचत - ‘नेद चित्रं भवत पिता । पत्रमात्रं हि तत् । तथापि आस्थावन्त इमे इदं चित्रमेव भवत्पितेति भावयन्तः सबहुमानं पश्यन्ति । न च तदवमानायो त्सहन्ते । एतदेव मूर्तिपूजाया अपि रहस्यम् ।” इति

एकदाऽग्निरथेन गच्छता स्वामिना सह द्वावाङ्गनावुपनिष्ठावास्ताम् । ‘सन्ध्यासिनो मूढा उदरनिमित्तं च कृतवेया’ इति भावयन्तः । तौ स्वभाषया स्वामिनमापरितोषं निनिन्दतु । सर्वमिदं जानन्नपि अडजत् तूष्णीमतिष्ठत् विवेकानन्द । तेन छलु तयोर्निन्दारसोऽधिकमुपचिनोति स्म । तथा कुर्वतो स्तयोरग्निरथस्मितिर्भवत् । स्थिते चाग्निरथे, स्वामिन तदधिकारिणा सह परिमार्जिताङ्गलभाषया व्याहरन्त दृष्ट्वा तावाङ्गलावबोचतु - “आङ्गल भाषानिपुणेनापि भवता कमिति तूष्णीमासितमस्मत्कृते निन्दाप्रसंगे ?” स्वामी तु स्मयन्नेव स्वस्यमना अवोचत् - ‘नाह प्रथममेव मूर्खान् दृष्टवान् । तपु को नु प्रज्ञावान् ब्रूयेत् ?’ अङ्गारकल्पमिदं वदो निशम्य, क्रोधताम्रावपि तौ स्वामिनो देहदाढर्यं पश्यन्तः । पलायनमेव वरममन्यताम् ।

राजस्थानगते पत्तने दिनत्रयं यावन्नैके जिज्ञासवः स्वामिना विविधचर्चां प्रवृत्ता अभूवन् । सर्वेऽपि ते चर्चामात्रदक्षाः । न कोऽपि स्वामिनो भोजनादि-वार्तामबरात् । नितरां क्षुधिताय श्रान्ताय च तस्मै पञ्चमवर्गं करिचद् भक्ष्यं सविनयमपववमेवाग्रमात्रहारः । “भद्र ! किमिति पक्वं न दीयते ?” इति पृष्टश्च “वयं मया पक्वं भवानश्नुवीत ।” इति सादरमवोचत् -

“पचतु भवान्, नाहं भवादृशस्य भद्रस्य स्पर्शं दोषाय कनये” । इत्युक्त्वा स्वगतमेव सखेदमब्रूत — “एतादृशा भद्रात्मानं सहस्रशः कुटजेषु वसन्ति । तानस्पर्श्यान् वदन्तः । भर्त्सयन्तश्च न लज्जामहे । अहा ! मूढता हिन्दूनाम् ।”

विदेशयात्रा

अथ नैके सुहृद्भिः सनिर्वन्धः प्राप्तिः, खेतडी नृपादिभिश्च घनादिव्यवस्थया सभाजितो विवेकानन्दः अमेरिकां गन्तुं प्रतस्थे । तत्र न्यूयॉर्कनगरं प्राप्तः, अवतीर्य पोताद्, गन्तव्यगृहस्य मित्रदत्तं सकेतपत्रं विभ्रष्टमालोक्य च, किंकर्तव्यतामूढं दृष्ट्वा भवत् । मस्तकम्यस्तमः-जुषश्च पथि परिमर्पन् स लोकानां महत् कुतूहलमजनयत् । अपूर्ववेपथ्यस्य तस्य पृच्छतो धावन्ति स्म शिशवः । अटाद्यं परिस्थितश्च स्वामी मार्गैकदेशे मञ्जुषा निधाय तदुपरि उपाविशत् । अथ तत्प्रास्थितं विभाव्य काचिदुदारचेतसी महिला सबहुमानमुपसृत्य, स्वस्थानमनपीत् । स्वमित्रद्वारा च धर्मपरिपक्वतां ज्ञातुं तत्र च विवेकानन्दस्य भाषणादिव्यवस्थां कर्तुं प्रायतत । ‘विवेकानन्दो न कस्या अपि धार्मिकसंस्थायां प्रतिनिधिः । अतो न परिपदि भागमागी भवितुमर्हति’ इति प्रबोधितः स्वामी चिन्तातुरोऽभवत् । प्रतिनिधिभावः आवश्यक इति न स्वामी नापि भारतीय-स्तत्सुहृदोऽविदन् । किन्तु हन्त ! राईट नामा स्वामितेजोविजितः प्राध्यापकः कथञ्चिदपि तदामोजयितुं प्रतिजज्ञे । स हि सुहृदः धर्मपरिपदः स्वागत-समित्यध्यक्षः स्वामिनमाश्रित्यैवमलिखत् — “अस्य खलु स्वामिनो ज्ञानसर्वेषां न प्राध्यापकानां ज्ञानसमवायमप्यतिशेते ।” एव तेनैव प्राध्यापकेन प्रवेशनाभात् परं परिपत्स्थानं गन्तुं भाटकादिव्यवस्थाप्यक्रियत । तथापि तत्र गमनं यावदनेके प्रत्यवाया उपस्थिताः । तानप्यविगणय्य कथञ्चित् परिपत्सभागृहं गतो विवेकानन्दः ।

विश्वधर्मपरिपद्भिः

परिपत्सभागृहमतिभय्य, नानाविद्याविचक्षणैः पूरितञ्चासीत् । अपरिचितजनतहस्रपरितमदृष्टपूर्वं च तत्सभागृहमालोक्यापूर्वं सभासोभमन्वभवद्

विवेकानन्द । सभाध्यक्षेण सोऽसकृद्भाषणाय प्रेरितोऽपि 'पश्चात्' 'पश्चादि'ति
 वभाषण । अन्ततः डॉ. खरोमहाशयेन दत्तपरिचय उत्थाय, स्नेहार्द्राभ्या नेत्राभ्या
 परितो विकोक्य, चेतसा भगवती वाग्देवता च प्रणम्य, व्याख्यातुमारभत -
 "अमेरिकावासिनो भगिन्य भ्रातरश्च" श्रुतमात्र एवैतस्मिन् मनोहरे
 पदकदवके, श्रोतार सर्वे सौत्कण्ठा शिर उन्नम्य मनोहारिणी सन्त्यासि
 मूर्तिमपश्यन् । रुढसबोधनस्थाने आत्मभावख्यापक तत्सबोधन सुतरामरोचत
 सदस्येभ्यः । व्याख्यानप्रस्तावञ्चैवमकरोत् स्वामी - "नानास्थलेभ्यो
 नानाश्रोतोभिः प्रबहत् तोय सागरमेव यया पतति तथा प्रभो ।
 रुचिमेवादधिकारभेदाच्च नानाधर्मिभिरधिष्ठिता मार्गास्त्वामेव प्रादप्यन्ति" ।
 "ये यथा त्वा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजन्तसि" । एवमादीनि हिन्दूधर्मदृष्टि
 पुरस्तुर्वन्ति मधुरकण्ठान् निसरन्ति वचांसि पायपाय हर्षोत्थितैर्जनैः
 तालिनिनादनिनादितमभवत् सभाभवनम् । सर्वे च मुक्तकण्ठ प्राशंसन्त
 स्वामिवरेण्यम् । ततश्च भूयोभूय प्रापित स्वामी वशाधिकवारमभाषत
 तस्मिन् सभागृहे । तदनु नैका सस्थास्त व्याख्यातुः सबहुमान
 निमित्रयामासु । षण्द्वयं यावच्च अमेरिकाखण्डे परित्रजन् चेतश्चुम्बित्या शैत्या
 योग भक्तिवेदान्तविषयान् प्रतिपादयामास । तत्र सहस्रशो जनास्त श्रोतु
 कार्यशतानि विहायाहमहमिक्या परापतन्ति स्म । स्व स्वं गृहञ्च त नैत
 सानुनयं प्रार्थयन्ते स्म ।

तत्र प्रवृद्धेन दिगन्तव्यापिनाऽपि यशसा न तमहवारलेगोऽप्यस्युशत् ।
 नाहं विजयोन्मत्तः स्यामिति च भावयन् स जगन्मातरमेव तुष्टाव - "जननि ।
 भारतभानरि दाहिधोपहताया किं मे यशसा ? सदाशो मे भ्रातरोऽग्नप्राप्ता-
 भावेन दिनेदिने मृत्युमुखं प्रविशन्ति । अत्र हि विभववता धननिधिरुन्ध्वनति ।
 तत्र च भारतीया बद्धवानवासा वर्याञ्चिदुन्ध्वसन्ति । यो हि भारत-
 मुत्तारयेदस्माद् दुःखार्णवात् । वस्तेभ्योऽग्नं यच्छेत् । दर्शय मात । वयमहं
 देशगहायो भवेयम्" - इति । तत्र स्वामी चोरेरेनामान दागंनिबन्धमिरत् ।
 स्वामिना परामृश्य न एवमनिघत् - 'वेदान्तानां गीतायाश्च ज्ञानगद्गायो

स्नात्वाऽभिप्रेमि यत् तत्तुलनायामास्माकीन दर्शनं विद्याश्च तुच्छानि भान्ति”
 इति । वर्षद्वयम् अमेरिका-इंग्लैण्डादिदेशान् परिभ्राम्य, वेदान्तसदेशेन तदीय-
 जनमनासि च वगैकृत्य, भारतं प्रति पाश्चात्यानां सम्मानभावना च सुधुष्य,
 प्रतिनिवृत्तो वेदान्तकेसरी भारतम् । अत्रागत्य पुनः परितः पर्यट्य, लोकेषु
 सद्धर्मवर्द्धिं राष्ट्रसेवां च समुद्भावयितुं प्रायतत । अन्ते च स्वगुरोर्नाम्ना
 ‘रामकृष्ण मिशन’ इति सस्या बेलूरमठाख्यं च रामकृष्णशिष्यसाधनानय-
 मस्थापयत् । नैके वैदेशिका भारतीयाश्च शिष्यास्तमात्मश्रेयसे परिवव्रुः ।
 रामकृष्णमिशनद्वारा चायं भारतीयलोकानां नानोपकारप्रवृत्तिः प्रवर्तयामास ।
 यूनां सेवाव्रतिनां सन्यासिनां सघञ्चायोज्य, आमुष्मिकश्रेयसमन्विताया-
 मैहिकभौतिकाम्युदयप्रवृत्तौ तं योजयामास ।

एतत्सर्वमतिवेगेनानारतमनुतिष्ठतस्तस्य शरीरसपद् विश्लथाऽजायत ।
 हिमवदुपत्यकाया मायावती-आश्रमे स्वास्थ्यलाभाय निवसन्नपि स न स्वस्या
 प्रकृतिमवाप ।

मिस मागारिटनाम्नी (भगिनी निवेदिता) आङ्गलयुवतिस्तस्य
 शिष्यत्वमवाप्तुं त्यक्तसर्वस्वाज्जागता । स्वामिपादेषु स्थित्वा प्राप्तवेदान्तविद्यां
 च सा मिशनप्रचालितं कन्याविद्यालयमाधित्य भारतसेवाव्रतिनी बभूव ।
 तथैवानेकैर्वैदेशिकैः स्वामिशिष्यैर्देहेन धनेन वाचा वा भारतसेवाऽक्रियत ।

ततः पुनरपि विदेशान् गत्वा तत्रत्यान् शिष्यान् ज्ञानामृतेन परितोष्य,
 मठार्पञ्च प्रभूतं धनमाहरन् प्रतिनिवृत्तः ।

१९०२ ख्रिस्ताब्दस्य जुलाईमासस्य चतुर्थतारिकाया शुक्रवारे ब्राह्मे
 मुहूर्ते प्रबुध्य घण्टात्रयं ध्यायन्नतिष्ठत् । गङ्गायां स्नात्वा मधुरेण स्तवेन
 सर्वभावेन कालं तुष्टाव । सतीर्थवैदान्तादितत्त्वमठानि सचालनोपायाश्च
 चर्चयन्दिनमत्यवाह्यत् । रात्रौ नववादने च प्रियं सहायं परिवृत्तं परमार्थक-
 प्रवणो ब्रह्मनिर्वाणमवाप ।

अन्तिमेषु दिनेषु स भूयोभूयोऽभ्रणत् -

“अनेकशोऽनेकानि मे जन्मानि भवन्तु । दुःखलक्ष्णाण्यनुभूयापि सर्वान्त-
र्यामिण परमेश्वरमाराधयेयम् । सर्वदुःखिनामश्रूणि प्रमाजंश्च तत्सेवाकर्मणि
जनान् प्रवर्तयेयम् । तथा प्रवृत्ताश्च ते सर्वेश्वरं प्रपन्ना भवन्तु”-इति ।

अयं च तस्योपदेशसार —

“सर्वोऽपि प्राणी वस्तुतो दिव्यरूपः । प्राकृता हि विकारास्तस्य दिव्य-
भावमावृण्वन्ति । आवरणस्य च तस्यापोहाय यथाशक्ति इह त्वि योगो भक्तिर्ज्ञान
त्रयोपायः । दिव्यभावस्य प्रकाशनमेव मानवस्य प्रधानं लक्ष्यम् । मतानि
संप्रदायाः क्रियाकाण्डा धर्मग्रन्था देवालयारचेति सर्वमिदमप्रधानम् ।” इति

विरलविश्वविभूति.

महात्मा गांधिः

बन्धुर्वीनदरिद्राणां विश्वमित्रो दयानिधिः ।
 सर्वधर्मसमस्त्यागी वैष्णवः प्रेमविग्रहः ॥
 अहिंसा-सत्यनिष्ठावान् ईश्वरैकपरायणः ।
 स्वातंत्र्यस्य समाहर्ता महात्मा विश्वविभूतः ॥

निशाया प्रगाढमसो नून भवति प्रभूनिर्मलग्नस्य प्राणप्रकाशस्य ।

वर्षाणां शतं पारतन्त्र्यस्तस्यास्य देशस्य दशा गाँडेन दैन्यममा छा-
 म्भवत् । तदा तदा कैश्चिन् स्वानन्त्यवीरतारुं कृतेऽपि प्रकारे नैनत्तम
 पराकर्तुमशक्यत, अपि तु तद्गाँडनर ममजायत । निराशागर्णे पतिता आसीद्
 भारतमाता ।

अथ तादृशे निराशाभूमिष्ठे समये भारतस्य पश्चिमे समुद्रोपकण्ठे १८६९
 ख्रिस्ताब्दस्य अक्टोबरमासस्य द्वितीयतिथौ बाल एक प्रादुरभवत् । अस्य
 भूतलोवाहं नाम्नी माता, करमचन्दनामा पिता च परमेश्वरैकनिष्ठो, धन-
 परायणौ, सदाचारसम्पन्नावास्ताम् । पोरबदराख्यस्य नगरस्य शासकस्य
 मन्त्रिपदमुवाह करमचन्द । सत्यव्रतस्यास्य कार्यदक्षता, विश्वस्तता, न्यायैक-
 परता च सर्वत्र प्रसिद्धिमवापु ।

चतुर्धनुषस्यास्य मोहनदास' इति नामकरण व्यधीयत कृष्णभक्ताभ्यां
 पितृभ्याम् । अथ बाल्ये नास्य बालस्य कोऽपि विशेषः समलक्ष्यत । अन्नकारे
 प्रकोष्ठात् प्रकाष्ठान्तरमपि गन्तुं नापारयताय भीत्या । भूतप्रेतभीतिस्तम-
 त्यन्तमकम्पयत् । एकदा घावीकल्पा गृहदासी तथा विभ्र्यत त "रामनाम्नि
 गृहीते भूतादयो न त्वा स्प्रष्टुमपि शक्यन्ती"ति सश्रद्धमवोचत् । ततः परं
 श्रद्धाधनश्चायं न कदापि भीतिमन्वभवत् । रामनाम्नश्च परम उपासकः
 सञ्जातो ततः परं मोहनदासः ।

सदाचारनिष्ठा

एकदा शालाया परीक्षक आगच्छत् । गणितपरीक्षायां प्रवृत्ताया मोहन-
 दास उदाहरण एकत्र प्रमादभूमिष्ठमलिखत् । शिक्षकस्तत्र सञ्चरन् प्रमाद-
 तमपश्यत् । इद्विगतं तं प्रमादं दूरीकर्तुं लेखनीयं च लिखितुं शशतः । किन्तु
 मिथ्याव्यवहारभीरुरयं न तदङ्गीचकार । समाप्ते परीक्षणकार्ये, शिक्षक-
 स्तमाहूयात्मसूचनं विमितिं नानुष्ठितमिति अपृच्छत् । कञ्चित्कालं मूक-
 स्थित्वा सवितयमुवाच माहनदास — 'यदहं न जानामि तदन्यनिदिष्टं लिखित्वा
 नाहं पापमाचरितुमिच्छामि', इति । मिथ्याव्यवहारापेक्षयाऽनुत्तीर्णतं व-
 रमिति अमन्यत सत्यनिष्ठा निर्दोषोऽयं बालः ।

तदनु समकथस्वै सह क्रीडताऽस्य सङ्गदायात् धूम्रपानं कर्तुं मतिरभवत् ।
 कानिचिद् दिनानि पितृव्यस्य पीतव्यक्ता धूम्रशलाका गृहीत्वा धूम्रपान-

मक्रियत । किन्तु गच्छता कालेन धूम्रपान-व्यसनमवर्धत । त्यक्तशलाकास्तु न पर्याप्ता अभूवन् । अतः कम्पमानकरेण गृहात्सुवर्णबलयमचोरयत् मोहनदास । गृहजना न तदविदन् । किन्तु “मया चौर्यं कृतम् ? कथमहमेवमघमं सवृत्त ? विना चौर्यनिवेदनं न मे भवेच्छान्तिः, न च स्यात्पापादस्माद् विमोक्तः ।” इति सततं चिन्तासन्तानसतप्य अशान्तमना आसीत् स । स पितरं साक्षाद्भक्तुमप्रभवन्, पत्रारूढं कृत्वा, आत्मनीयं चौर्यवृत्तं न्यवेदयत्, प्रार्थयञ्च पोतं पुन्येनापराधमिमं क्षन्तुम् । प्रगल्भचेता अस्य पिता तमाह्वयत्, प्रेम-गद्गदेन कण्ठेनाभाषत च यद् “नाहं कुप्यामि त्वयि अपराधाय अस्मै । अपराध्यताऽपि स्वयां यत् सत्यमुक्तमिति नूनं मे त्वं प्रियतरोऽसि सवृत्तः । गच्छ, क्षान्तोऽसि मया” इति । ततः परं सदैव परित्यक्तं धूम्रपानम् । सत्यनिष्ठा ररक्ष एनं व्यसनदुःखात् । मोहनं तारुण्ये प्रविष्टं देशपारतव्येण विद्यति स्म । केचन सवयस्का अभणन्—“मासभक्षणं विना न देहो बलवान् भवति, बलमन्तरा च न वयं विदेशीयान् जेतुं प्रभविष्यामः । अतो मासभक्षणं स्वातन्त्र्यलाभापरिहायैऽस्त्युपायः” । विचारहीनो मोहनः तत्तर्पणमन्यत । जुगप्सापूरितेनापि चेतसा स मासमभक्षयत् । किन्तु हन्त ! आचारपरिपूते वैष्णवानां कुले प्रसूतस्यास्य चेतो तेन कर्मणा आत्मधूषया सुतरां सतप्तमभूत् । रात्रौ सुप्तश्च स भक्षितमासस्य अजस्य वरुणकण्ठे ऋन्दितमिवाभ्रणोत् । ‘किमिदमाचरितं निर्धूणेन मया ! कथं नु मुच्येयं पापादस्माद् !’ इति अनवरतं विचारयन्तमिमं मनस्तापं सुदीर्घं सतापयति स्म ।

विदेशगमनप्रस्तावः

समाप्ते माध्यमिकाध्ययने, देशान्तरमध्ययनाय प्रेष्यतामस्माकं मोहन इति अस्य पितृव्यं भ्राता चाचिन्तयताम् । पिता तु पूर्वमेव दिवः गतः । “यद्यपि इंग्लैण्डदेशाद् विद्यानतत्रस्योत्तममुपाधिं ‘बैरिष्टर’ पदवाच्यं लभते, अस्मत्कुलमहतीं प्रतिष्ठां विन्देत, अयञ्च प्रभूतं धनमर्जोत्” इत्यासीद् मान्यता ज्येष्ठानाम् । ज्येष्ठो भ्राता न बहु अर्जति स्म । अतः तत्र गतागतयोः अध्यय-

नस्य च व्यय बोहु दु शकममन्यत । अयापि ऋणेनापि मोहनाध्ययनप्रत्यूहो
निवर्तनीय इति सकल्पित तेन । निश्चितञ्च मोहनस्य विदेशगमनम् ।

किन्तु धर्ममूर्तिर्माताऽनुजानीयाद्वा । इत्यासीद् भीति सर्वेषाम् ।
एकदा मातरमुपसृत्य कुटुम्बिजनैर्निवेदितमिदम् । सा तु विदेशगमने भक्ष्या
भक्ष्य-स्पृश्यास्पृश्यविवेको न पातयितुं शक्य , अन्येऽपि चरित्प्रघातका दाया
सभाव्यन्ते विदेशगमनादिति आकलय्य, वत्सस्य मोहनस्य विदेशयात्रा न
युक्तरूपाममन्यत । प्रकाशितवती च स्वीय भतमिदम् । अथ गतेष्वन्येषु
मोहनमेकाकिन सा पृष्टवती वत्स । किं त्वं चिन्तयसि विषयेऽत्र ?' इति ।
सोऽभणत्—'चेत् त्वमनुमन्यसे गच्छामि, नो चेन्न गच्छामि' इति । पुनर्वि-
मोवाच 'ममाधर्मारचणभीतिस्त्वया त्याज्या । नाहं कदापि स्वैरचारी
भविष्यामि' इति । मोहनस्य विदेशगमनेच्छा बुद्ध्वा, सत्यसकल्यस्य तस्य
स्थिरा मतिं विदन्ती माता तं सप्रेमाभाषत — 'पुत्र ! जानामि ते सुशीलम् ।
तव प्रकर्षो विदेशगमनेन भवेच्चेत्तत्र सोत्साहं गच्छ । नाहं बाधां करोमि ।
किंतु परदार-भासभक्षण-मदिरापानानि न कदापि सेविष्यस इति प्रतिजानीहि'
श्रुत्वैतद् मातृवत्सलो मोहन नि सदिग्धं तदनुपालयितुं प्रतिज्ञातवान् ।

मुबईनगराद् यात्रिकपोतेन स लङ्घननगरं प्रातिष्ठत ।

विदेशवास

तत्र च वर्षचतुष्टयमुपित्वा अभिमतमुपाधिं लब्ध्वा प्रतिनिवृत्तो मोहन
स्वदेशम् ।

लङ्घननिवासवाले निरामिषभोजनं दुष्प्रापमिति कतिचिद् दिनानि विना
भोजनमयापयत् मोहन । किन्तु मातुराज्ञा नोदलपयत् । यत्र जलमिव मदिरा
पिबन्ति जनास्तत्र मदिरात्यागं कियान् दुष्करः । अयापि नास्पृशत् कदापि
ताम् । एकदा वयस्यैर्वारादृगनागृहं प्रवेशितः स लज्जया परिभूतः बाल-
इव प्रमत्त इव च व्यवहरन्, आत्मानं चरित्प्रघातद्वरक्षः । साधुस्वभावेन,

सेवानिरतेन चानेन जितानि तत्रत्याना हृदयानि । तत्र यस्या गृहेऽप्यभवत्
 सा वृद्धा तस्मिन् सुतनिविशेषमस्निह्यत् । कदाचित् सुशीलया कन्यया सह
 च अस्य विवाहं घटयितुमचिन्तयत् । सा कन्या बहुशो वृद्धाया गृहमागच्छन्ती
 मोहनस्य सुपरिचिताऽभवत् । कन्यापि सा सुशीलेति सुशीलस्यास्य तथा सयोग
 उभयो श्रेयसे सुखाय च सपद्येतेति शुभकल्पनैव ता वृद्धा तथा कर्तुं प्रैरयत् ।
 एकदा कन्यासहाया सा वृद्धा मोहनमाहूय चिरपरिचितौ तावेकाकिनौ विसृज्य
 स्थलातरं गतवती । एकान्ते पर्युवतिसान्निध्यमननुभूतवता मोहनेन तदैव
 वृद्धायास्तस्या अभिप्रायस्तर्कितः । अहं परिणीत इति न जानातीय
 भद्रमहिमेति पर्यालोच्य, ता पत्रेण सर्वमपि आत्मगतं वृत्तं न्यवेदयत् ।
 महतो धर्मसङ्कटाच्च सर्वान् अरसत् ।

वाक्कीलकर्मरिम्. निष्फलता च

अथ निर्वृत्तेऽध्ययनव्यतिकरे स्वदेशं प्रतिनिवृत्तो मोहनः । किंकर्तव्यं
 ताविमूढोऽयं मुवापुर्यां वाक्कीलव्यवहारायावत् । प्रतिदिनं स्वस्थानात्
 श्रेणं वर्तमाने महान्यायालये पद्भ्यामेवागच्छत् । गृहकार्यञ्च सर्वं
 स्वयमेवाकरोत् येन स्वल्पव्ययेन जीवनयात्रा चानयति स्म । एकदा काचिद्
 वृद्धा न्यायालये स्वव्यवहाराय मोहनं वाक्कीलत्वेन न्ययोजयत् । पारिश्रमिकं
 निश्चित्य, व्यवहारविषयं च सम्यक् पर्यालोच्य, मोहनं प्राद्विवाकसमीपं
 स्वीयं व्यवहारमुपस्थापितुं उदतिष्ठत् । किन्तु हन्त ! सभाक्षोभपराभूतस्य
 मुखादक्षरमपि न नि सरति स्म । सर्वमपि भवनं, जनाश्च परितो भ्रमन्त
 इवान्क्षन्तः । सवावयवेषु जातवेषधुर्मोहनं किञ्चित्तूष्णीं तिष्ठन्नात्मानं
 सस्तम्भयितुमप्यशक्तं उपाविशत् । आवेदयन्च व्यवहारयोजिकां वृद्धाम्-
 'नाहं भवत्या व्यवहारं निर्वोढुं शक्नः, प्रतिगृह्णातु धनम्' इति । ततः परं
 सुदीर्घकालं यावन्न व्यवहारकार्यं समारब्धमभवदस्य साहसम् । शिक्षककर्म
 लब्धं प्रयत्नमाना न तदप्यलभत । विदेशे लब्धविद्यास्तदानो समाजे महद्-
 गौरवमविन्दन् । किन्तु, लज्जाशीलं मोहनं सर्वथा अयोग्यं इति तत्परिचिना
 अमन्यन्तः ।

दक्षिण-आफ्रिकागमनम्

अथ स्वोदरपूर्तिपर्याप्तमपि धनमार्जितुमक्षमो मोहन आफ्रिकाप्रदेशे वाक्कीलकर्मणुष्ठातु निमग्नित । उपायान्तरपश्यन्नाय तत्र गन्वात् । अस्यासीत् सवत्स वाक्कीलकर्मण्यपि नासत्यमनुष्ठेयमिति । शमनस्य वरस्वीयं न गोप्यम्-स्वव्यवहारात् पूर्वं वर दत्तवैव शामकानामन्याये सति व्यवहारोऽनुष्ठेय । असत्यभूयिष्ठे जगति कथन्वेतादृशो वाक्कीरो जीवित्वा लभते । इति बहुभिर्बहुधा प्रचोदितोऽपि मोहन मत्स्य प्राणेश्योऽपि गरीया मेने । न चासत्यव्यवहारे आत्मानमयोजयत् ।

सत्याग्रहारंभः

अथैकदा धूमशकटे प्रथमश्रेण्या प्रवास कुर्वाणो मोहनो गौरेणाधिकारिणा तृतीयश्रेण्यैव प्रयातुमादिष्ट । “प्रथमश्रेण्यै श्रीता मया मूल्यपत्रिका । अतस्तयैव श्रेण्या प्रयास्यामि” इति सधर्ममवोचन्मोहन । “अगौरा तृतीय-श्रेण्यैव प्रवसन्तिवति भवति अधिदेश । श्यामवर्णस्य तव नास्त्यधिकार प्रथमश्रेण्या गन्तु”मिति सहकृतमवोचद् गौर । “नाहं प्रथमश्रेण्या अवतरिष्यामि, क्रियता यच्छ्रव्यते भवद्भिः” । इति मोहनस्य दृढ वच श्रुत्वा गौर ॥ बलाघ्निसिप्तोऽधस्ताद् । अस्य सामग्री च अद्य प्रक्षिप्ता या स्थान-रक्षकेण सग्रहीता ।

अनेनावमानेन नितरामदूयत मोहनस्य हृदयम् । “मदपक्षेयापि क्षीनाः क्षीनाश्च बहवो भवन्ति । तेषां का दक्षा भवेद् यद्यहमेवमवमन्येय ।” इति विचारसन्तत्या भृश सतप्तोऽस्य प्रतिकाराय दृढसंकल्पोऽभवत् । किन्तु शस्त्रास्त्रसनायानां गौराणां शासकानां प्रतिकार केनोपायेन विधीयेत । ‘भारतीया प्राय निर्धना शस्त्रास्त्रहीना, बलेन सख्यया च न्यूना, अथ कथं ते प्रतिकुर्वीरन् गौराणाम् अत्याचारात् ?’ इति चिन्तामग्नोऽस्य सत्यनिष्ठ एव निश्चितवान् ‘भवतु, परमात्मा न्यायवर्तिनः, सत्यानुष्ठादिनः, श्रद्धालुः

मुशीलञ्च सदैव ससेवते । एते शासका, स्वप्रभुत्वेनोन्मत्ता गर्विष्ठाश्च
जाता । अतः स्वीयमकार्यं न जानते । मया दीना दशामापन्ना मद्भ्रातरो
भयं विहाय प्रेम्णार्जिहसकैरूपायं गौरान् प्रतिकर्तुं प्रबोधनीया । मार्गोऽयं
दुष्करः । प्रथमं न शासनप्रतिकारे सज्जा भवेयुर्जना, अथापि अयमेवोपायः
फलप्रवणः, श्रेष्ठतमश्च वर्तते' इति दिवानिश विचिन्तयन् मोहनदास
भारतीयानाहूय स्वीयं सकल्यं निवेदितवान् । तदानीमेव शासकं घांपित
यद् "ये हिंस्तविधिना न परिणीतवन्तः तेषां विवाहो न शासनसम्मतः । तादृशो
दम्पती न विवाहितानामधिकारानर्हन्ति" इति । 'सते क्षार'मिव घोषणया-
जया नितान्तं सतप्ता भारतीया मोहनदासित मार्गमनन्योपायतया स्वीकृत्य,
'अहिंसकसत्याग्रह'ं कृत्वा, विना प्रतिकारं लघुदमारमणुभवन्तः कारागाराणि
जग्मुः । तेषु मोहनदासगांधिपत्नी कस्तुरबा अपि स्त्रीणां नेत्री भूत्वा कारा-
गारं प्रविष्टा । विना प्रतिहिंसा सहस्रशो जनानां शासनभङ्गरोतिनिमा
दृष्ट्वा सकलमपि जगत् विस्मयमूढमभवत् । सहृदया विचक्षणाश्च सर्वत्र
मोहनदासस्याप्रतिममिममभ्युपायं प्राशंसन् । ईस्लैण्डदेशेऽपि तत्रत्या जनता
दक्षिणाफ्रिकाशासकानिन्दत् । सर्वमिदं विस्मोभं विलोक्य शासका अन-
जन्तः । कारागारनिगडितान् भारतीयाश्च तत्प्रतिकूलविधिं निराकृत्य
बन्धनमुक्तान् चक्रुः । एव भारतीयानां दुःखान्वयोऽहं मोहनं पुनरागाद्
भारतं देशम् । पञ्चदशवर्षाणि यावदाफ्रिकादेशेऽनेन कृतेन सेवाकार्येण
विशिष्य च अहिंसकसत्याग्रहाभ्युपायेन सर्वत्र गांधे मोहनदासस्य नाम
ख्यातिं जगाम । भारतीयास्तु 'गांधि' नाम श्रुत्वा आदरेण शिरो नमयन्ति
स्म । अतो यदा मुंबापुरीमवातरद् मोहनदास गांधि सहस्रशो जनास्त
स्वागतीकर्तुं महामहमिकया परापतन् ।

अत्रागत्य, देशेऽत्र तदानीं जनकल्याणाय स्वातंत्र्याय च प्रवर्तमानान्
तिलक-गोखले-एनीबिसट-थोनिवासशास्त्री-फिरोजशाहमेहता-प्रभृतीन् देशनेतृ-
नपश्यत् । तत्र गोखलेमहाशयेन सह पूर्वमेवाफ्रिकादेशे नव्यपरिचयो गांधि
देशमस्तिमन्त बुद्धिमता बरिष्ठमेव स्वीयं गुरुत्वं ममन्यन् ।

गोखले-उपदेष्टेन गांधिमहाशयो वर्षं यावद् भारतस्य सबलभागेषु परि-
भ्रमणं कृत्वा देशवातिना वास्तविकी स्थितिमागच्छत् । साक्षात्स्वतंत्र्यविषय-
लोकानां दारिद्र्येण, अज्ञानेन, परस्परनिन्दायुतया, अशुश्रूषतादि-नुस्त्रि-
ग्रस्तत्वेन च भूशमतप्यत । तद्दूरोत्तरणमेव स्वीयं प्रथमं वर्तमानमिति च
निश्चयमकरोत् ।

भारते किल तदानीं 'राष्ट्रिय महासभा' नाम्नी सस्या सोककल्याणाय
प्रवर्तमाना आसीत् । अस्या सभायां सदस्येषु केचन पूर्णस्वराज्यमभिलषन्ति
स्म, केचन तु ईंग्लैडशासनान्तर्वर्ति स्वदेशीयशासनमकामयन्त । तत्र प्रथमानां
बालगगाधर तिलक, अपरेषां च फिरोजशाह मेहता अग्रण्यौ आस्ताम् । गांधि
न तदवधिं कमपि पक्षमभजत् । अचिरादेव प्रथमं गोखले ततश्च तिलक-परलोक-
प्राप्नुताम् । तदनु गांधि एव सर्वेषां देशभक्तानामेकायनमभवत् । अध्या-
त्मशक्त्या, देशभक्त्या, स्वभावसारत्येन, दीनसदृशजीवनचर्यया, परमात्मैक-
निष्ठया च सर्वे भारतीया अमुं 'महात्मा' इति गौरवेण व्यपदिशन् । तदनु
'रोलेटविधान' प्रतिकाराय १९१९ ख्रिस्ताब्दे, सायमन कमिशन बहिष्कार-
प्रवृत्तौ १९२१ ख्रिस्ताब्दे च गांधीप्रयोजिता सत्याग्रहरूपा प्रवृत्तिः समारभ्यत ।
एतन्मयेण भारतस्य कोणेकोणे स्वराज्यभावना प्रादुर्बभूव । जनानां
दारिद्र्यनिवारणाय स्वदेशोत्पन्नान्येव वस्तूनि उपयोक्तव्यानि, स्वयमेव
स्वीयानि वस्त्राणि निष्पादनीयानि, मदिरापरित्यागः कर्तव्यः, विभिन्न-
धर्मिणामैक्यं संपादनीयम्, स्त्रीभिरपि राष्ट्रसेवाकर्मणि आत्मा योक्तव्या ।
इत्यादिकर्मभिः महात्मनाज्जेन स्वराज्यप्रवृत्तिः, पूर्वमिव न केषांचिच्छि-
क्षितानामेव, अपितु सर्वस्यां जनतायां कर्तव्यमिति प्रतिपादितमभूत् ।
गांधिमहात्मनः वेषः, भाषा, व्यवहारः, सर्वमिदं दृढितमेन भारतीयेन
समानमिति सर्वां जनतां तमात्मनीनः, समानसुखदुःखिनञ्चामन्यत । ग्रामे
ग्रामे, कुटुम्बे कुटुम्बे च गत्वा महात्मनानेन भारतस्य हृदयमिव प्रविष्टम् ।
रोगिणां शुश्रूषा स्वयमन्वतिष्ठत् । दुर्मिते, भीतिके चोत्पाते, बुभुक्षितानां
प्रणष्टसर्वस्वानाञ्चाश्रुणि स स्वहस्तेन प्रामार्जीत् ।

पूर्वं 'अहमदावादनगरे' १९१७ ख्रिस्ताब्दे सावरमनीनदीतटे महात्मना आश्रम एक स्थापित । तस्य च नाम 'हरिजन-आश्रम' इत्युच्यते । अस्पृश्य-त्वेन गणिताना, अतश्च महत्कष्टमनुभवतामन्यजानामपि तत्र निवास परिकल्पित । एतदनेकेषां विरोधमविगणय्य, आर्थिककष्टपरंपरा च विपश्य कृतम् । "परमात्मना सृष्टा सर्वेऽपि प्रापित समाना । जन्मना न कोऽपि नीच न चापि उच्च । सर्वेषु एक परमात्मा वसतीति घोषयति हिन्दूधर्मं सङ्गिष्ठम् । अत्र अस्पृश्यत्वभावना हिन्दूधर्मस्वरूपानवबोधप्रसूता, सर्वथा तूष्णमिव परित्याज्या । अन्यथा हिन्दूधर्मो विलयमुपेयाद् । हिन्दूनामङ्गल्य एवमेत्यजा । वस्तुतः निबन्ता ते हरे जना भवन्ति" । एवमनेकयो वदन्नयमन्यजाना दलितानाञ्चोद्धाराय बद्धकटि महात्मा स्वयं प्रावर्त-तान्याश्च प्रावर्तयत ।

एकदा आश्रमे तत्र किमप्यन्न नासीद् । हरिजनप्रवेशादुद्विग्ना हिन्दव इति अर्थसाह न कुर्वन्ते स्म । 'वापु ! किं करिष्याम । कथं भोजयिष्याम सर्वान्' इति पप्रच्छ सहाया । "परमेश्वर एव सर्वमनुकूलं विधास्यती" - त्यासीदुत्तर महात्मन । हा हन्त ! मध्याह्ने कश्चिदवितर्कित एवागच्छद् अदाच्च १३ सहस्ररूप्यकात्मकं धनम् । कोऽयं इति न कोऽप्यविदत् । न च स आत्मविषये किमप्यभाषत । धनं दत्त्वा सत्वरं स तूष्णीं प्रत्यगच्छत् । किं नोक्तं गीतासु 'योग-क्षेमं वहाम्यहम्' इति ?

महात्मा गांधी स्वानुयायिभ्योऽनारतमुपदिशति स्म— "अन्यायं प्रत्य स्माकं वैरम्, न अन्यायिनं प्रति । अन्यायी लोभात् क्रोधात्, अज्ञानाद्वा दुर्मार्गं प्रपद्यते । अस्मैव दुर्मार्गप्रपत्तिर्निरोद्धव्या । सा सर्वात्मना प्रतिकर्तव्या । किन्तु अन्यायी मनुजो नास्माकं द्वेषविषयो भवितुमर्हति । तेन कृतं कारितं वा कष्टमस्माभिर्निराकुलं प्रेमपूरितहृदयैश्च सोढव्यम् । अहिंसया, सत्यनिष्ठया, प्रेम्णा च प्रतिक्रियमाणो दुराचारी कालेन सत्यासत्यधर्माधर्मं च जानाति । येन अस्माकमभीष्टमन्यायदूरीकरणकार्यं सिद्ध्यति । ईशाच्छत्रमिदं सर्वम् । सवन्न परमात्मैव वर्तते । अतः न कोऽपि स्वभावतः दुष्टो भवति । उपर्युक्त-

कारणं दुष्टं कार्यं पुर्वाणोऽपि अग्न्यग्नेमप्रवृत्त्या स्वस्य दान्तव स्वच्छं स
निग्नयो प्रपद्यते । नूनं सर्वे प्राणिनोऽग्न्यग्न्यया भवन्ति” । इति ।

गतादुगेन श्रेमयोगेन प्रवृत्तो गाधिमहाशय पुरा शत्रुभूताननेशान् मुहुर-
भाव प्राप्तिवान् । शत्रवोऽपि तस्मिन् विश्वमग्निं स्म । परोक्षं त्वं
साधुभावञ्च प्रशमन्ति स्म । अतः वस्तुन ‘अज्ञानशत्रु’ महात्मा गाधिर्गतिं
सर्वे मर्त्ये स्वीक्रियते ।

दांडीयात्रा

सायनमतीतदीतटे वसति गाधिमहात्मनि, नवणवर शासनेनातिउप-
बधित । दीनानां हृत सर्वयोपयुक्तस्य लवणस्यापि महार्पता सपादविशिष्ट-
शासने गाधिना पुण्यप्रकोपे प्रदर्शित । ‘न चेद्दूरोत्क्रियते करवृद्धि, अहं सानुयायी
करशासनभङ्गमाचरिष्य’ इति राष्ट्रपानाय प्रख्यापित पत्रेण । करनिवारणा-
भावाच्च स्वाश्रमात् ७९ जने सहित, हस्तपट्टि, अर्धनग्न, कृशशरीरो
महात्मा द्वारिषः प्रस्थित सुदामेव, पद्भ्यामेव ‘दांडी’ नाम कोशार्धशतदूरस्थित
समुद्रतटग्रामं गन्तुं प्रातिष्ठत । सत्याग्रहिणः प्रतिदिनं प्रायो पञ्चशतान्
अगच्छन् । महात्मा मध्येमार्गं प्राप्तेषु ग्रामेषु, मिष्टान्नं पीपीनिकाचयमिव
सम्मर्देन सपतन्त जनगण प्रेमवचोभिः परितर्पयन्, तेषु स्वाराज्यभावनां च
मुन्मुक्षयन् दशभिर्दिनैः दांडीग्रामं प्रापत् । तत्र प्राप्तिकालात् पूर्वमेव मार्गे
तं सहस्रशो जनाः समिलन् । येन गगोत्रीनिर्गता सगमसागरमुपधावन्ती
गगेव सा आरभतृशा जनसरिद् विशालतामवाप । महात्मना सह स्त्रियः,
पुरुषा बाला जरा इति सर्ववयोवेषा अभूतपूर्वमिमं यात्रामहोत्सवमन्व-
भवन् । सर्वेषामग्रगामी महात्मा सर्वप्रथमं स्वयमेव आङ्गलसाम्राज्यभङ्गाय
दूतं तं लवणकरशासनभङ्गमकरोत् । शासनेन विश्रब्ध सत्याग्रहिणस्ताडयितुं
विसृष्टा वृकतुल्या सैनिकास्तान् निरस्तान् अहिंसाव्रतिनः, सत्याग्रहिणः,
प्राताडयन् । बहूनां शोणितधाराभिस्तीर्थं राजस्य समुद्रस्य पुण्यस्तटं पुण्यं
तरतामवाप । शासनेन गाधिमहात्माज्ये च अग्रण्य सरोजिनीनायडुप्रभृतयो
कारागारे निक्षिप्ताः ।

किन्तु एतेन समग्रेऽपि भारते वपेऽस्वान्त्र्यप्रेमिषु महान् विश्वास ममत्रनि ।
 कृत्वापि भूमि दमने स्वान्त्र्यप्राधिनामुत्साह अत्रिकात्रिक विवाग्रिणुरेवानोन् ।
 गनगो धुवाना युवत्यश्वास्थिभङ्गमप्यविगण्य करध्वजा नगरे नगर ग्राम-
 ग्रामे च शासनविरोधाय मध्ये पट्टकिन्त्रो निर्गच्छन्ति स्म । सर्वे कारागारा
 तै पूरिता अभूवन् । न च लोकाना स्वान्त्र्योन्माह परिहीयमान आनश्यन् ।
 अतः शासनाग्रिषु (चाईमराय) 'इरविन' गांधीना सह मत्रिकरणाय निमन्त्रण
 प्रेषयामास । येन विश्वासगोलैः गांधिना मन्याग्रहप्रवृत्ति स्यगिनीकृता-
 अभवन् ।

इंग्लैडपरिपद्

तदनु इंग्लैडदेशे भारतप्रतिनिधिनाहूय तं परामर्शो विधेय इति तद्देशीय-
 शासनेन घोषितम् । भारतीयजनताया एकमात्रप्रतिनिधिर्महात्मा गांधि-
 रिति जानता शासनेन 'गांधि' अपि अन्यै सह मत्रणाय निमन्त्रित । तच्च
 विश्वासधनेन गांधिनाङ्गीकृत गनवारच स इंग्लैडदेशे स्वीयै द्वित्रै सह ।

परतु हन् ! कृटिलमति इंग्लैडशासन मन्याग्रहमङ्कार्यैव उपायमिम-
 मायात्रयन्, न स्वान्त्र्यदानायैः विन्यष्टोभून् गांधिनाऽन्येषाञ्च । अतः
 रिक्तहस्त एव गांधि पुनरागत्य भारतभूमिम् ।

सेवाग्रामनिवासः

दाडी प्रम्पनाय विमर्जित सावरमनी-आश्रम न कदापि प्रतिगन्तुमैच्छद्
 महामा ।

अनन्तर वर्षान्तोपे 'सेवाग्राम' नामा आश्रमा निर्मित । निर्वनग्रामे
 वन्यजातिरिक्त्वान्त्रिमग्राश्रमे कृट्रपट्टनय प्रादुरभूवन् । न केवल भारत-
 भागेष्वपि तु जगन्नाणेभ्यस्तत्र महावना आच्छन्ति स्म । महामता
 दग्नेन वानांनारादिभिश्चामान मरुतजीवन मन्यन्त स्म ।

आर्तसुहृद् गांधिः

अथैकदा आश्रमस्य नातिदूरे वृक्षस्याध भूमिन्यस्तपोटिक कश्चिद् वृद्धपुरुष सञ्चरता गांधिना दृष्ट । स तु गांधिमुपसृत्य दूरादेव भूमिं गिरता स्पृष्ट्वा बद्धाञ्जलिरतिष्ठत् । को भवानिति च पृष्ट 'भवता सह कारागारे कृतवास परचुरे शास्त्री भवामि मन्दभाग्य' इति अभाषत स कुष्ठरोगी । अग्रे च विलम्ब्यावोचद्—'भवद्दर्शनेन चरितार्थं ख एव प्रतिनिवर्तिष्ये !' इति । 'कुत्र गमिष्यति भवान् ?' इति पृष्ट पुन 'एतादृश व्याधिग्रस्त मा कुटुम्बिजोऽपि तिरस्कुर्वाद् अतो यत्र क्वचन परिश्रमन् जीवितशेषं यापयिष्यामि,—इत्थं वोचत् । श्रुत्वैत्करुणैकधनो महारमा अचिन्तयत्—'यदि इममत्र स्थापयेय मवधीनानां स्वास्थ्यविकारभोति । न चेदिममङ्गरीकरोमि मे परमेश्वरनिष्ठा वितथा स्यात् । किं कुर्याम् ?' इति विचारमूढोऽभवत् । द्वितीयेऽर्द्धे प्रातः परचुरेशास्त्रिण स्वयमेवोपसृत्य आह्वयत् । स्वावाससमीप एव नवीनं कुट्टं निर्माय तत्रोपितुं च प्रार्थयत् । तत्र च प्रतिदिनं स्वयं बाह्ये मुहूर्ते गत्वा तैलादि-मर्दनेन तं सिंशेवे । तस्तेवाबलाञ्च 'शास्त्री' नीरोगी बभूव ।

अतः परं भारतीया जनता स्वाश्रिता, स्वातन्त्र्यलाभानुरूपं विधातुं मनेका प्रवृत्तयः प्रचालिता गांधिना । गांधिप्रेरिता सहस्रशः देशभक्ता कार्यकरा स्वीयान् समृद्धानुयोगान् विहाय ग्रामे ग्रामे स्वदेशीयवस्त्रप्रचारणं, राष्ट्रियभावनायां प्रसारं, स्वदेशीयभाषाद्वारा शिक्षावितरणम्, हरिजनानां, वन्यजातीनाञ्चोद्धरणम्, विविधजातीयानां वधुभावस्थापनां चैवमादिषु कर्मषु नि स्वार्थं प्रवर्तिता अभूवन् ।

केवलं भौतिकमध्युदयमेव जनता न बहु मन्येत, भारतीय सस्काररक्षणं च चावश्यं रक्षणीयम्, इति कलयित्वा गांधिमहात्मना अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्ये अपरिग्रहेति पञ्चव्रतानां महिमानमभिवर्धयितुं न केवलमुपदेनेन परंतु स्वस्य स्वाश्रमवर्तिनाञ्चानुष्ठानेन प्रवर्तितम् । प्रतिदिनं प्रातः पूजादनसमये सामूहिकी परमात्मप्राप्तेना विधीयते स्म । सायं पुनः सहस्रशो जनानां सम्मर्द-

रूपाया समाया प्रार्थनाऽनुष्ठीयते स्म । यत्त प्रार्थनाया पर विविधान् विषया-
नाश्रित्य व्याख्यानद्वारा लोकाना कर्तव्यदिशासूचन क्रियते स्म ।

भौतिकापेक्षया अध्यात्मिकमभ्युदयमतितराम् आवश्यक मेने महात्मा ।
एकदा तेन प्रोक्तम् “नमवर देहमभिवर्धयितु कार्यक्षम ज रक्षितु वयमन्नमपे-
क्षमहि । तर्हि तदपेक्षयापि शाश्वतस्य आत्मनोऽभिरक्षायं कुशलतायं चापे-
क्षितम् आहार वयमवश्य लभेमहि । आत्मनश्चाहारो भवति परमात्मन
वशासना” । इति ।

अथ द्वितीयविश्वयुद्धसमय समागत । भारतीयजनताया साह्यमधि-
गन्तुम् आङ्गला सोत्कण्ठ प्रायतन्त । किन्तु विना गाधिसम्मति न भारतीय-
जनतासाह्यनाभ । गाधि च विना स्वाराज्यप्राप्ति न साह्य वितरेदित्यासीत्
परिस्थिति । आङ्गनशासन स्वाराज्य दातु नेच्छति इति विभाव्य महात्मना
१९४१ वर्षे व्यक्तिश सत्याग्रह आरब्ध । तदनु १९४२ ख्रिस्ताब्दस्यागस्त-
मासस्याष्टमतारिकाया बबईनगरे मिलितन ‘राष्ट्रियमहासभाधिवेशनेन गाधि-
प्रचोदितन सामूहिकसत्याग्रहाय जनना आकारिताऽभवत् । समनन्तरमेव
गाधिसहिता सर्वे नेतार कारागारे निगडिता । द्वितीयदिनस्य प्रभात एव
समग्रेऽपि भारत शासनविरोधी विद्रोहानल सहस्रश ज्वालाभि प्रज्वलितो-
ऽभूत् । एकत शासन दमनव्यग्र सद् विविधै कठोरैरुपायै जनतासरम्भ
नियमयितुमुच्छेत्तु च बद्धवटि आसीद् अपरतश्च प्राणास्त्यक्ष्याम स्वातन्त्र्य
वा लप्स्यामहे’ इत्यध्यवसायवती अभवत् भारतीया जनता । तदनु बहूनिघे
काले व्यतीत पूर्व ‘पेयिब’ नारस कमिशन’ तत ‘जिप्समिशन इति प्रतिनिधि
मण्डनद्वयेन भारतनेतृभि सह सधि घटयितु ब्रिटिशशासन प्रावर्तत । मुस्लिम
निगनेता महम्मदली खाना भारत मुस्लिमराष्ट्र हिन्दुराष्ट्रमिति द्विधा विभक्त
कृतुमैच्छत् । तन्न गाधिप्रभृतया नान्वमन्यन्त । इदमेव वैमत्यबीज पुरस्कृत्य
शासका भारत स्वशासन परिरक्षितु कृतमतयोऽभूवन् ।

अन्त च गाधिमहात्मन सम्मतिमनधिगम्यापि राष्ट्रियमहासभा द्विधा
विभक्तस्य भारतस्य स्वायत्ततामद्गोचकार । तत्र प्रमुख कारण हिन्दु-

मुस्लिमकलह एवाभूत् । यत्र बहुसंख्यका मुस्लिमास्तत्र तंनिर्देयं हिन्दू
 अधिराणि बाह्यन्ते स्म । अन्यत्रापि मुस्लिमा उपद्रविणोऽभवन् । पाकिस्तान
 अङ्गीकारेणापि इयं मानवहत्या प्रतिरोद्धव्येति नेहरू-सरदारप्रभृतय आचरन् ।
 किन्तु हन्त ! कृतेऽपि विभाजने, मुस्लिमं गृहीतेऽपि पाकिस्ताने, न भारत
 भूरमुच्यत हिंसाताडवात् ।

स्वातंत्र्यप्राप्तिः

१९४७ ख्रिस्ताब्दस्य अस्तमासस्य १५ तारिकाया भारतदेशं पूर्णतया
 स्वतन्त्रता प्राप । पञ्च जवाहरलालनेहरुनेतृत्वे भारतराष्ट्रियमहासभाया मन्त्रि-
 मण्डलम्, आङ्ग्लेभ्यः देशशासनमगृह्णात् । 'पाकिस्तान' नामक मुस्लिमशासन
 च पूर्वपश्चिमयोः भारतखण्डयोः प्रतिष्ठामवाप । किन्तु नेतावतापि दैवहतकस्य
 शान्तिरभिमताऽसीत् ।

प्रतिदिनं शतशः सहस्रशश्च हिन्दवः सिखश्च नृशततया हन्यन्ते स्म ।
 तथा गृहाणि लुट्यन्ते स्म । बाला पद्भिः चक्रम्यन्ते स्म । स्त्रियः पश्यतामेव
 पतिपितृपुत्राणां हिन्यन्ते स्म । पाकिस्तानगतमिमं हत्याताण्डवः श्रासश्चाव
 भारतं तत्प्रतिकारपरामर्शं हिन्दुसिखैर्मुस्लिमानां पीडनमारभ्यत । धर्म-
 नाम्ना समुद्भूता निराबाधः च नृत्यन्तीमिमां परस्परद्वेषपिशाचिनी दृग्दृषा
 वसुधैव कुटुम्बकमिति भावयतो महात्मनश्चेत परमं सत्तापमगच्छत् । 'निखिलेऽपि
 जीवने मया कृतं कर्म भस्मसाद् भवन्नाहं पारयामि द्रष्टुम् । एकस्या एव जन्म-
 भूमिमातुः कुक्षे प्रसूता, तमेव च पोषिता इमे विमूढा धर्मनाम्नां राक्षसी
 वृत्तिमातिष्ठन्ते । धर्मो नूनं परस्परस्मिन् प्रीतिमुत्पादयेन्न द्वेषम् ।' इति
 अविरतं प्रसपति स्म विनष्टमानसः करुणैकघनस्तपस्वी गाधि । एवमन्त-
 स्तापतप्तो महात्मा परिगणितपरिजनः पाकिस्तानस्य पूर्वभागे जातिफलह-
 दावाननदग्धः नोआखलीप्रदेशं जगाम । तत्र प्रतिदिनं पञ्चशान् क्रोशान्
 पद्भ्यामेव समचरत् । ग्रामाद् ग्रामं सचरतोऽस्य समक्षं नष्टसर्वस्वाः, हत-
 वियुक्तस्वजनाश्च विलपन्त्य स्त्रियः, शिशवः, जराजर्जरिताश्च स्वानि दुःखानि

न्यवेदयन् । ममदुःखं महात्मा तान् प्रेमभरितया दृशाऽपश्यन्, सगद्गदं च
 गारवासवचामि व्याहरत् । दावदहमाग्ने वने वृष्टिरिव यत्र यत्राय समचरत्तत्र
 तत्र पस्परद्वेषं शममगच्छत् । मांहादंसम्यानि च प्रादुरभूवन् । यथाशक्तिरधि-
 षाधिकानां जनानामश्रूणि प्रमाजनीयानीति सकल्प्य ७८ वर्षीयं जराजर्जर-
 गात्राऽपि महात्मा क्लेशमविगणय्य, कचहकिण्टानि बहुनि स्थानानि जगाम ।
 शानिदूतभ्यास्य सञ्चारस्तत्र तत्र विश्वाममर्तति ततान् । किन्तु तदैव पश्चिम-
 पाकिस्ताने ततोऽपि क्रूरतरं जानिकलहा व्यजृम्भत । लक्षशो जना नष्ट-
 मवंस्वा, अपहृताङ्गना, जीवनरक्षायै परित्राणं मार्गयमाणा कादिशिका
 अभूवन् । ता दशा पश्यन् भारतराष्ट्रपति 'माउन्टबेटन' नूनं मत्पमबोचद्
 पद्—“बीर्माग्यादेक एव गाधिः वर्तते । यदि गाधिद्वयमभविष्यत्पश्चिम
 पाकिस्तानस्यापि कलहाग्निरशमिष्यत् इति । एवमेकत्र शताब्देभ्यः परं
 स्वान्त्र्यलामादानन्दस्यानिशयं प्रपेदिरे भारतीया, अपरत्र च पाकिस्तानस्य
 मुस्लिमैरे परमां माननामापद्यन्त । एकत्र महासभानेनारं शासकपदा-
 न्यवाप्य हर्षेणुन्दिला अभूवन्, अन्यत्र च भारतम्वातज्यविधानां गाधि
 दुःखाग्निमन्लानामुद्धरणाय, अयुप्राञ्जनाय च स्थानान् स्थानं विकनविकल
 धावति स्म । अहो देवगति !

शठे साधुत्वकारिता

पाकिस्तानशासकैः काश्मीरराज्यं बलाद्गृहीतुं पूर्वं प्रच्छन्नं परम्प्राञ्च
 प्रकटमाक्रमणं विहितम् । तत्र शतशो विरोधिनां मुस्लिमा, हिन्दवः, ख्रिस्ता,
 विभुतशाला-औपधालयसञ्चालिका साध्व्यः, पशुमारकारिता । ग्रामा-
 नुष्ठिता, स्त्रियोऽहता, मदिराणि भूमिसालुतानि घनान्यपवाहितानि,
 अन्ये चावर्ष्पा उपद्रवा अनुष्ठिता । विपणनस्य काश्मीरराज्यस्य प्रार्थनया
 तत्प्रदेगे भारतं गयाज्यं, मरदारपटेलनिर्देशेन भारतसैन्यं काश्मीररक्षायै
 प्रेषयद् भारतनामनम् । महात्माऽपि तन्मैन्यप्रेषणमन्वमादत्त । आनतायि-
 मन्व 'हा हा' इति व्याकुनिता, मिहेभ्यः श्रुताना इव काश्मीरान्
 परागता अभूवुः ।

भारतशासनेन पाकिस्तानाय ५५ कोटिरुप्यकाणि दातव्यान्वासन । पाकिस्तानोऽपि भारताय द्विशत कोटीना धारयति स्म । स्वीय धनमदत्त काश्मीरे चोपद्रव कुर्वते पाकिस्तानाय, भारतशासनेन देय धन न दातव्यमिति निश्चित शासकै । नाय निर्णयोऽरोचत महात्मने । “न दय तान् दौशील्यं स्पृधितुमर्हामि । अस्माभिर्देयं धन अनाकलय्य परस्य दुर्व्यवहारं देयमेव । इत्युदधोपयत महात्मा । तदर्थंञ्चानुमनव्रतमप्यन्वतिष्ठत् । येन भारत शासनमनिच्छदपि ददौ पाकिस्तानाय देय धनराशिम् । “कुटिले साधुकारित्वे मिद कुटिलस्य कौटिल्यवृद्धये एव कल्पते । देशस्य चास्य हानिं कुर्यादिति अमन्यन्त बहव । निन्दन्ति स्म च ते गाधिनोऽध्यवसायमिमम् ।

पाकिस्तानसाधुकारित्वेन कुपित कश्चित् महात्मनो प्राणानपहरेदिति सशयोऽभवत् शासकानाम् । प्रतिदिनं विना सकोचं सर्वत्र सचरति महात्मा । तस्य प्रार्थनासभासु च सहस्रशो जनाः समन्वयन्ति । अतः हिंसाकामस्य प्रतिराधो दुःशकः । अस्याः स्थिताः एकदा गूहामात्येन सरदारवल्लभभाई पटेलेन प्रार्थिता महात्मा— बापु ! भवता प्राणाः सशये वर्तन्ते । असौ भवत्सभायाः समागच्छता नियन्त्रणं मुक्तरूपमाकलयाम । किंवा भवानन्न मन्यते ? ।” तरक्षणमेवा चरितं परमात्मशरणेन प्राणनिरपेक्षेण महात्मना — ‘नाहं मत्सभायामागन्तुं कस्य प्रतिरोधं सहिष्ये । पुनश्च किञ्चिद्विरम्योक्तम्— किमिति मया स्वप्राणानां चिन्ता कर्तव्या ? येन ते दत्ताः, अद्यावधि च पररक्षिताः, स एव तत्र नियामकः । यावत्स अभिलति जीविष्यामि । यदि स मज्जीवनमधिकं मा भूदिति कलयति भवतु तत्तथा । सर्वं खलु ईश्वरेच्छायात्तम्’ । इति ।

महानिर्वाणम्

अयंकदा स्वकुटिरात् सायं प्रार्थनासभामागन्तुं निश्चक्राम महात्मा । बालिकाद्वयस्य स्वन्धयोहस्तौ निधाय स्वभावशीघ्रगत्या प्रणमतो जनान् शिर-
बन्धनं प्रतिप्रणमन्नायाति स्म । मध्य एव कश्चिद् युवा जनान्तराण्यपसार्य सदा सन्मुखमायात । स सभूमिस्पर्शं प्रणनाम् । अंगुलीञ्च वस्त्रान्तर्बन्धितम्

गुण्डिम् । निमेषकल्पित एव च समये, अन्यैरुपरोध परिहरन्, तिस्रोः गुलिका
 अक्रममिव व्यसृजद् महात्मनो वक्षसि । ताभिः भृशं विद्धः बालस्मितो महात्मा
 “हा राम !” इति वदन् भूमौ पपात । किमेतदिति विचारयितुमप्यक्षमा
 जनाः तूष्णमेव तत्र परापतन् । अन्तश्चेननं महात्मानम् उज्जीवयितुं तूष्ण-
 भायातैः भिषक्प्रवरैः कृता उपाया निष्फला अभूवन् । लक्षशो जनाः अश्रुभि-
 स्तमर्घ्यमपंदन्तः ग्रहग्रस्ता इव विचारविमूढा अतिष्ठन् ।

समनन्तरक्षण एव मकलमेव विश्वं विद्युत्पातमिव महात्मनिर्वाणमश्रु-
 णात् । वर्षसहस्रेषु कदाचिदेव यादृशः पुरुषश्रेष्ठस्य भवत्यवतारः तादृशोऽप्य
 भारतभाग्यविधाता भारतपुत्रेणैव लोकान्तरं प्रेषितः । भारतीया जनना नेता-
 रश्च महादीपस्यास्य निर्वाणेन गाढे शोकान्धकारे निमग्ना अभूवन् । अखिल
 जगच्च सर्वसमस्य पुरयोत्तमस्यास्य गुणगणान् सगद्गद सस्मार ।

अस्यान्तिमाया देहयात्राणां विंशतिलक्षप्राया मनुजा ममन्विता अभूवन् ।
 देशाद् देशान्तरेभ्यश्च सहस्रशो समागतैर्जनैः आकुलिताऽभवद्देहली नाम्नी
 भारतराजधानी । नेहरू अवदत् — “अस्माकं पद्यप्रकाशको महादीपो निर्वाण
 गतः । सर्वत्र निबिडं तमः प्रभूतम् । एतेन त्रिन्दिताया भूमौ वयं च नाम इति
 नूनम् अस्मान् भाग्यवतो मस्यन्ते भाविप्रजाः ॥” इति ।

“युगस्यास्य पुरुषश्रेष्ठो चिरनिद्रा सम्भवानि”ति अभगद् आहूतनरपतिः ।

इमं शत्रु कलयन्तोऽप्यस्य विलये प्रशसापरायणा बभूवुः ।

“एतादृक् शरीरपञ्जरबद्धो भद्रात्मा कदाचिदिमा धरित्री अक्राम्यदित्यपि
 न विश्वासमुपगमिष्यति भाविनी जनना” इत्यभाषनं विज्ञानिश्रेष्ठ आइन्स्टाइनः ।

कस्तुरबा गांधिः

भारतीय सस्कृति "स्त्रिय शक्तिरूपाम्" मन्यते । विना पावंतीरूपा भारत शिवो न किमपि कर्तुं शक्नोति । नारायणोऽपि लक्ष्मीयुक्त एव पूजां प्राप्नोति । रामनाम्न पूर्वं सीता कृष्णनाम्नश्च पूर्वं राधा—इति च कीर्त्यते । स्त्री एव पुरुषस्य शक्ति इति विश्वास एवात्र कारणम् ।

महात्मा गांधि सर्वत्र सम्मान्यते । स हि त्यागी, कर्मयोगी, सुशील, सन्मार्गदर्शक, सदाचारप्रवर्तक, भारतस्वातन्त्र्यस्य आहर्ता, धर्मधुरधर, दरिद्राणामाश्रय, स्वाश्रयस्य निदर्शनम्—इति तस्यानेके गुणा गीयन्ते । किन्तु महात्मन एत सर्वेऽपि गुणा कस्तुरबामुपजीव्यैव विवास विस्तार च प्राप्तुम् इति वस्तुस्थितिः । सा बिल भारतीयसतीना आदर्शरूपा आसीत् । सर्वात्मना पत्यु पुण्ये कर्मणि आत्मनो याजनमित्यासीत् तस्या जीवनाद्देश्यम् । भारतीया नामान्ध्याप्रयुक्त दुःख दूरीकर्तुं मदा गांधि आफ्रिकादेशे कारावास प्रविशेत् तदा सापि समनुससारः । जन्मता वैष्णवाना परंपराप्राप्त आचारमनुसरन्ती अपि सा पत्युरादेशेन सहर्षम् अन्त्यजाना स्पर्शं सेवा च अङ्गीकृतवती । न बन्धनं तदेव अपि स्वभारत रक्षणा दुःखितानाञ्च सेवामात्मानं मुञ्चिनममन्यत ।

आभूषणप्रिया नार्य इति लोकप्रसिद्धिः । आफ्रिकादेशे अन्यै सेवासुष्टे उपहृतानि आभरणानि स्वीकर्तुं सा मना दधे । परन्तु 'नीतदस्मदीयम्, एतत् किं प्रजारागमै प्रवर्त्यत धनम्' इति पतिना प्रबोधिता सा सहर्षं पत्युरादेशे निरर्गि अधारयत् । प्रत्यापयञ्च धनं सावकस्याणाय । अहा ! पतिनिष्ठा ।

आ प्रात आ च मध्यरात्रि, कस्तुरबा गांधि द्रष्टुमागतानाम् आधम यागिना च मन्त्रारपणा अवनेन । पतिना निर्दिष्ट सर्वमपि कार्यं सा ईश्वर-गवाभावनं अन्वादिष्टत् ।

सा हि शानामहाशानासु लभ्या शिक्षा नानभत । तथापि रामायणादि-
 प्रपत्नानि पठित्वा सुबुद्धा विनयवती प्रज्ञावती च अभवत् । शील मेवा पर-
 मेश्वरपरायणता च सा विद्याभ्रममल्पयत् । धैर्येण, आर्जवेन सेवया,
 साहसेन, एव सर्वात्मना सा साहमैकमतिपतिम्, अनुससार । पतिप्राणा च सा
 हर्निश पत्यु तदनुयायिना च स्वास्थ्याय श्रेयसे च बद्धपरिकरा बभूव ।
 ल्पशिक्षितार्जपि समये समये पत्यु परामर्शदात्री मन्त्रिरूपा चावर्तत । सीतेऽ
 णापि पत्यु अनुचितामाज्ञा मृदुभिर्वचोभि प्रतिचकार । समये तु नून स
 त्युरपि गुरुपदम् अवाप । अद्यापि निर्भीक स्वातल्ययज्ञस्य यजमानस्य पत्यु
 सममेव कारागारादियातना असहत् । 'भारत परित्यजत' इति गर्जनेन सह
 राष्ट्रस्वातल्याय प्रारब्धे युद्धयज्ञे, राष्ट्रनायकेन पतिना सह सापि कारागार-
 मद्गोचकार । तत्रैव च कारागारे, चिर शान्तेव विधामकाक्षया इव, पत्यु
 श्रोत्रे शिरो निधाय, सतीगणसेवित पुण्य लोकान्तर जगाम । "नून सौभाग्यवती
 एव लोकान्तर जिगमिषामि" इति बहुश प्रकाशितौष्ण्या मनोरम्य सफली
 बभूव । को नु खलु सतीसकल्पम् अन्यथयितु प्रभवति ?

नररतुवा हि सीतासावित्रीपट्टकिं प्राविशत् । तथैव गाधिमहात्मा
 तस्मिन्पादेव धर्ममूर्तिर्भवितु शशाक । सत्यमेवेद भणित महाभारते ।

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
 तदा धर्मार्थकामाना त्रयाणामपि संगम ॥

सा वै महात्मनो देवकृत सखा, कुशनकारि मित्र च अवर्तत । तामन्तरा
 न महात्मा तादृश साफल्य यशश्च अलप्स्यत । सतीना पुण्यनामानि एव
 सकीर्यन्ते -

अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मदोदरी तथा ।
 पट्टक ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥
 अस्य द्वितीया पट्टिका एव पठितु योग्या प्रतीयते -
 अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मदोदरी तथा ।
 कस्तूरीसहित पट्टक सतीना पापनाशनम् ॥

महायोगी श्रीअरविंदः

योरोपे कृतविद्योऽपि आर्यसंस्कृतिभक्तिमान् ।
योगिराडरविन्दोयं विश्ववन्द्यो विराजते ॥

को नु ज्ञातु शक्नोति विधेयं क्रताम् । कदमात् कमलं, पृथिवीगर्भाच्च
महामणिं सृजत सृष्टुर्विचित्रैव सज्जनलीला । भारतीयाद् धर्माद् तज्जीवन-
प्रणाल्याश्च सुतरामुद्विग्नस्य पाश्चात्यजीवनपद्धतिञ्च सर्वात्मनाऽऽश्लिष्टस्य
कृष्णधनस्य पुत्रो भारतीयचेतनाया, भारतीयवाङ्मयस्य, जीवनदृष्टेश्च
परमाराधको योगेश्वरो भवेदिति को नु तदा कल्पितुं क्षमेत । हन्त !
तदेव सवृत्तम् ।

वगदेशीय श्रीकृष्णधन स्वर्णलतानाम्नी विदुषी ब्रह्मसमाजनिदिष्टेन
पयोवाह । कृष्णधन पाश्चात्यभयज्ये पारदृश्या सुवर्णलता च विदुषी लेखिका
आसीत् । दम्पत्योरनयो चत्वार सुता सरोजिनी नाम्नी सुता चेति पञ्चा-
त्मजा अभूवन् । तेषु तृतीय आसीद् योगिप्रवरः अरविंदः ।

श्री अरविंद १८७२ ख्रिस्ताब्दस्य अगस्तमासस्य १५ तमाया त्रियावा-
विर्बभूव । मा भूम्मे सततिर्भारतीयकुसस्नारवल्पितेति कलयन् पिता
पञ्चवर्षदेशीय त भ्रातृभ्या सह दार्जिलिङ्गस्थित 'लोरेटो कॉन्वेन्ट' नाम
पाश्चात्यसस्वारधाम विद्यार्जनाय प्रावेशयत् । तत्रैव जाता बालोऽरविंद
स्वप्नानुभूतिमिमामचकथत्—“मुप्त मामग्न्य तम आक्रम्य सर्वात्मनान्तर्बहिर्ध्याप्य
स्थितमभूत् । तम हृद तदन्वाद्यग्निदेजे वगन्तप्यहं भूयोभूयोऽन्वभवम्” । इति ।

सप्तवर्षस्केऽरविदे पिता सपरिवार आङ्ग्लदेशं जगाम । उषित्वा च
तत्र कचनकालं त्रीन् ज्येष्ठपुत्रान् तत्रैवाध्ययनाय विसृज्य भारतं प्रत्यायात् ।
अरविदस्तत्र कचन कालं विद्यालयप्रवेशमन्तरं गृहं एवाध्यापिनं आसीत् ।

तदा भारते शासनोच्चपदेषु नियुक्त्यै आङ्ग्लदेशं गत्वा आई सी एन्
नाम्नी परीक्षा उत्तारणीयाऽसीत् । असाधारणमेधावान्, प्रत्युत्पन्नमतिः,
बहुज्ञः, दृढशरीरश्च जन्मस्ता पदवीं मध्यं शशाकः । श्री अरविदः १८९०
ख्रिस्ताब्दे ता परीक्षा दातुमनुमताऽभवत् । तदर्थमावश्यकं ग्रीक-लैटिन-
भाषायां ज्ञानमेतस्य सुदृढमवर्तत । आङ्ग्लभाषादेशयारिनिहामस्य च पार-
दृष्ट्या योरोपीयविक्रामरहस्यस्य सुपरिचिन्तितं आसीत् । योरोपस्यैतद्देशानां
भाषास्वप्ययमलभत पारंगतताम् । तद्वलेनैव च स्नानरूपद्वीपमलप्स्यन् किन्तु
न स तत्लाभायास्युन्यत । न हि आई सी एम् परीक्षार्थं लेखपरीक्षामपारयत् ।
अखारोहणपरीक्षायां उत्तरणमात्रेणैव न भारतं उच्चैः पदं लब्धुं शक्नो-
मविध्यत् । किन्तु विदेशशासनस्य भृत्या स पाठ्यरज्ज्वा दृढीकरणमन्यत ।
अत्र न तामकामयत् । अथ च द्वादशवृत्त्याऽखारोहणपरीक्षार्थमाहूतोऽपि स
न जगाम नापि पत्रोत्तरमप्ययच्छत् ।

आग्लदेशे निवसन्नेवारविदः आङ्ग्ल-कैवलापाभ्यां काव्यान्तररचयत् ।
तत्रत्यानां रचनानां सग्रहस्य च 'Songs to Myrtilla' नाम पुस्तकं
वटपुरमागतेन पश्चात् प्रकाशितमभूत् ।

श्रीकृष्णधनः पुत्रस्य पुनरागमनाय मुनिराममुन्यत । प्रमादात्तेन ज्ञानं
यद् यया नावा श्री अरविदः आगच्छन्नासीत् सा ममुद्गमज्जन । एतद्गतं या-
ह्नमर्मा कृष्णधनः श्री अरविदस्यागमनान्पूर्वमेव पञ्चव गतः । पिताऽरविन्द-
स्याग्नवला कीर्तिमाणा स्म । स्यानाय रोगो द्राघं निश्चिते पत्रे तेन न्यवेदि-
यन् "ममारविदः तेजस्विना स्वनामनकर्मणा राष्ट्रस्य गौरवं प्रवेष्ट्यति" इति ।
स्तिरियमाणा किं शतकृत्वं सप्तनाऽभवत् किन्तु न शासनकर्मपाटवनं,
अपि तु अरविदस्य योगस्योच्चैः शिखरमाद्भुतया ।

श्री अरविद चिरादेव भारत प्रत्यागन्तु प्रबलामुत्तठा-दधार । यदा म
नावा मुवापुरीमवातरत् तदाश्रुवमिव शान्तिमन्वभवत् । काञ्चिदवगन्तोया
माध्यात्मिकी तृप्तिमवाप । बाल्ये वयसि या प्रगाढा तमाव्याप्तिरनुभूता सा
पुनर्देशात् ॥ कदापि तमस्पृशत् ।

आङ्ग्लदेशे निवसन्नेवारविद पिता प्रेषितं पत्रखडैर्भारते प्रदत्तमात्रा
माङ्ग्लानां शासनप्रणालिं विदाञ्चकार । बाल्य एव च स न केवलं भारतेऽपि
तु सर्वत्र त्वीर्णं विचारक्रातिरुदेप्यतीति विभावयामास स्वयञ्च तत्र निश्चिदं
कार्यं कर्तुं बद्धकटिरभवत् । तरुणेन तेन केम्पिजविश्वविद्यालयस्य भारतीय
छात्रसभासु जगत्क्राति भारतीयस्वतन्त्रताञ्चाश्रित्योग्राणि व्याख्यानानि
चक्रिरे । अस्यानुपमा प्रज्ञा, क्रातिकारिणी विद्योतमाना भावनाञ्चोत्प्रे
ष्ट्याङ्ग्लशासनं न तमुच्चपदवीयोग्यमकलयद्, यद्यप्यतादृशा केचन अनुत्ती
र्यापि जाई सी एस परीक्षा, पदवीदानेन सभाजिता अभूवन् ।

भारतागमनात् पूर्वं श्रीअरविदेन क्रातिप्रियाणा कमल कृपाणश्च' इति
नाम्ना ख्यातस्य मङ्गलस्य सभाया सनिहितमभूत् । यद्यपि तेन मङ्गलं किमपि
गणनीयं कार्यं चकार-अप्यापि श्रीअरविदस्तत्र स्वदेशसेवायै कृता प्रतिज्ञा
भारतमागत्य बहुधा सफलीचकार । स भारतभूमिं पदा स्पृशन्नेव तस्या
सेवायामासु क्षपयितुं श्रतं दधार ।

वगभाषा सम्यक् परिचायित । अथापि आङ्ग्लभाषयेव न स कदापि वग-
भाषया सौकर्येण व्यवहारत् । तस्य वगशिक्षक श्री दीनेन्द्रकुमारस्तमाश्रि-
त्पालिखत् "श्री अरविद न कदापि स्वविषये किमप्यभाषत । ज्ञानार्जनमेव
। परम कार्यमन्यत" ।

वटपुरे स स्वयमेव महाविद्यालयेऽध्यापनकार्यमवृणुत । तत्र च स पूर्व
वैचभाषा ततश्चाङ्ग्लभाषामध्यापयामास । तत्रोपप्रधानाचार्यपदं निर्वहन्पि
न तदातदा श्रीसयाजीरावस्य सहायता व्यतनोत् । महाराज श्री अरविदस्य
विचारविभवेन, किमशंसामर्थ्येनाङ्ग्लभाषाप्रभुत्वेन च सुप्रभावित आसीदतो
विशिष्टपत्रादिरचनायां स साह्यमयाचत ।

एकदा सयाजीराव श्री अरविदरचितमतिगम्भीरं पत्रं सरलीकर्तुं त
न्यवदेयदबोचरुचं यद् "एतादृशं पत्रं न कोऽपि मदीयं कलयेदतस्तद् मदीयता-
प्रतीतियोग्यं क्रियता"मिति । तत्क्षणमेवारविदोऽभाषत "सरलीकृतेऽपि पत्रे
जना विदन्त्येव यद्भवानन्यै पत्रान् लेखयति" इति ।

एकदा महाराजेन सह काश्मीरदेशं जगाम श्रीअरविदः । तत्र शंकराचार्यं
देवरीति नाम्ना प्रसिद्धं स्थलमुपगम्यामन्दां शान्तिमनिर्वचनीयामाध्यात्मिकीं
स्फूर्तिं चाविन्दत् । अनुभवमिमं स आजीवनं सगौरवं भावुकेन चेतना
स्मरति स्म ।

श्री अरविदो विदेशात्साक्षादेव गुर्जरभुवमागत्य वटपुरे ११ वर्षाणि
उवाच । तदन्वेव स जन्मभूमिं वगप्रदेशं जगाम । तत्र च मातुः स्वसारं, मातरं
चाभिनत् । बाल्य एव दृष्टवती माता युवानं स पुनरागतं परिचेतुमप्य-
शमर्षाऽसीत् । शैशवप्राप्तेन अणचिह्नेनैव च सहसैव सा 'सौम्यमेव मेऽरविदः'
इति च प्रत्यभिज्ञानमलभत । तेषु दिनेषु मुवापुरीतं प्रकाशमानं 'इन्दुप्रकाश'
नाम्नि मासिकपत्रे लेखद्वयं प्रकाशय, तदात्वे राष्ट्रियमहासमयाऽङ्गीकृता
मूर्ध्नी राजनीतिं वटु पर्वालोकयद् येन स्पष्टं श्रीरानडे तत्प्रकाशप्रकाशक
'नैतादृशा मेधा प्रकाशनीया नो चेत्वारणार एव ते प्रवेशो भवे' इतिज्ञाप-
यामास ।

श्री अरविद चिरादेव भारत प्रत्यागन्तु प्रवनामुत्कठा-दधार । ददा म
नावा मुवापुरीमवातरत् तदाऽभूवमिव शान्तिमन्वभवत् । काञ्चिदवर्णनीया
माध्यात्मिकी तृप्तिमवाप । बाल्ये वयसि या प्रगाढा तमोव्याप्तिरनुभूता सा
पुनर्देशागत न कदापि तमस्पृशत् ।

आङ्गलदेशे निवसन्नेवारविद पित्रा प्रेषितं पत्रखडम्भारते प्रवर्तमाना
माङ्गलाना शासनप्रणालिं विदाञ्चकार । बाल्य एव च स न केवल भारतेऽपि
तु सर्वत्र नवीनैव विचारक्रातिरुदेप्यतीति विभावयामास, स्वयञ्च तत्र निश्चित
कार्यं कर्तुं बद्धकटिरभवत् । तरुणेन तेन केम्ब्रिजविश्वविद्यालयस्य भारतीय-
च्छात्रसभासु जगत्क्राति भारतीयस्वतन्त्रताञ्चाश्रित्योप्राणि व्याख्यानानि
चकिरे । अस्यानुपमा प्रज्ञा, क्रान्तिकाक्षिणी विद्योतमाना भावनाञ्चोत्प्रे-
क्षमाङ्गलशासन न तमुच्चपदवीयोग्यमकलयद्, यद्यप्यतादृशा केचन अनुत्ती-
र्यापि आई सी एस् परीक्षा, पदवीदानेन सभाजिता अभूवन् ।

भारतागमनात् पूर्वं श्रीअरविदेन क्रान्तिप्रियाणा 'कमल कृपाणश्च' इति
नाम्ना ह्यातस्य मङ्गलस्य सभाया समिहितमभूत् । यद्यपि नेद मण्डल किमपि
गणनीय कार्यं चकार-अथापि श्रीअरविदस्तत्र स्वदेशसेवायै कृता प्रतिज्ञा
भारतमागत्य बहुधा सफलीचकार । स भारतभूमि पदा स्पृशन्नेव तस्या
सेवायामायु क्षपयितु व्रत दधार ।

आङ्गलदेशे वसन्नेव श्री अरविदो वटपुरनृपते श्री सयाजीराव महाराजस्य
परिचयमवाप । प्रथमदर्शनादेव तीव्रमेघस्फारविदस्य स्वराज्ये नियोगाय
नि सकोच निरचिनोत् सयाजीराव । प्रतिमास द्विशतहृष्यकात्मक वेतन
ददान च सयाजीराव 'एतावता वेतनेनैव मया महाप्रवीण, कर्मकारो लब्ध'
इत्यसवृत् स्वान् ह्यापयामास ।

तत्र च वटपुरे श्री अरविदः १८९३ क्रिस्ताब्दस्य फेब्रुवारी मासत १३
पर्याणि यावत् शासनमसेवत । तत्रैव च वसता नेनचिद् बगोयेन यूता ॥

माया सम्यक् परिचायित । अथापि आङ्गलभाषयेव न स कदापि वग-
पया सौकर्येण व्यवहरत् । तस्य वगशिक्षक श्री दीनेन्द्रकुमारस्तमाधि-
पालिखत् "श्री अरविद न कदापि स्वविषये किमप्यभाषत । ज्ञानार्जनमेव
परम कार्यमन्यत" ।

वटपुरे स स्वयमेव महाविद्यालयेऽध्यापनकार्यमवृणुत । तत्र च स पूर्वं
चिन्माया ततश्चाङ्गनभाषामध्यापयामास । तत्रापप्रधानाचार्यपदं निर्वहन्पि
स तदानदा श्रीसयाजीरावस्य सहायता व्यतनोत् । महाराज श्री अरविदस्य
विचारविभवेन, विमर्शमामर्ष्येणाङ्गनभाषाप्रभुत्वेन च सुप्रभावित आसीदतो
विशिष्टपत्रादिरचनाया त साह्यमयाचत ।

एकदा सयाजीराव श्री अरविदरचितमतिगभीर पत्रं सरलीकर्तुं त
न्यवश्यमवाचञ्च यद् "एतादृश पत्रं न कोऽपि मदीयं वचयेदतस्तद् मदीयता-
प्रतीनियाम्य क्रियता"मिति । तत्क्षणमेवारविदोऽभाषत "सरलीकृतेऽपि पत्रे
जना विदित्येव यद्भवानन्यै पत्रान् लेखयति" इति ।

एकदा महाराजेन सह काश्मीरदेशं जगाम श्रीअरविद । तत्र गङ्गाचार्यं
देवरीति नाम्ना प्रसिद्धं स्थलमुपगम्यामन्दा शान्तिमनिर्वचनीयामाध्यात्मिकीं
स्फूर्तिं चाविन्दत् । अनुभवमिमं स आजीवनं मयोरव भावुकेन चेतना
स्मरति स्म ।

श्री अरविदो विदेशात्साक्षादेव गुर्जरभुवमागत्य वटपुरे ११ वर्षाणि
उवाच । तदन्वेष्टुं स जन्मभूमिं वगप्रदेशं जगाम । तत्र च मातुः स्वसारं, मातरं
चामिलत् । वान्य एव दृष्टवती माता युवानं तं पुनरागतं परिचेतुमप्य-
ममर्षाऽसीत् । भ्रंशवप्राप्तं वणचिह्नेनैव च सहमेव सा 'साध्यमेव मेरविद'
इति च प्रयभिज्ञानमनमत । तेषु दिनेषु मुवापुरीतं प्रकाशमानं 'इन्दुप्रकाश'
नाम्नि मासिकपत्रे लेखद्वयं प्रकाश्य, तदात्वे राष्ट्रियमहासमयाऽङ्गीकृता
मूर्ध्ना राजनीतिं वटु पर्यालोचयद् येन रष्ट्रे श्रीरानडे तत्पत्रिकाप्रकाशक
"नैनादृशा लेखा प्रकाशनीया नो चेत्कारणार एव ते प्रवेशो भव" इतिज्ञाप-
यामास ।

श्री अरविदो न कदापि मोक्षस्थानये प्रायतत । सर्वमपि राष्ट्रार्थं
तूष्णीमेव ममपादयत् । धनागतिर्न तमस्पृजत् । वेत्ताधनमप्रच्छन्नमेव शार्प-
स्थलेऽस्यापयत् । धनमचयायान्यैरुपदिष्ट गोप्रापन - “परमेस्वरो य
आवश्यं धनमप्यत्येव म एव मे योगक्षेमं विन्नमिष्यन्ति, विमितिं मुद्या परि-
तप्येयमि”ति । तस्य मित्रं तद्विषयेऽर्जुनश्चित् “श्री अरविदो न वारिदो जन,
अपि तु नूनं शापघ्नप्टा देवता” ।

श्री अरविदो ‘भवानीमदिरम्’ इति नाम्ना पत्रिकामेका प्रावाणयत् ।
तत्र च स राष्ट्रसेवा-अध्यात्मसंग्रहयो सामजस्यमुपादिशत् । हिंदुमानुर्मन्दिर
परिकल्प्य, तत्परितो राष्ट्रसेवाव्रतिना सधमेकमारचयितुं च मनोरथानां वि-
श्ववार । स हि भवानीस्वरूपमेधमवर्णयत्-“अनतपरिवर्तनशील विश्वचक्र-
मनारत प्रचडवेगेन विवर्तमानं वर्तते । तद्द्वारा चाविर्भवन्ती परमशक्ति-
विविधयुगेषु जनगणान् यथेच्छं विविधक्रियामु योजयति, तेन च स्वैष्ट
साधयति । इयमनन्तरूपा शक्तिरेव प्रेम-ज्ञान-त्यागरूपाणि धत्ते । सैव च
कदाचित् कराल कालिरूपम् अनन्तशक्तिं भवानीरूपं, मधुरमूर्तिं राधा-रूपं
ञ्चादधाति । इयमेव नो जननी, इयमेव च विश्वधारिणी विद्यते” । इति ।

१९०१ ख्रिस्ताब्दस्यैप्रिलमासे श्री अरविदो मृणालिनी नाम्नी बोस-
कुलोत्पन्ना रमणीमुपयेमे । पुनश्च पत्न्या भगिन्या च सहितो नैनितालं गत्वा
वटपुरं प्रत्यागतः ।

१९०४ ख्रिस्ताब्दे श्री अरविदो नर्मदोपकण्ठे स्थित चार्णोदतीयंमगम् ।
तत्र च वैद्यशनाम्ना योगविशारदेनोपदिष्ट प्राणायामस्य बुद्धिशोभकतां
बोधत । सोऽलिखत्-“पूर्वमहं पञ्चपा एव काव्यपङ्क्तिर्लिखितुं प्राभवम् ।
प्राणायामप्राप्तबलश्चाद्यत्वे घण्टार्धेनैव द्विशत पङ्क्तोर्लिलयैव लिखामि ।
प्राणायामाभ्यासेन स्मृतिर्भोऽस्युक्षिता भवति । स्वतोऽहमहमिकया पराप-
न्तीश्च काव्यपङ्क्ती स्मृतिपथमारोप्य यथावकाशं पत्राह्ण्टां करोमि ।
मनश्च मे विसारिणा विद्युच्चक्रेण द्योतमानमिव भवति” । इति ।

तदातदा वगप्रदेशं गच्छत श्री अरविंदस्य तत्तत् स्वतन्त्र्यसेविभि
परिचय प्रगाढता प्राप । वटपुरे राज्यायत्ते महाविद्यालये प्रधानाचार्यपद
बहुतोऽस्य राजकीयप्रवृत्तिषु निर्वन्ध प्रवेशो नासीत्, किन्तु आतिवीरं सभूय
कार्यकरणे स उत्कमना बभूव । आत्मचिन्तनेन, योगसाधनया चाभयादि-
दैवीमपदोऽस्य प्रचीयमाना आसन् । इग्लैंडवासकाले न सत्यादिसेवने तस्या-
भिनिवेशोऽभवत् । स स्वयमनिखत्—“नाह तदा सत्यमावश्यकमल्पयम् ।
रयमीतस्य मम तदा शूलारोहणादिदडकल्पनापि कषायाजायत । जनसाधा-
रणमिव सर्वापि प्राकृतिकी दुर्बलता मामबाधत । किन्तु दिव्यचेतनाया
माशास्त्ररणात्पूर्वं नैकानि कष्टानि मया सोढव्यान्यामन्” ।

श्री अरविंद १९०६ ख्रिस्ताब्दस्य जूनमासे पुन चाणोदतीर्थं जगाम ।
तत्र च स्थित ब्रह्मानन्दस्वामिन ददर्श यस्य प्रसादेन तत्रत्यमंदिरस्थिता भवानी
माशास्त्रपरोक्षीचकार ।

तदनु पुन कालिबत्ता गत्वा ‘वदेमातरम्’ नाम्ना ख्यातस्य वर्तमानपत्रस्य
मपादको बभूव । तस्य पत्रसंपादनशक्तिं वर्णयन्नेक आग्ल एवमलिखत्—“श्री
अरविंदो महान् आतिवारी दीप्तिमत्लेखनपटु जनोत्साहदीपनश्च विलक्षणो
नेता विद्यते । आग्लभाषाया तस्य प्राभव भारतेऽभूतपूर्वं वर्तते” । सूरतनगरे
प्रवर्तिते महासभाधिवेशने श्री अरविंदकार्यं दृष्ट्वा तस्य शिष्योत्तम श्री
कर्मदात्तल मुन्शी अलिखत्—“श्री अरविंदस्य लेखनी तद्वाच प्रभावेणातिगते”
इति ।

एतदनु स्वल्पसमयाय वटपुरगतस्य श्री अरविंदस्य श्री विष्णुमास्कर लेले
नाम्ना योगिना परिचय सवृत्त । तेन सहासी दिनत्रयमेकान्तवास स्वीचकार ।
यागमाधन प्रकुर्वाणश्च मनो निष्पद विचारशून्य च स्थापयितु शशाक ।
मुक्तं लब्ध्वा नन्दमनुबभूव । तस्य तादृशमाध्यात्मिक प्रवर्णं विमाध्य श्री
नेने स स्वमेव गुरुकृतं न्यवेदयत् ।

एवदा मुवापुर्यां सभायामेकत्र व्याख्यातु निमंत्रितोऽभूत् श्री अरविंद ।
तदा विभू वरुणध्वमिति निश्चेतुमपारयन् स विमूढमतिबभूव । किन्तु श्री

लेलेनिर्देशेन नारायणस्मरणपूर्वकमारब्धं तद् व्याख्यानं सर्वत्रावर्जकमभवत् । योगाभिभूतचेतसैव स 'वदेमातरम्', 'कर्मयोगिन्' इति पत्रिकाद्वये नैका सारिष्ठान् शेषान् लिलेख ।

'अलीपूर बब-अभियोग' सबधेन श्री अरविंद कारागार प्रवेशितः । तदभियोगरक्षायै तद्भगिन्या घनसचयाय प्रयतितम् । वगनरसिंह श्री चित्तरञ्जनदासः । तस्य रक्षाभारं जग्राह । श्रीअरविंदस्त रक्षार्थं कारागारं विपयान् बोधयितुं प्रावर्तत । किन्तु तदैवान्तर्वाणी उदस्यात्—“अयमेव जन स्वामिधिक्षेपजालात्तारयिष्यति । न स स्वयां किकर्तव्यतां वक्तव्यः । अहमेव तं यत् कार्यं तद् निर्देक्ष्यामि” । इति । तत्र च कारागारे श्री अरविंद श्रीमद्भगवद् गीता उपनिषदादीन् ग्रन्थानर्घ्यष्टः । योगसाधनाय च पर्याप्तमानुकूल्यमलभत । स विषयेऽस्मिन् लिखति—“कारावासारभे मे मनो भग्नप्रायमभूत् । गतप्रायाऽऽसीन्मे श्रद्धा । मा कारागारे क्षिपता विधिना किञ्चु ब्यवसितं भवेदिति नाहमशक्नुवमूहितुम् । मासं यावदहं निर्जने कोष्ठे बद्ध आसम् । तदा प्रतिक्षणमहं परमात्मसदेशं प्रतीक्षमाणोऽभूवम् । तत्र चैकातनिवासे ह्यप्रथमतयाऽहं परात्मानमपरोक्षतयाऽवभवम् । स हि भगवान् मत्करे गीतां निवेदितवान् । गीतारूपा च तच्छक्तिर्मां प्राविशत्” ।

“परितो दृष्टिं विसारयन् किं पश्यामि । उत्तुगा भित्तयो न मे भित्तिरूपेणापि तु वासुदेवरूपेणमभासन्तः । स एव भगवान् मां परितः आवृत्य तिष्ठति । यस्य वृक्षस्याधस्तादहं सचरामि सोऽपि श्रीकृष्ण एव । स एव मां शीतच्छायाऽऽवृणोति । प्रकोष्ठस्य वातायनलाहशलाका अपि वासुदेवरूपा पश्यामि” ।

‘ततोऽहं न्यायाधिकारिणं समक्षं गतः । सोऽपि वासुदेव इत्यवाधारयम्” इत्यादि । ।

एवमुन्मनोऽवस्थाय श्रीअरविंदो यदायदा न्यायाधिकरणमानोदापराधिपञ्जरं प्रवेशितः तदातदा तयैव वासुदेवमय्या दृष्ट्या सर्वमपश्यत् च विड्विचदपि कार्यवृत्तमवदधार । तस्य तामवस्थामुत्पश्य सर्वे विस्मयमवापुः किन्तु न तदन्तर्गता भावस्तिष्ठति विदुः । तत्रैव कारागारे तेन एकादशदिनान्यतश्च-

चरितं येन शरीरकाश्यं समागतेऽपि चेत स्फूर्तिरनुभावविशेषश्च पूर्वापेक्षया-
प्रचितावभूताम् ।

कारादासानुभव श्रीअरविद एवमवर्णयत् “कारावासे पचदशदिनानि
वत् स्वामी द्विवेकानंदो मा भूयो भूय उदबोधयत् । तमह पार्श्वस्थितमन्व-
वम् । अध्यात्मसाधनामाश्रित्य चोपयोगिनमुपदेश व्यतनोत्स परिषाड्वर ।
उपदेशसमाप्तां च पुन विरता अभूवस्तदीया वाच ” ।

निशुल्क साह्यप्रवृत्तौ वाक्कीलप्रवरो देशबधुश्चिन्तरञ्जन भन्वप्राप्य
प्रचुर धनागममविगणय्य, श्री अरविदस्य रक्षायं भूरि प्रपत्नमकरोत् ।
तत्प्रयत्नैश्च श्री अरविदो निर्दोष इति प्रख्याप्य विमोचितोऽभूत् कारागारात् ।

तदनु श्री अरविदस्य सत्काराय महती सभा आयोज्यत । अमुतसङ्ख्या-
वजनपूर्णाया तत्र वाग्मिना तेनाध्यात्म-राष्ट्रियतयो सामजस्यपूर्णं तथा
ध्याख्यात यथा श्रोतारो मंत्रमुग्धा इव तमश्रुणवन् । अयं निदेशप्रमूता
भगिनी निवेदिता तं शासनस्य भारताद् बहि नि सारणायाध्यवसाय
स्वोध्यन्ती अज्ञातस्थितिं क्लमितुं निदेशयामास ।

श्री अरविदोऽप्यान्तरेण चक्षुषा तदेवानुरूप मेने । तत्समनन्तरमेव मित्र-
वै-“शासननिदिष्टा सैनिकास्त्वत्कार्यालयमुपधावन्ति त्वाञ्च जिगृक्षन्ती”-
ति ममदिशत् । तदेव श्री अरविद ‘पुनश्चन्द्रनगर याहि’ इत्यान्तर ध्वनि
शुश्राव । अतः सपद्येव द्वित्रीविश्वस्ते सह नावमारुह्य चन्द्रनगरमभिप्रतस्थे ।

कैचशानिते चन्द्रनगरे स चत्वारिंशद् दिनान्यवासीत् । तत्र च ‘प्रवर्त-
य’ नाम मण्डलं निरमायि । तत्रत्यामरविददशामुपवर्णयन् श्री मोतीलाल-
रायोज्ञेयवत् “ईश्वरमपि तेवासीत् श्री अरविदमूति । म विन रामदा स्थितं
भाजनं शून्यया दृशाऽपश्यत् । यत्रवच्च तत् स्पृशन्नपि ध्याननिगमेन वक्षुषा
ज्वालिप्लत । स हि सूक्ष्मात्सूक्ष्मतर एव तत्त्वे निविष्टदृष्टिवंधी ।

पुरा यदा स अलीपुरकारागारमध्यास्त तदा वगराज्याय एवमेव मे ४ ।
अपि तदेवान्वभवन् । म चाश्चद्रमभाषण “समोक्षिता भवता श्री अरविदः
दृष्टिः ? सा त्वि त मत्तान्मत्तमिव प्रमाणयति” ।

तदनु श्री अरविंद फासदेश गच्छत्विति कैश्चिन्मित्रैर्विचारितम् । किन्तु अन्तःस्फुरणा त पांडिचेरी गन्तु प्रेरयति स्म । ततः पूर्वमपि बहुश स तथैव प्रत्यपद्यत । सोऽलिखत् यत् “राजनीतिकार्यं परित्यजतो मम निश्चयेनाभावनं यदारब्धमिदं राष्ट्रकार्यमन्ये निर्वर्तयिष्यन्ति । मम तु योगाराधनैव जीवनकार्यं भवति । राष्ट्रिय स्वातन्त्र्य तु निश्चप्रचम्” । इति ।

तदनु पांडिचेरी प्रस्थाय योगाभ्यासनिरत्नेन तेन २३ दिनानि निराहारं व्यतीतानि । इयं च साधना प्रच्छन्नरूपेण प्रावर्त्यत । पांडिचेरीस्थितस्य श्री अरविंदस्य भारतशासनद्वारा उपद्रवमुद्भावयितुं केचन पिशुनाः प्रावर्तन्तु किन्तु न ते तत्र साफल्यमवाप्तुः ।

१९१४ ख्रिस्ताब्दे मार्चमासस्य २९ दिने श्री अरविंदस्य माताजीशब्दं वाच्यया फ्रेंचनार्या सर्वप्रथमं समागमोऽभवत् । तस्या आप्रहेण च श्री अरविंद ‘आर्य’ नाम्नी मासिकपत्रिका प्रकाशयितुं निश्चिकायः । मासिकस्यास्योद्देशः स एवमवर्णयत् “भविष्यत्कालस्य विचारसामग्रीं प्रचेतुं प्राचीनानामुत्तमाशानां च तथा सामञ्जस्यं साधयितुं प्रवर्तिष्यत इयं पत्रिका” इति ।

एतेषु दिनेषु अरविंदोऽर्द्धकचनप्रायः आसीत् । जीवनयात्रास्यैरेवोपकरणं निर्वर्तयते स्म ।

तदनु पुनः राजनीतिकार्याय निमग्नः स एवमभणत् — “अत्रागतस्य मे निश्चितं भवत्युद्देश्यम् । अत्र सुखं एकान्तलाभो नूनं मे तपसोऽनुकूलो भवति । नाहं सामान्यरूपेण योगाराधनं कामये । मनोतीतं सत्यं भूमावबतारयितुं श्रुतसबल्पोऽस्मि । कार्यमिदं मे विश्वव्यापिं भवति । तथापि भारतभूमिरेवास्य प्रवर्तनास्थलं भविष्यति” । श्रीमाताजी श्री अरविंदस्य प्रथमदर्शनमुपनर्धयन्मलिखत् — “पतिना सह पांडिचेरीमागताया मम श्री अरविंददर्शनादद्भुतं एव मनाभाव उदत्पात् । यमहं पूर्वं ‘कृष्ण’ शब्देन व्यवाहरं स एवायमिति प्रथमदर्शनादेवावेदिपम् । अनेन सहार्त्तं मे कार्यं श्रेयमिति च प्रत्यबुध्यम् ।”

कस्यचिद् भारतस्वान्त्यकामिन श्री अरविन्देन सहैव मवाद समर्जनि ।
 न खनु भारत न्वनत्र भवेद्वेति सदिहान पप्रच्छ । श्री अरविन्दोभाषन्—

“भारत नूनमचिरादेव स्वतत्र भविष्यति” । “कान्वेव प्रत्येनु पारयेद् ?”
 न पुनपृष्टवान् । “अहमेव तद्विना सकोच प्रतिपादयामि” इत्युक्त्वा किञ्चि
 द्विरम्य पुनश्चावाच “प्रातः सूर्योदयो यथा निश्चिन तथैव भारतम्भनत्रना
 निश्चिनामवेहि” । श्रुत्वैता विश्वस्तवाणो स यागोश्वरस्य शिष्यता प्रपद ।

श्री अरविन्दस्तन आदेहविसर्जन १९१० ख्रिस्ताब्द यावदपूर्वा यागमाधना,
 व्यतानीत् । भारतीय वेदादिवाङ्मय तनस्पर्शि अवगाह्य गीनानिवधान्,
 एमायगानुवादम्, वेदमन्त्राणा नवीनदृशा विवेचन, विशिष्य च ‘सावित्री’
 नाम महाकाव्य व्यरचयन् । वर्षे चतुर्वारमेव न वहिरागत्य साधकाना दर्शन-
 नानमा निरवापयत् । आश्रमकार्यं प्राय ‘भाताजी’ एव समपादयत् । सा
 खलु महापाणिना द्वितीय शरीरमिवाभवत् ।

स्वम्य चरितलेखक कञ्चिदुद्दिश्य स प्रत्यपादयत्—“न कापि न चरित
 विवरितुं पारयति । जनो यथा दृश्यते न तत्स्य तात्त्विक रूपम् । मनुष्य-
 म्यान्ध्यापारान् न कोऽपि वेत्ति । न च स स्वयमपि स्वीयान् मुपुजान्
 भावानवगाहिन् पारयति । अवगाह्यापि न म्वा तर्पत शब्दैराविष्कर्तुं
 प्रभवति । त्रिचित्रा दुरवगाहा च खलु मानवीयान्शचेनना” । एवमादि ।
 श्री अरविन्दस्य देहपञ्जर चेतनागुन्यमपि दिनत्रय यावदवर्णनीयमाञ्जमया
 परीत कान्तिमन्धावर्तन ।

श्री अरविन्देन भारतीययोगस्य महिमा भूरि प्रवर्धित । तस्य सर्वदिशा-
 गतं गिष्ययोगस्यापूर्वाञ्जुपमा च शक्तिरनुभूता । श्री अरविन्दप्रचारिता
 याग पर प्रकर्षं प्राप्ता दिव्या चनना भूमाववनारयेदित्यामीतम्याध्यवमाय ।
 अतिप्रगल्भा रचनाभिर्विपरीत्य तेनामन्दिग्रममकृन् प्रकाशित । कथ-
 मेतद्मवेदिति तु परमेश्वर एव जानाति ।

अद्य भारते विदेशेषु च सहस्रशो जना श्री अरविन्ददशिन मार्गमनुमते प्रयतन्ते । तस्य प्राणवत्साहित्यं च सम्मित्य सबहुमानं चिन्तयन्ति । नूनमनेन पुरुषपर्यमेण भारतसस्कृतिं सर्वदिक्षु गौरवमापादिता ।

पाडिचेरीस्थे तदीये भव्ये आश्रमे, तद्देहसमाधिं विरच्य, तदुपरि वेदिरेखा निर्मिताऽऽस्ते । तत्र चैते शब्दा उट्ट्विता सन्ति —

“अस्मद्गुरो पाथिवावरणभूताय देहाय वयं सुतरा वृत्तज्ञा वरामहे ।
अस्मदर्थं भूरि यत्तमानाय, यातनां च सोढवते तस्मै वयमनेकशः प्रणमाम ।
प्रतिफलं च तद्गुणभारं स्मराम ” इति ।

अद्यापि श्रीमाताजीमार्गदर्शने उपपञ्चशत साधकास्तत्राश्रमे ध्यानं चिन्तनाऽध्यापनादिकार्यजातानि निर्वर्तयन्ते । (एतत्प्रकाशनान् पूर्वमेव माताजी परमचेतनां प्राप्ता)

अपूर्वमिदमाश्रमपदम् । भौतिकसंपत्तिराशीन् विहाय विश्वतो नैके विचक्षणा अत्रागत्य लौकिकसेवाकार्ये व्यापृता आध्यात्मकीं शान्तिं, ध्यानसाध्या समाहितावस्थां धानुभवितुं प्रयतन्तः । वृक्षराजिपरिशोभिते, नागरिकविक्षोभशून्ये चात्र स्थानेऽध्यापनमदिराणि प्रवर्तयन्ते । गृहोद्योगैश्च परितो वसता दीनजनानामुद्योगलाभं संपाद्यते । प्राचीनावचीनयुगयोः आश्रमबनगर-संस्कृत्योश्चात्र सुभगं सङ्गमं आलक्ष्यते ।

स्वामी रामतीर्थः

सन्नामं सर्वलोकनामात्मानं धोषयन् मुदा ।
 वेदान्तविग्रहो रामो विश्वबन्धुविराजते ॥
 योगेश्वरस्य रामस्य चरित्रं रोमहर्षणम् ।
 शताब्दे सुरभारत्या ब्रह्मदर्शयि कल्पताम् ॥*
 दशान् खडानूपस्य भजितान् चणकानपि ।
 भक्षयन्तो स्वदेशस्य सेवाकर्मणि दीक्षिताः ॥
 वासोहीना वासहीना भारतार्यञ्च जीविनः ।
 विसृज्य सर्वसंबधान् आत्मारामा रमायहे ॥

उपरि निबद्धस्य दीप्तिमतो भावज्ञानम्याङ्गानाम्जीवधूनाशिरोमणौ
 रामतीर्थः। वात्प एवालीङ्गिका प्रतिभया विवक्षयानामप्यारच्यकरं कार्य-
 जात संपादयन् स हि स्मारयति जन्ममिदानीं शुक्-ध्रुव शकर-ज्ञानदेवादीनाम् ।

* सेषोऽयं रामतीर्थस्य शताब्दिममये 'मविदि' प्रकाशित आसीत् ।

१८७२ छिस्ताब्दे अक्तूबर-मासस्य द्वाविंशे दिने, पञ्चापप्रदेशे मुरालीपाल ग्रामे हीरानदगृहे बाल एक अवातरत् । पिता हीरानद पौरोहित्येन कथञ्चिद् जीवनव्यवहार निरवर्तयत् । शीलसंपन्नस्यापि दरिद्रप्रायस्यास्य विप्रस्य गृहे पुत्रजन्म न लोकानां कुतूहलायासीत् । अद्यापि तन्मातापितरौ बालस्य चद्रम्य मुख पश्यन्तौ परमा मुदमवापतु । ज्योतिषिकेन बालस्य गृहस्थितिं दृष्ट्वा प्रोक्तं यत् "बालोऽयं न चिराय भविष्यति, भविष्यन्वा मातृसुखं नावाप्स्यति । चेदयं शैशवमतिक्रामति विश्वविख्यातं सन्नसाधारणीमाध्यात्मिकी-मुन्नतिं लप्स्यते" । इति । हन्त ! तदेव सवृत्तम् । बालजन्मनो नवसु मासेषु गतेष्वेव माता देवलोकं प्रातिष्ठत् । तेन प्रतिदिनं जीविकाव्यग्रस्य पितुश्च महान् प्रत्यवाय उपस्थितः । स्निग्धया पितृस्वस्ता, भगिन्या च तीर्थदैव्या सहर्षमूढं तत्सर्वधनभारः । तीर्थरामेति नाम कृतं शिशोः । मातुः स्तन्या-लाभात् तीर्थरामस्य शरीरं जन्मन एवादृढं नानारोगविलिष्टं चासीत् । न स बालान्तराणीव क्रीडनकेषु नापि विविधखाद्यपेयेषु अरज्जतः । स खलु चिन्तन-मग्न इव, किमपि स्मरन्निव, जडभरत इवान्तर्पना अवर्तत ।

एकदा तृतीये हृष्यन्ने वर्तमानं तमादाय पिता हीरानदो धर्मशालामगच्छत् । तत्र कस्यचित् प्रवचनपटो कथा शृण्वन् शिशुं रामं परमा प्रीतिमवाप । कथं कलमस्तोत्रस्य सावधानं कथाश्रवणमग्नस्य तस्य नेत्रद्वयं अधूष्यमुञ्चत् । स्वभावचञ्चलस्य बालस्य प्रीतिसहजमिदं कर्म पश्यन्तं श्रोतारं परमं विस्मयं गता ।

द्वितीये दिने कथासमये प्राप्तेऽप्यस्मिन्भावः स रादितुमारभत । पिता तु पौरोहित्यायान्यत्र गतः आसीत् । विविधेषु प्ररोचकेषु वस्तुषु दत्तेष्वपि न स उपरराम । क्विदंतव्यमूढा पितृश्रवसां स बहिः संचारणाय नीतवती । तत्रतत्र नीयमानाऽपि स नातुप्यत्, धर्मशालादिशङ्काद्गुप्त्या प्रादशंसत् । यदा पुनः स कथास्थानं नीतः तदेव तूष्णीमभवत् । अनन्यमनाश्च कथाश्रवणपरो बभूव । प्रतिदिनं मदिरेषु घटानादममये स रादितुमुपात्रमत् । आरातिदर्शनलासराश्च तत्र नीत एव शान्तिमनभनः ।

अथ सार्धपञ्चवर्षस्कस्तीर्थरामो ग्रामस्थिताम् उदूशाला प्रवेशित ।
 अत्युत्साहेन पाठित सर्वमवधार्य गृहमागतो भगिनी पितृस्वसार च तत् श्रावयति
 स्म । तस्याद्भुता स्मृति विभाव्य चकिता सर्वे भुशमनन्दन् । अध्ययन-
 पाठव विनयशीलता च दृष्ट्वाऽध्यापकोऽपि तस्मिन् सुतरामस्निह्यत् । येन
 स पाठात्परमपि त सारिष्ठा कविता अशिक्षयत् । पञ्चमेऽध्ययनवर्षे स
 प्रथमत्वेन पञ्चमी श्रेणीमपारयत् । यथा गुरो शिष्येऽस्मिन्नपार प्रेम तथैव
 शिष्योऽपि गुरो परमा भक्तिमावहरत् । स खलु पितरमवोचत्—“तात ।
 गुरुदक्षिणार्थं गुरवे मया महिषोदान युज्यत नु किम् ?” बालस्यास्य मुग्ध-
 वचोभिरन्वर्जंहास हीरानद ।

तत उत्तीर्णपञ्चमकक्षस्य बालस्याग्रेऽध्ययन कथ भवेदिति चिन्ता
 कुलावास्ता जनकतनयो । गुजरान्बाला नाम पत्तन क्रोशचतुष्टयेन दूरमासीत् ।
 न च तावद् दूर दशवर्षीयो बालोऽसहाय स्यातुमर्हेति इति चिन्ताव्यग्र आसीत्
 पिता । तत्र पत्तने धन्नाराम भग्यतनामा अविद्वानपि परमात्मरति कश्चित्
 मुहूर्धभूद् हीरानदस्य । तेनानुनीत स पुत्रमप्रेषयदध्ययनाय । धन्नाराम
 सत्सगव्यग्र बहुश्रुत सुशीलश्चासीत् । तत्सरक्षितो बालोऽचिरादेव त
 गुरुपदमारोपयत् । धन्नाराम प्रतिदिन रामायण, योगवासिष्ठ, महाभारत,
 पुराणानि चापठत् । सावधानमना बालस्तीर्थरामोऽनन्यमनसा तत् शुश्राव ।
 मध्ये मध्ये च विस्मृतदेहेन्द्रियो विस्फारितनेत्र, कपफानगात्र, प्रवाहिताश्रुश्च
 बभूव । तत्रैव कदाचिद् परमात्मपरायण साधुरेक आगत । दृष्टमात्र एव
 तस्मिन् तीर्थराम मूर्छा गत । साधुना च तेन ॐ ॐ इति भणता सुदीर्घ जलेन
 सिक्त्वा कथञ्चित् सचेष्ट सवृत्त । अध्ययने स सर्वोत्तम आसीत् । गणिते
 च तस्य विशिष्टा रतिरभवत् । यदि क्रमपि गणितपाठ न जानाति यावत्
 समाधान तन्मना व्यापूषोति । तत्समाधायैव च भोजनादि गृह्णाति । तदा
 सस्कृते हिन्दाञ्चापि स प्राप्तपरिचयोऽभवत् ।

अथ चतुर्दशवर्षीय तीर्थरामो माध्यमिकशालान्ता परीक्षामुदतरत् सर्व-
 प्रायम्येन । मेधाविश्रेष्ठस्यापि बालस्योच्चशिक्षादानाऽसमर्थ आसीद् दारि-

द्रघोपहतो हीरानद । किन्तु हन्ता । गुजरानवालानगरपालिका तीर्थराम-
योच्चाध्ययनार्थमेव पर्याप्ता शिष्यवृत्तिमयच्छत् । येन लवपुरनगर (लाहोर)
प्रयात स उच्चशिक्षार्थम् । उर्दू-फारसीभाषयो कोविद स लवपुरे सस्कृतमप्या-
त्मसादकरोत् । अर्थदौर्बल्यात् तत्र दारिद्र्यगृहे वसन् तदा तदा रोगान्तरा आसीत् ।
तत्र ससर्पे सद्मनि तन्निवास । किन्तु हिंसाशून्यस्य निर्भीकस्य चास्य तद्वि-
स्यागमनसूचक शब्द श्रुत्वा सर्पा स्व स्व विवरं प्रविशन्ति स्म । कदाचिदर्थ-
भावात् पणकत्रयप्राप्तेर्नैवात्रेन दिनमतिबाह्यति स्म । अद्यापि न स दारिद्र्य-
दुःखेन स्तानिमवाप । नापि निश्चितं कार्यं परित्यज्य नृमना बभूव ।

तच्छीलेनाध्ययनपाटवेन च प्रसन्नो मुख्याध्यापक महाविद्यालयस्य
छात्रालये तन्निवासादि अकल्पयत् । एतत्प्रत्युपकर्तुं च तीर्थरामस्तस्य व्याख्या-
नादिलेखनसाह्यमकरात् । तदेव लवपुरमागत्य व्याख्यानं कृतवतो द्विवेकानन्दस्य
चरितं प्रभावञ्च सपश्यन् तीर्थरामस्तस्मिन् भक्तिमानभवत् । तेन क्षुण्ण
पन्थानं चानुसर्तुं मनो दधे ।

बी ए परीक्षा सर्वप्रथमत्वेनोत्तीर्णस्तीर्थराम ५३ रुप्यकात्मिका मासिकी
वृत्तिमलभत । ३० रुप्यकाण्येव पर्याप्तानीत्युक्त्वा च स तावदेवागृह्णात् ।
एम् ए परीक्षायामपि प्राथम्यलाभेन प्रतिमासं सहस्रलयात्मिका शिष्यवृत्ति-
मलप्स्यत यदि इग्लडदेशेऽभ्येतुमगमिष्यत् । किन्तु तत्र गत्वा शासनसेवासिक्षा
सक्युः स नैच्छत् । स खलु भारत एवाध्यापनवृत्त्या सह लोकसेवामुखेन पर-
मात्मानं प्रसादयितुमैच्छत् । सावसेवैव परमात्मसेवेत्यभवत्तस्य सचल्पः ।

शैशवं एवास्य कुलीनया रामचन्द्राख्यस्य बन्धया सह विवाह-व्यादान-
मन्त्रियन । दशवर्षीयस्य च तस्य तया सह पाणिग्रहणमप्यवार्यत । अस्य ससार-
विमुक्षारचष्टा पश्यन् पिता विवाहमेव बन्धनापायं गत्वा तयाञ्जरोत् । अग्रे
न विषयमिममव पर्यावाचयत् — “वधूवरयोर्मनोयागमन्तरा त्रियमाणस्य
विवाहस्य न ग्रामाध्यम् । नापि श्रेयस्करत्वम् । तत्राप्युक्ता वेदमत्रा न
तादृशं विवाहं पवित्रयितुमशक्नुमः । अपि तु स्वीयं शस्त्रमेव ह्रापयन्ति । मान-

विवाहं तज्जन्यं च बालवैधव्यं विप्रान् सृष्टिं विवृतां विधत्त” । समयपूर्णां जीवनस्थितिमेव साधु मेने विचक्षणस्तीर्थराम ।

कञ्चित् समारारणवक्षितस्यापि तीर्थरामस्य मनः ससार कारागारम-
वल्पयत् । तत आत्मानं मोचयितुं च प्रतिक्षणमुन्मना बभूव । अतो गणित-
प्राध्यापकत्वेन गौरवपूर्णं कार्यं कुर्वतोऽपि तीर्थरामस्य मनोऽध्यात्मिकानुभवाय
सुतरामाचक्षात् । स खलु वेदान्तविद्यामेव परमार्थं, परमेश्वरभक्तिमेव च
जीवनकार्यममन्यत । अतो मित्रं स्वजनैश्च भूयोभूयोऽनुनीतोऽपि ससारत्याग
श्रेयसेऽमन्यत । अवदच्च—“ससारत्यागो नाम न लोककल्याणप्रवृत्तित्यागः, नापि
नैवतस्य वने वासः, अपि तु रागद्वेषादिशून्यस्य सत् सर्वत्र परमात्मदर्शनं,
सर्वसेवायाञ्च परमात्मसेवाभावनम्,” इति । एतच्च कस्याचित् स्त्रिया
सततिपुं च समासकृतस्य पुल्लस्य न सम्भवति । न च तेष्वैवात्मभावेन विचरतो
जनस्य रागद्वेषादिशून्यता मुकरोति विचारस्त ससारत्यागाय प्रेरयति स्म ।
अप्यपि यावत्ससारस्थितिः स भाग्यं सवद्ब्रह्मान पश्यति स्म । सापि वेदान्त-
तत्त्वावगाहिनी भूत्वा मैत्रेयीगार्गीप्रभृतिभिः प्रविष्टा पदवीमनुसरेदिति भाव-
यति स्म तीर्थराम । अत एव ससारसंस्कारमपि गेहिनी वेदान्तादिविद्या-
प्रबोधनेन शनैः शनैः परमार्थाभिमुखी कर्तुं प्रायतत । सापि तदनुलपमात्मानं
कर्तुं सर्वात्मनोद्यता बभूव । अथापि विश्वात्मतामनुब्रूयुस्तीर्थराम न गृह-
स्थितिमपि तु पारिव्राज्यमेव श्रेयसे मेने । स हि पुत्रद्वयं भाग्यं च विहायाष्टा-
विंशतिवर्षात्मके वयसि संन्यासदीक्षितोऽभवत् । सम्यस्तसर्वंश्च रामतीर्थं
इति सार्थकेन नाम्ना विभूषितो बभूव ।

संन्यासग्रहणात् पूर्वं हिमालये पर्यटन् तीर्थराम परमात्मदर्शनं विना
जीवनं शून्यमभावयत् । अपातयन्वात्मानं दगेन वहन्त्या भागीरथ्याम् ।
किन्तु सकदणया भागीरथ्या स पुष्पपराग इव तरङ्गैरुत्क्षिप्य बहिर्निवेशितः ।
एतन् नैव प्राणत्यागो बरीयानिति मत्वा च स स्वयमेव यज्ञोपवीतादि विसृज्य
चतुर्थमाश्रमं जग्राह । विभक्तवर्षात्मके जीवनदेशे सर्वा विद्या आत्मसादक्रियन्त
रामतीर्थेन । वेदाः, उपनिषद्, सूत्रवाङ्मयम्, दर्शनानि, भाष्याणि, पुराणानि,

कान्त-हेगल प्रभृतीना च पाश्चात्याना वाङ्मयम्, उर्दू-फारसीभाषानिवद्ध
इस्लामचिन्तकाना च साहित्यभामूलचूड समालोचितमभूत्तेन ।

स हि गृहीतसन्न्यासदीक्षो हिमालय गत्वा तत्रत्यान् यतीन् साधकाश्चा-
मिलत् । सर्वानपि जिज्ञासाभावेनोपासयत् । मधुघ्नत इव च सर्वेभ्योऽनुभूति-
सारमाधत्त । तदायमात्मचिन्तनैवपर, श्रीकृष्णदर्शनलालस, कदाविद् गायन्
कदाचिन्मूकभावञ्चातिष्ठन् । वदाचिञ्चालौकिकेन पथा दिशो विभावयन्,
परितो वसद्भिर्जनैरुन्मत्त इति, अवधूत इति, जड इति वा अवधियते स्म ।
विश्वात्मभाव प्रपन्नस्य सर्वमिदं परमात्मना ततमित्यभूदस्याध्यवसाय ।
प्रत्युत्तर चिरात् प्रतीक्षमाणेन गुरुणा सोपालम्भं लिखितस्य पत्रस्योत्तरं स
एवमलिखत् —

प्रियगुरो ! तदा पत्रं लिखेय ते, भवेर्यदि ।

दूरं गतं, परं त्वं मे तनो मेत्रे मनस्यसि ॥

तेषु दिनेषु विवेकानन्देन विदेशेषु कृतस्य वेदान्तप्रसारस्य भूरि प्रशंसा-
श्रूयत । रामतीर्थस्य विविधधर्मवेदुष्य प्रवचनपाठव च परिपश्य, तेहरीभूष-
कीर्तिशाह, अन्ये च स्निग्धा तं जापानदेशे भविष्यमाणा सर्वधर्मपरिपद
प्रेषयितुमैच्छन् । तदर्थं पर्याप्तं धनञ्च सञ्चित्य तै स्वामिनोऽभिप्रायं पृष्ट ।
स तु तत्क्षण एव तदङ्गीचकार । जापानदेशं गत्वा च परिपदं स्थगनवार्तां
शुभाव । मासद्वयात्परं निश्चिता परिपदं प्रतिपालयितुं नाभूच्छङ्क्य घना-
भावात् । परंतु तत्र सद्योजातैर्मित्रै तत्थ टोकियोविश्वविद्यालये, बौद्धविद्या-
पीठेऽन्यत्र च वानिचिद् व्याख्यानानि योजितानि । बौद्धशास्त्राणां गम्भीरा-
दध्ययनाद् बौद्धधर्मोऽपि भारतीयधर्मवृक्षस्य शाखारूप एव इति नैवं प्रमाणं
स्वामिना सुषारं प्रतिपादितम् । बुद्ध बौद्धशास्त्राणि च प्रति रामतीर्थस्या-
प्रतिमं समादरं समर्पितं च दृष्ट्वा नैवं बौद्धधर्मविद्वांसोऽस्मिन् भक्तिमन्तो-
ऽभूवन् । तदा जापानदेशे रसायनविद्यालयाभाय गतं शूरणांसह नामा सीध-
च्छात्रं स्वामिनि तया भक्तिप्रवणोऽजायत यथा स पश्चात् तच्छिष्यता गत ।
भारतमागत्य च स्वामिसेवायां बहूनि दिनानि व्यापारयामास । तस्मिन्नेव

समये (१९०२ ख्रिस्ताब्दे) प्रा विष्णुपन्त छत्रे स्वीय प्राणिनाद्य (सरकस) आदाय जापान गत आसीत्। स्वामिन सख्यभाव प्राप्तो विष्णुपन्त अमेरिका देशे गच्छतासीत्। तेन सह रामतीर्थोऽपि त देशं जगाम। सर्वत प्रथम रामतीर्थं कैलिफोर्नियाप्रदेशस्य सानफ्रान्सिस्को-नगरं जगाम। पोतसौधे मुक्तरूपेणात्र तत्र सञ्चरन्त त परितः स्थिता जनगणा सकुतूहलमपश्यन्। तथा निरुद्देशचारिण च तमुपसृत्य कश्चिदपृच्छन् “महाशय ! कुत्र भवत उपकरणानि ?” राम विहस्यावोचत्-“मद्यात्रगतानि वस्त्राणि विहाय नास्ति मे किमप्यन्यत्”। “घनं तु स्यादेव” ? सोऽभणत्। “नहि, नाहं घनस्पर्श्याप्युत्सहे।” “तर्हि भोजनादि कथं निर्वर्तयते भवान् ?” “यो वा को वा ददाति भोजनं, पाययति च जनम्”। “तर्हि अत्र अमेरिकायामपि भवेत् खलु तादृशं कश्चित्” ? श्रुत्वास्मिन् सर्वतो दीप्तिं विसारयन्वदत् रामतीर्थं-“आम्, अस्तमेव”, पुनश्च तस्यैव स्कन्धे हस्तं निवेश्य सस्मितमभणत्-“ननु भवानेव मेऽत्र मित्रम्, भवानेव मे वासं भोजनं पानञ्च विधास्यति”। अतिसहजमुक्त-रेतैर्बचोमि स सर्वथा जितोऽभवत्। सादर सप्रणयं च राम हस्तेनावाप स्वगृहमनयत्। एव “बसुधैव कुटुम्बकम्” इति स्फुरन्ती अद्या दूरदेशेऽपि रामस्य मार्गं निष्कण्टकं व्यधात्।

रामस्यानुपमेन सावधेन, बालसहजेन स्मितेन, अकृत्रिमेन व्यवहारेण, स्फटिकस्वच्छेन च मनोभावेनाकुप्टा अमेरिकावासिनः तं श्रोतुं सक्तुं चाह-महमिक्या परापतन्। तस्य सन्निधिं महत आनदाय परमशान्तये चाकल्पत। रामस्य यजमानभावः प्राप्तोऽमेरिकावासी डॉ हिलर एवदावोचत्-“रामतीर्थो हिमगिरेः कन्दराभ्यो निर्गच्छन्त सूर्यप्रकाशमनुभुङ्क्ते। न तं बह्निर्विधुमीष्टे, न च शस्त्राणि छेत्तुं प्रभवन्ति। स हि निरन्तरमानन्दमश्रुभिः स्निग्धनेत्रो भवति। नूनं तत्सन्निधौ वयं नवीनामेव जीवनदीप्तिमनुभवाम” इत्यादि। अमेरिकास्थितस्य नस्य चित्राणि वर्तमानपत्रेषु प्राकाश्यन्त। स हि नवविग्रहो ‘जिसस’ इत्याद्युच्यते भवति। नास्तिका अपि तत्सगत्याऽस्तिका बभूवुः। जितं खलु सञ्चारिणा भारतीयवेदान्तदीपेन।

वर्षद्वयं यावदुपित्वाऽप्रेरिवादेशे, गत्वा च इंग्लेण्डदेशं, माघुयैण विजित्य च तत्रत्याना मनासि, इजिप्तप्रभृतिप्वारखदेशेषु च प्रध्माय वेदान्तदिण्डिम, प्रतिनिवृत्तो वेदान्तवेसरी, भारतदेशम् । भारतमागतस्यात्रत्याना जनाना दारिद्र्य, धर्मविमूढता, सशयग्रस्तता, निरुद्यमताञ्चालोक्य, भृशं ततापास्य हृदयम् । धर्मविपयिणी जागरूका द्रष्टिमुद्रोघयितुमालस्य निरस्योद्यम-परायणता च सधुक्षयितुमारभ्यत तेन पर्यटनम् । यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र सद्वाणी वह्निञ्ज्वालेव निदंहति स्म जनमनोमालिन्यम् । अपहरति स्म च धर्मसंवधिनी जडताम् । अगर्जदय वेदान्तपञ्चास्य-“भवतवरे ध्रुवे, प्रह्लादे, शुक्ले, ज्ञानिष्येष्टे वामदेवे ज प्रज्ज्वलन्तो धृष्टा प्रकाशता भारतीयम् । संव धृष्टा भवता मिथःकलहं स्वार्थसाधना संग्रयग्रन्थोरज निर्मूलयतुमीष्टे । ब्रध्परशीता सञ्चयेम न कोपि महान् भवति । नापि बाह्याङ्कवरमात्रेण धर्मः प्रतिष्ठते । सर्वस्मिन्नात्मभावं कुरुत । दरिद्राणां दुःखिनां सैर्वै च परमात्म-सेवेति विभावयत । परिग्रहभारो ह्यात्मदर्शने विध्मायते । छद्मनाजितं बित्तं गर्वं पुष्णाति, परमात्मनो विमुञ्चता च सपादयति । आनन्दधर्ममात्मानं धन-किङ्करं भोगदासं वा मा कुरुत । जडेष्वास्था विहाय आत्मस्वातर्ष्यं समध्वम् । सर्वेषु समस्वदृष्टिरेव धर्मः । आत्मवत्सर्वभूतदृष्टिः तदनुकृपा ध्यवदृष्टिरेव च वेदान्तः” । एवमादि ।

रामतीर्थस्तदा तदा प्रार्थनापर सन्नेवमवदत्-

“अविद्ये ! दूरमपसर । दुःख ! विलय गच्छ । इष्ये !

मात्र ते प्रयोजनम् । निर्वलते ! जलनिधी मज्जस्व ।

समागतः समयोऽभयस्य ।

रामतीर्थभवत पूरणसिंहो गुरोरुपदेशमेवमनुवदति -ये सर्वव्यापि प्रेमा-नुभवन्ति त एव निर्व्याजमानन्द लभन्ते । स्वात्मनि सर्वभूतदर्शनमेव यथार्थ-दर्शनम् । एतदन्तरा नालौकिकी प्रीति, नापि सौन्दर्यानुभूति । किम्बु खलु जीवनस्य सार्थक्य यदि तादृश प्रेम नानुभूयते ?” । रामो यद्येतादृश कस्मिंश्चि-ज्जनान्तरेऽपश्यत् तस्य हृदयवीणा प्रहर्षक्षड्कृताञ्जवणत् ।

लोकेषु राष्ट्रभस्तिमुद्बोधयन्बोद्धत्—“अयि भो ! देशभक्ता भवत । देशभक्तः कित् जनताहृदयं प्रवेष्टव्यम् । स्वस्य ध्यक्षिभावः परिहृतः । सर्वस्य तेशोऽपि जनतायाः स्वस्य च तादात्म्य इति । मायुभूमेः सेवायते स्वं वतीकुस्त । अहङ्कार संपन्निव दूरीकुस्त । सर्वस्व देशाय कल्पयत्यु यूप्यासु देशोऽपि युष्मत्तादात्म्य प्राप्स्यति । अग्रे गच्छत । देशो बोधनुसरिष्यति । यूप्यासु दृष्टेषु देशोऽपि दाढ्यं तस्यने । यूप्यासु सबलेषु देशोऽपि बलवान् भविष्यति” । इत्यादि ।

एकदा कञ्चित् सुधारकमानिन्मुद्दिश्य रामाऽभाषन् —“स्पृहयामी शोय-
केभ्यः, किन्तु न तेभ्यो येऽन्यजाग्रनरता, अपि तु ये स्वामान भाषयितु प्रवृत्ता । नहि पदवीधरा, अपि तु देहभावमूनस्थाह्कारस्य विजेनारो वीरा अपेक्ष्यन्ते । दिव्यान्तस्य तारण्यमेव येयामायुः, निखिलगुणाकरो भगवानेव येपा वेतनः, ते हि देशभक्तपदाय प्रार्थयन्तु । न तेषा प्रार्थना भवतु दखियाचना । किन्तु परमात्मादेशानुष्ठानलालसैव तन्मननि चकास्नाम्” । इति ।

पुनश्चैकदा ब्रह्मानन्दमतो रामा जगज्जं—“अहमेवास्मि भारतवर्षं । हिमालयो मे शिरः, कन्याकुमारी चरणद्वयम्, विन्ध्या मे कटिमूत्रम्, पूर्वापरदिक्-
पर्वता मे भुजः । अहमेव सूर्यो भूत्वा प्रकाशे । सपूर्णं जगदेव मे स्फूर्तिविनासः । चलति मयि सर्वं चलति । भाषमाणे च मयि भाषने । चिन्तयति मयि सर्वं चिन्तयति । अहमेव भवनविश्वमग्राहू भवामि” । इत्यादि । नूनं रामस्य विश्वात्मैक्यानुभूतां सर्वविद्या वेदा भस्मनादभूत् । वेदान्तेषु जीवन्मुक्तस्य या जीवनस्थिनिर्वणिता सा सकलैव रामनीर्घे दृष्टान्तमवाप । औपनिषदा वामदेवा हि सः ।

मधुसूदन सरस्वतीव रामतीर्थे भक्तिरात्मज्ञानञ्च युगपदेवोन्मेष प्रकर्ष-
ञ्चावापतु । सदाचारमेव च स आत्मप्रकाशस्य मूलं मेने । सदाचारमन्तरा न भक्तिर्नापि ज्ञानं प्ररोहति ।

नाद्विगतो दुश्चरिताद् नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ (वज्रोपनिषद्)

इत्योपनिषदा चागमृत स्मारयन्निव बहुश स उपादिशत्—“सत्य मासा-
त्वर्तुं धर्मं च द्रढयितुं सासारिवमनुरागं परिहरत । ससारवासनान्मय उदासीनस्य
किल सत्यं स्वयं प्रकाशते । ननु सत्यं तु भवता स्वरूपमेव” । पुनश्चाभणत् -
“मिथ्याह्वारं परित्यक्तवत् प्रभुप्रसादं स्वयमेवोपतिष्ठते । तेन हि च सर्वतो
विसारि प्रेम सञ्चिदानदरूपताया अनुभवश्चोत्तममिति । सर्वसुखार्था प्रवृत्तिः,
आन्तर्बाह्यशत्रूणां दमनवीर्यं च श्रेयसोक्तो वनादाकर्षति । पुण्यात्मनो
जीवनमोक्षराधीनं सत् सर्वमङ्गलाय कल्पते” । पुनश्चप्रसंगान्तरेऽभम पत-

“सत्स्वरूपोऽहम्”, “अहं ब्रह्मास्मि”, इत्यनुभूय निन्दकेषु असूयकेषु च
कण्ठालुना भावयन् । आत्मैश्वर्यमनुभूयताम् । ईश्वरानुग्रहे च विरयस्यताम् ।
एतदेव ज्ञानं विपरीतान्त्वज्ञानम् । अज्ञानान्धकार एव ससारं नरकं करोति ।
अतः समनयहाय क्रियमाणो व्यापारः सिकताभिः सद्मनिर्माणमिव निष्फलः ।
मृत्युर्न पृच्छति किं त्वया सञ्चितमिति । स न पृच्छति कोदृशस्त्वमिति ।
जीवनसाफल्यं न वस्तुसंग्रहे किन्तु प्रज्ञात्वात् एव । सत्यानुसरणमेव सौजन्यम् ।
सत्यानुष्ठानमेव च जीवनोद्धरणम्” ।

जीवनस्य चरमकाले राजराजो रामो हिमाद्रौ विनलभूप्रदेशे न्यवसत् ।
देहरीनुपस्य चन्द्रभवनप्रासादस्तद्वसतिभवनमासीत् । तत्रैव तस्य शिष्योत्तमो
नारायण स्वामी, पूरणासिह, अन्ये च दर्शनलाससा सुदूरवर्ति दुर्गममपि
तत्स्थानं बहुशो गच्छन्ति स्म । तेषु दिनेषु समागच्छत काश्चनावोचत् स्वामी
राम —“मदुक्तं सम्यगवधार्यताम् । नेतः परमहं वो वचनावसरं लप्स्ये ।
स्वमेव त्वस्य गुरुं कुरुत” । अन्यश्च दूरस्थ शिष्यः पत्रेणोक्त —“सप्टेम्बर-
मासान्तपूर्वमागम्यताम् । ततः परं रामदर्शनं न भविष्यति” । काचित् अमेरिका-
वासिनी शिष्या रामं द्रष्टुं गता । सा विसर्जयन् रामोऽभणत्, ‘यत्र क्वापि
व्रजसि नेमा हिरण्मयी भूमिः (भारत) विस्मर । इयमेव पुण्यभूमिर्विश्व-
ज्ञानदीपेन प्रकाशयिष्यति” । अथ च दर्शनायागत पूरणासिह प्रतिगमनवेला-
यामभाषत —‘वत्स ! रामं प्रायोऽचिरादेव निःशब्दो भविष्यति । शरीरमिदं
दुर्बलं कृशकृशञ्च वर्तते । न मे चित्तं लेखनभाषणादिषु व्यापृणोति । मन्ये,

शीघ्रमेव रामस्य वाणी सखनी च विरता भविष्यति, शरीरञ्च निरवेष्ट-
मुपरस्थते । प्रतीयते यद् नेन पर शरीरमिदमधित्यक्वानु सचरिष्यति, न
चेद गगाकूल त्यक्ष्यति” । एवमादि भणना देहापरते प्राक्नूचनैव कृता
रामेण ।

अवधूतशिरोमणे रामस्य जन्म, प्रव्रज्याग्रहण, कसेवरविसर्जनञ्चेति
व्यपमपि दीपावलीदिनेऽभवत् । अथ दीपावलिदिने (१९०६ विस्वाश्रम्या-
स्मृत्युत्सवे) भगवत्या भागीरथ्या पवित्रे श्रोत्रे स्नानार्थमुपाविशत् । व्यमृजन्व
तत्रैव भौतिक देहं नराधिपाधिपो रामतीर्थं । “शिवाऽहम्, शिवोऽहम्” इति
स्वयम् आत्मारामो विश्वात्मरामो बभूव ।

यस्मिन् व्यपसि जना जीवनकार्यमारभन्ते तत्रैव व्यपसि, आप्तकामो
रामो मुनहृत्कार्येण अगन्ताय परितोष्य जीवनस्तीता समापयत् ।

कर्मवीरः सरदार वल्लभभाई पटेल

संघशक्तिसमुत्पादेऽनुपमो कार्यकोविद ।

भारतैक्यसमाहर्ता वल्लभो लोहपुरुषः ॥

अघटितघटनापटीयस परमात्मनोऽगम्या खलु कार्यप्रणालि । धर्म-
प्रतिष्ठायै अधर्मोन्मूलनाय चाविभवन् भगवान् रामभद्र स्वकार्यसहायान्
सक्षमणमुग्रीवहनुमदादीन् सहकृत्यैव भूमिमवततार । तेषा साह्येन च साध्य
साधयामास । भगवान् कृष्णचन्द्रोऽपि कसादीन् भूभरानुत्सारयितु सराम
सपाण्डवश्च प्रादुर्बभूव । तथैव वैदेशिकशासनमपाकर्तु सन्धजन्मा महात्मा
गाधिरपि अप्रतिमोत्साहान् कार्यकुशलान् राष्ट्रभक्तान् सहायान् निमन्त्र्यैव
भारतभुव स्वजन्मघन्या विदधे ।

सत्य क्रान्तदर्शिन कवयो विचारवंशेन जनचेत शोधयन्ति । तत्त्व-
दर्शनश्चिन्तका मानवबुद्धि प्रकाशपुञ्जेन काम पूरयन्ति । शब्दस्वामिनो
पण्डिताश्च नून जनताजाड्यमपसार्य चेत स्फूर्ति जनयन्तीति न वितथम् ।

किन्तु शुद्धचेतसामपि, निश्चिन्ताध्यानापि, निर्वर्तिनजाड्यानामपि जनानां सधैर्यं कार्यप्रवणनाशनने विरलविरला एव भवन्ति समर्थाः । 'शोजकस्तत्र दुर्लभः' । नूनं तादृशो विरलशक्तिमानभूत् कर्मवीरोत्तमः पटेलावदृक्को भारतवर्त्मनो सबलशक्तेरवतारो वर्त्मनोऽर्होऽप्येव ।

१८७५ ख्रिस्ताब्दस्य ओक्टोबरमासम्यानिभायां नियो गुर्जरप्रदेशे नडियाद नगरे मातामहगृहे समजापताप्रतिमघोषणा धैर्यघनांश्व बल्मः । शचिपुरन्दर-योजयन्त इव-साडवाई-सवेरमाई नाम्नो प्राप्ताजन्मान्मांद् वयसरो बल्मः । श्रुत्वे यत् सवेरमाई स्वभावनः स्वातन्त्र्यप्राप्तः १८५७ ख्रिस्ताब्द आङ्गलान् विद्रोहयितुं प्रवृत्ते सग्रामे चादम्योत्माहेन भागभाजभूत् । तत्फलरूपेण च तस्य महती सपत्तिराजिष्ठयन विजयमत्तराङ्गनं ।

बल्मपितुः पैतृक गृहमभूत् नडियादनो नानिदूरे 'करमसद' नामके ग्रामे । किन्तु नि स्व पिता सपरिवारोऽजात्सीन् नडियादपत्तने देवमन्दिरे । तस्य पाण्डवोपमा पञ्च पुत्राः कनिष्ठा बुद्धिता चेति सन्तनिपदकमजायत । तेषु बुद्धिमद्वारेण्यो विद्युनकीर्तिबद्धनमाई तृतीयः, बन्धुमन्त्र चतुर्थोऽभव-जगत्क्रमेण ।

प्रगल्भप्रज्ञोऽपि बल्मभा बाल्ये न विद्यारतिशयीत् । द्वाविंशतिमे वर्षे वर्तमानः स कश्चिच्चन्द्रमैद्विकपरीक्षामुदरत् । अध्ययनकालः एवास्मानुसमा सहिष्णुता, प्रहसनपटुता, कर्मदाढ्यं च प्रकाशितान्यमभवत् । विपदि धैर्यं, मत्पुत्रमनिन्वञ्चास्य जन्मजानां गुणी । एवदा श्रीशारंगानेन नोपितोऽप्यापको द्विमतवारमद्रकपद्रक्ति (गुर्जरभाषायां 'पाडा'भिधानः) लिखितुं दण्डमदान् । दिनद्वयं तदनिखन् स प्रधानाचार्यममदा नीतः सामर्थ्यं च पृष्टे-नानेन गाम्भीर्येणोक्तम् - "भुरो । द्विमत पाडान् (महिषान्) आनयनेवामम् । किन्तु मध्यमार्गं तेषामन्वयमा नीतः पनायनपरश्वान्यान् प्राहृत । तेन च विशाखा सर्वे नादिगिवा बभूवन् । प्रवतान् पनायनपरश्व च तादाहमगक प्रतिरोद्धुम् । अतः परं भवन्त एव प्रमाणम्" इति । श्रुत्वा तन् प्रहसनपटो-

वल्लभस्य वचो जहासाच्चै प्राचार्यं । लज्जितप्रचाध्यापको नम्रमुख तूष्णीं
स्वस्थानमगमत् । अन्तर्हसितो वल्लभश्च प्रसन्नमुखो निरगच्छत् ।

नडियादपत्तने नगरपालिकासम्याना निर्वाचन भविष्यदासीत् । तत्र
सदस्यतावाञ्छोरध्यापकस्य प्रतिस्पर्धी बभूव कश्चिद्वनिको बहुसहायवान् ।
स हि सद्वृद्धकारमसकृज्जगजं — “कोऽयं शिक्षकवराको मा पराजेतुम् ? न हि
जम्बुको तरक्षु जयन् दृष्ट ? यद्यह तेन पराजित स्याम्, मस्तक मे मुण्डयेयम् ।”
इति । वल्लभो निर्वाचनोदासीनोऽपि मत्तस्य तस्य मदमपाकर्तुमियेष ।
सतीर्थसहायश्च स तथा प्रावर्तत यथा स दृष्ट पराजितोऽभवत् । तत
सनापित ससहायश्च वल्लभस्तमुपसृत्य मस्तकमुण्डनायादिदेश । वद्धाञ्ज-
लिश्च स दृष्टो दयनीयमात्मान निवेदयामास ।

विदेशयात्रा

उत्तीर्णमाध्यमिकपरीक्षो वल्लभ स्वयमेव वाक्कीलविद्यामध्यगौष्ट,
उदतरञ्च तदर्थं कल्पिता परीक्षाम् । तत, स आङ्ग्लदेश गत्वा, ‘बैरिस्टर’-
ख्यामुत्तमा वाक्कीलपदवी चकमे । किन्तु तदर्थं धन कुत आनेयमिति व्यामूढो
‘स्वाजितेन धनेनैव विदेशो गन्तव्य’ इति निर्णय सर्वात्मना धनार्जनाय प्रवृत्त ।
पञ्चदशसहस्ररूप्यवसाध्य विदेशगमनमिति सप्रधार्यं द्वित्रैवर्षं तावन्मात्र
धनमार्जत् । तत विदेशयात्रायै च पत्रादि सप्रेष्य तदर्थमनुमतिं लेभे । यात्रा-
पोते स्थाननिर्धारणपत्रमपि प्राप । अथ पत्रमेतद् दृष्ट्वा तदप्रजो विद्वल
स्वयं गमनोत्को वल्लभमुवाच — ‘ध्रात ! आवयोर्नाम्नी समाने । (वी जे
पटैल इति उभयोर्नाम) ज्येष्ठोऽहं पूर्वं बैरिस्टरो भूत्वाऽऽगच्छेय तद्वि न्याय्यम् ।
नाहं त्वदनन्तरं तत्त्वर्तुं शक्यामि” इति । ध्रातुभक्तो वल्लभस्तद्दिना खेदमनु-
मेने । सव्योपाधौ प्रतिनिवृत्ते च ज्यायसि सहादरे, तदाशीर्वादपाथेयं स स्वयं
सहनपुरी जगाम ।

आङ्ग्लदेशगमनोत्पत्ताया मुख्य बीजमिदमभूत्—“सहस्रेभ्यः शोशेभ्यो
भारतमागत्य शासितृणां देशं वीदृशो नु स्यात् ? वीदृशी सा भूमिः कथं प्रकार

दासकीलक्ष्यवसायः गाधिसंगमश्च

१९१३ द्दिस्तान्दे समुद्रपोतैन वल्लभो मुवापुरी प्रतिनिवृत्त । गुर्जर-
प्रदेशमुन्म्यायाम् अहमदाबादनगर्याञ्च स वावकीलक्ष्यवसायमारेभे । समनतर-
वर्षे तत्पिना दिव गत । ततो राष्ट्रियसभामा शाखारूपाया गुर्जरसभाया
सदस्यत्वमधिगम्य तत्कार्यप्रवृत्तोज्ज्वलत् । तेषु दिनेषु महात्मना गाधिना
अहमदाबादनगरे आभमाञ्ज्याप्यन । तन्नास्त्यवसेवा राष्ट्रभक्तिप्रचारञ्च
दुर्व्रतामीत्स महात्मा । महात्मन आर्जव साधुवृत्तिश्च पौरुषमूर्तये वल्लभाय
नारोचत । स हि महारमा रम्यासु स्वयं डिङ्गिमपोषेण जमानाकारयन्
वैदेशिकानां वैदेशिकवस्तूनाञ्च दास्य हृदयेन निनिन्द । एतत्सर्वं वैदेशिक-
वस्तुविभूयितो वल्लभ सकौतुकमगम्यदुपजहास च । अथापि गच्छता कालेन
विहारप्रदेशे दीनानां कृपकानां वैदेशिकैः क्रिमाण कदन प्रतिकर्तुं प्रवृत्तस्या-
बुद्धोभयस्य महात्मनोऽस्यातुल्य वीर्यं दृष्ट्वा कृपकमुतो वल्लभस्तस्मिन्
सादरो नमूव । अपारण्यातिपचितुमाद्गस्तैरादिष्टे महात्मनि स ह्येव जगज्ज-

एतावनि समये बल्लभस्य सिंहसदृशता विभावयन्तो राष्ट्रनेतारस्त
 नागपुरे प्रवर्तितयत्नाणे ध्वजसत्याग्रहे नेतारमवृण्वन् । सपादमास च प्रवृत्ते
 तत्र विग्रहे बल्लभो विजयी बभूव । १९२८ ख्रिस्ताब्दे सूरतमण्डलातंगते
 बारडोलोचनपदे वृषकानां करमुक्तये महान् सत्याग्रह आरभ्यत । तस्य
 पुनर्नायकोऽभवद् बल्लभ । अतिरुष्टस्य विविधैरुपायैः प्रजापीडनप्रवृत्तस्य च
 शासनस्यादम्येन धैर्येणानुपमया सहिष्णुतया च प्रजाभिः शान्तमूर्तिभिः कृत्-
 त्वापूर्वस्य तत्प्रतीकारस्य बलं दर्शयन् मित्राणि चामित्राणि च परममाश्चर्यं
 जगमु । अन्तः प्रजायाः प्रतिकारं प्रतिवर्तुमक्षमं शासनं करविमुक्तिं, पूर्व-
 गृहीतानां दण्डवस्तूनाञ्च प्रत्यर्पणं चकार । प्रजाशक्तविजयोऽयं बल्लभस्या-
 नुपमामायोजनशक्तिं सर्वत्र देशे ख्यापयामास । परितो वर्णितं प्रशंसापुष्पैश्च
 तच्छिरो नमयावभूव । सर्वेषां च कार्यविदां मुखादुत्थितोऽयमहोभावप्रसूतो
 ध्वनिः —“बल्लभोऽयं नूनं “सरदार” (नायक) इति । अयाचिनः प्राप्तेन
 सरदारविह्वलेन विमूर्षितोऽभवद् बल्लभस्तत्र प्रभृतिः ।

एकदा १९३० ख्रिस्ताब्दे राक्षशमे सयोजिता प्रजाजनसभामुद्बोधयति
 स्म बल्लभ । बल्लभस्य मेघनभीरुः बहिर्गताश्च च वाणीं श्रावयाम प्रह्वो-
 त्ताहा जना उज्ज्वरात्रोशन् । आक्रोशभूयिष्ठा सभामिमा निषेधयामास रक्ष-
 काप्रणी (पालिस सुप्रिन्टेण्डन्ट) । तत्तिपक्षमवमान्य भाषमाणं बल्लभे
 गृहीत्वा मासत्रयमितं कारावासं पञ्चशतात्मकं दण्डञ्चवाक्याप्यच्छाशनम् ।
 दण्डादाने सप्ताहत्रयमधिकं कारावासं आसीत् । इदमग्रयमतया प्रापदिमं
 कारावासं बल्लभः । तस्मिन्नेव वर्षे महासभाध्यक्षे जवाहरे कारावासं प्रापिने
 तत्पिना मोतीलाल आध्यक्ष्यं प्रापिन । तस्मिन्च पुनर्गृहीते बल्लभस्तत्पद-
 मण्डयामास । अयं लाजमान्यतिनक्तस्य पुण्यतिथिप्रयुक्ताया यात्रायां नेतृत्वं
 भजन् सरदारो मुवापुर्यां गृहीत्वा कारागारं प्रवेशिता नवमासान्तम् । किन्तु
 गाधिप्रभृतीन् विसर्जयन् राजप्रतिनिधिवरं (वाइसरॉय) सरदारमपि मोच-
 यामास ।

राष्ट्रियमहासभाया अध्यक्षः

१९३१ ख्रिस्ताब्दस्य मार्चमासस्य द्वितीये सप्ताहे कराचीनगरे, राष्ट्रिय-महासभाया ४६ तममधिवेशनं समपद्यत । तत्पूर्वमेवानुपमां तस्यायोजन-शक्तिं राष्ट्रभक्तिं सक्त्पशक्तिं च पश्यन्त तस्मिन् वदभावा नेतारो बल्लभ-मध्यक्षमवृण्वन् तदधिवेशनस्य । बल्लभगाधी पार्थकृष्णसदृशाविति च विभाव्य, नरसिंहरावेन गुर्जरकविना सत्रोक्तमासीत्तदा -

यत्र योगेश्वरो गाधिः बल्लभश्च घुराधरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा भीतिमंतिर्मम ॥

स्वातन्त्र्ययुद्ध-महाभारत सुखोदकं परिपश्य नूनमेतदधिवेशनमवितथ परिणतम् । तस्मिन्नधिवेशनेऽध्यक्ष कर्मबीर सरदारो न दीर्घमभाषत । “किंकर्तव्यता-विमूढस्य देशस्य गांधिरेव पथप्रदर्शकः । तं परमात्मप्रेयितं नेतारं सर्वात्मना-ज्जुसरेम, एतरेव भवतु नः कर्तव्यम् । तेन प्रदर्शितात् सत्याहिंसापथात् न पदमपि क्षतं न्युप्यते । देशतेवा स्वातन्त्र्यप्राप्तिश्च न भोगपरायणैरसदाचारैश्च शक्यक्रिये । हिंसकं प्रति प्रतिहिंसा माम न सदाचारो नापि क्षीरता न च प्रस्तुतकार्यसाधनम् । देशप्रेमिभिः, तथा देशोत्पन्नैकवस्तुसेविभिः शासन-साहायिरतैश्च भाव्यं यथा शासकानो शासनकर्म दुःशकमुद्देजकं च जायेत । दुःसाध्यैऽपि कर्मणि कर्मरताना सिद्धिरनिवार्या । साध्यंकथ्यापूतानां राष्ट्रक-सेवाव्रतिनां नो जयो निश्चप्रचः । तत्र विलंबो भवेन्नाम परंतु निष्कलता न शङ्कनीया” ।

एवमादि असन्दिग्धै स्वत्याक्षरैरेव वचोभि प्रबोधयामास मितभायी सरदारो भारतभक्तान् ।

प्रजाना भीतिमपनुद्य ता विद्रोहपरा अयमेव करोतीति मतिमता शासनेन पुनश्च सरदारः शासनविद्रोह निमित्तीकृत्य कारागृहं प्रवेशित । पूर्वं पौडश-मासान् स गाधिना सह यरवडास्थले न्यवसत् । यरवडानिवाससमये रुग्णस्य गाधेः सेवापरस्य तस्य मृदुल चेतो वर्णयन् वदति महात्मा-“नून बल्लभो मे

द्वितीयमातेवाभवत् । स हि रुग्णस्य मे शुश्रूषापर न कदापि स्वमुखमचिन्तयत् ।
 ग्रहनिज मत्सेवा स परमार्थमिवाकल्पयत्” इति ।

‘सोहृदुष्यो बल्नम’ इति व्याजस्तुत्या केचन त रुक्ष कठोरञ्च कथापर्यान्त ।
 न दृढमवल्यस्य तस्य सोहृदुष्यत्वकल्पना युक्तरूपैव । अयापि तस्य मृदु
 मिपूर्णञ्च चेतो मित्राणामन्येषाञ्चोपकारायामूत् सदोद्यनमिति न विस्म-
 मिहाम । अन्येऽपि तत्सहवासिनो नैकशोऽभ्यनन् यत् कारागारे सहवासिना
 न्यव्यवस्था भोजनादिमामीचीन्य च स्वयमेव श्रम सोढ्वा साधयति स्म
 सरदारः । तदधिष्ठिता कारावासिनः शासनाधिकारिभ्योऽपि सुरक्षिता सन्त
 प्रभूत सांख्यं लभन्ते स्म । प्रहसनचातुरो अपि बल्नमस्मानितरसाधारणौ ।
 स हि विनोदवचोभिः कारानिवासमपि स्वर्गावासमिवाकरोत् । अयं गाधि-
 महात्मनि कारामुक्तेऽपि न सरदारोऽमुच्यन् । स हि यरवज्ञातो नाशिककारा-
 गृहमनीयन् । तस्य ज्येष्ठभ्राता परमराष्ट्रमक्तो विठ्ठलः विप्रेनानगरे पञ्चवत्सं
 गतः । “तस्यौर्ध्वदैहिकमनुष्ठातु बल्नमो मुच्यते यदि स पुनर्विद्रोही न स्यादिति
 त्रयोदशवच्छाशनम् । “नाहं पणेन मुक्तिं कामये” इत्युदगिरत् सरदारः । एव
 तदाऽमुक्तरथ स तदनु रोगग्रस्त इति मोविन आसीद् वयंद्वयात्परम् ।

तस्मिन्नेव वर्षे स राष्ट्रियसभाया अनुशासनकमण्डनस्य (पालमेंटेरी बोर्ड)
 अध्यक्षपदं प्रापित । उच्चं राजेन्द्रप्रसाद-भीलानाजामाद प्रभूनयो यत्नदत्त्या
 तस्याऽन्य नून सरदारस्य कर्मविशेषज्ञताया धीरेयत्वं प्रत्याययति ।

१९३७ विस्ताब्दे एकादशमोऽष्टमु प्रदेशेषु राष्ट्रियसभाया शासन-
 लामो बभूव । सर्वेषां मन्त्रिमण्डलानां नियामकोऽभवन् सरदारः । दृष्टानु-
 शासनस्थास्य प्रतापेन सर्वे मन्त्रिण स्व स्व नियोगं यथायथमवहन् । सति च
 न्यतःऽपि अनुशासनमण्डले सरदारस्य दण्ड निरोधद्वयाय सन्नद्ध इवामन्यत ।
 अनुशासनवद्विषयनरथ केचन लब्धप्रतिष्ठा अपि नरोमान-ग्ररेप्रभूनय पदच्युति
 प्रापिता आसन् । तदनु तैरारब्धोऽपि बन्ध पापानपनिनतोष्टमिवात्म-
 मद्गार्यवाकल्पनः ।

भारतव्ययविधाता

१९४७ विस्ताब्दस्यागस्तमासस्याष्टचदशनिधौ चिरेण वाग्निं स्वातन्त्र्यमवापि भारतेन । तत एवादशमासं पूर्वं रविने बेन्ट्राय-प्रवाहरतानाधिष्ठिते मन्त्रिमहसे सरदारोऽन्यतम आसीत् । देशविभाजने ऋषिचिन्त्रिवायितुमशक्ये, जाते च हिंदुस्तान-पाकिस्तानेति विभागद्वये, पुनर्नूतनमाख्यत मन्त्रिमण्डलम् । तत्र सरदार उपप्रधानमन्त्री मन् गृहविभागस्याधिष्ठाता बभूव । तदनु घटितस्य देशिवराज्यविभागस्यापि स एव मन्त्रिपदमुवाह । पाकिस्तानाद् विश्राविताना भट्टसर्वेस्वाना भीमभीताना हिंदुमिखाना पुनर्निवासव्यवस्था, तद्दुःखदुःखितैरवत्यैर्हिन्दुमिखैश्च सम्भाव्यादपद्रवाद् मुस्लिमाना रक्षणमिति द्विविधः दुःसहकार्यभारो मुख्यतया सरदारस्य गिरसि पतित आसीत् । किन्तु हन्त ! अतिधैर्येणालांकिनेन च मतिविभवेन स भारो निपुन निरूढ सरदारेण । अज्ञा स मुस्लिमशत्रु क्यापयन्ति स्म । किन्तु प्रज्ञावन् सम्यज्जानन्ति यद् भारते धर्तमाना अपि ये देशान्तरैकहितमतय स्वदेशशत्रवश्च तादृशान् प्रति चक्षुर्निमीलनमात्मघातायैवेति मन्यमानस्य सरदारस्य न मुस्लिमसामान्य प्रति प्रद्वेष, नापि हिन्दुरयमिति देशद्रोहिणि प्रीति । स हि राष्ट्रनल्याणमेव कामयमान मनुष्यस्य राष्ट्रभावनामेव प्रमाणयति स्म, न तस्य जातिविशेषम् । मुस्लिमाना साहासपदादनमतिभिरप्यस्माभिर्न तेषु विपरीतकारिष्वपि बढनेनै मुग्धैश्च भाव्यमयमेवासीदभ्युपगमो व्यवहार निपुणस्य देशवल्लभस्य वल्लभस्य ।

आङ्ग्लशासित भारत स्वतन्त्रमभवत् । किन्तु समग्रे भारते विकीर्णा न्यासन् नृपशासितानि राज्यानि नैकशतानि । तेषु कानिचित् सुनृपशासितानि बहूनि च प्रजापीडनपरैर्विलासजीविभि नृपब्रुवै शासितान्यासन् । तत्तद्वाज्य प्रजाश्रेयोदृष्ट्या तेषा प्रजातन्त्रभारते सयोजनमनिवार्यमवश्यत । किन्तु ततोऽप्यधिक देशस्य रक्षादृष्ट्या, विविधाना विकासकार्याणामायोजनदृष्ट्या च तेषा समग्रभारते लयोऽप्यावश्यक आसीत् । आङ्गलाना शासनकाले नृपास्तै सधिवद्धा रक्षिताश्चासन् । स्वशासनेऽस्त गमिते घूर्ता आङ्गलास्तान् नृपा-

मार्गेण राष्ट्रान्तरे सवध्य, भारतशासन प्रनिवर्तुमीष्टे । ए एव च तस्या
 ध्यवसाय इत्यपि वर्णवर्णि श्रूयते स्म । तदेवैवदा प्रमाने जनैर्वर्तमानपदं विदित
 यद् “भारतीया सेना पञ्चम्यो दिग्भ्यः राशस्त्राम्त्र वात्येव सवेगं प्रविष्टा
 निशामभूमिम् । पूर्वं प्रनिवृत्ताया अप्यनिप्रवन्त्वाग्निरोद्गमशवयाया, पञ्चमि
 प्रवाहं पतन्त्या गिरिनद्या इव भारतसेनाया अतिपातो निरावाध प्रवर्तनं स्म
 निशामसेना रजवरदलानि च मिश्रतागुहाणीव परितो भग्नानि, न्यस्तशस्त्रा
 ष्वच शरणं प्रपद्यन्ते भारतसेनाया ।” इति शनं शनं सकलमपि निशामराज्य
 भारतायत्तं समजायत । भारतसेनानायक चौधरी च तत्रग्रासकत्वेन
 निवेशितः । परस्ताज्जातमभूद् यत् सरदार चिरादेव भारतमेनाधिपेन प्रच्छन्न
 मत्तयन् निशामभूमिं परितः प्रयत्नान्यनीकापि सन्नाहयितुं प्रवृत्त आसीत् ।
 सर्वतो विसरि आक्रमणं च मध्यरात्रावुपाक्रमतः । तत्पूर्वमेव तत्र प्रच्छन्न
 दिल्लीतो गत्वा सन्निहित आसीत् कार्यविदा वर सरदारः । विद्युद्भेगेन सर्व-
 दिग्भ्यः सेनाप्रवेशेन व्यामोहनीयं विद्धुतं व्यतामूढताञ्च प्रापणीयो निशाम
 इत्यासीत् सरदारस्य योजना । बहुकालात् स व्याप्रियतात्मानं कर्मण्यस्मिन् ।
 अद्यापि न कोप्यवेद् गूढसत्त्वस्यास्य प्रवृत्तिम् । “फलानुमेयां प्रारंभा सत्कारा
 प्राक्तना इव ।” इति कालिदासवचः किल सार्थकोक्तमनेन नरशार्दुलेन ।

दक्षिणरत्नाकरोपकण्ठे ‘नावणकोर’ नाम विशाल विभववच्च राज्य-
 मासीत् । महाप्रज्ञा धर्मप्राणाश्च तस्य राजानः प्रजाप्रिया विद्वदाश्रयाश्चासन् ।
 तत्र मेधाविसत्तमो बहुमुखप्रतिभश्च सर रामस्वामी अयम् मन्त्रिपदमुवाह ।
 सोऽपि भारते स्वाधिष्ठितं राज्यं मा विलीयतामिति दृढं प्रत्येति स्म । निशाम
 राज्यस्य विलयमन्तरा स्वशासितस्य राज्यस्य विलयो न न्याय्य इत्यप्यासीत्
 स्याकूतम् । राजापि तदभिप्रायमतिक्रम्य नृणां नासीत् प्रभुः । विचक्षणवरो
 वल्लभः पटुभिर्स्वार्थं तत्रत्याः प्रजा विद्रोहिणीविधाय राजानं भाययामास ।
 अभिसंधाय च ॥ भारते स्वराज्यप्रवेशपत्रे हस्ताक्षराणि कारयामास । भग्न-
 मनोरथो महामती रामस्वामी सपत्न्यैव मन्त्रिपदं तत्याज ।

एव मतिविभवेन कार्यदाक्ष्येण च गहदुपद्रवहेतुतो देशिकराज्यस्वातन्त्र्याद्र
 रक्षं देशं सरदारः । नूनं द्विसहस्रेऽपि वर्णायामननुभूतपूर्वा विस्तृतभारतस्यैक-

च्छत्रता सपादिता कार्यविदाञ्चरीकृतविस्मार्कैर्न वल्लभेन । (विस्मार्कं जर्मन-
देशस्यैक्य साधयामास)

सरदारो राज्याना विलयमावश्यक मन्वानोऽपि राज्ञामुदार त्यागमिम
कृतज्ञभावेन सस्मार । अत तेषा सम्मानपदरक्षा, नियता द्रव्यप्राप्ति, कर-
मुक्तिश्चेतादृशा कल्पा आयोजिता साग्रह सन्निवेशिताश्च भारतसविधाने ।
अथापि नाय शाश्वतिकोऽर्थमारो भवतु प्रजास्वित्यमिसघायानुवश तद्द्हास
पञ्चाशद्वर्षेभ्य पर च ननामशेषता घटयामास । एतया व्यवस्थया राजान
अकृतपूर्वानुद्योगानभ्यस्येयु स्वावलम्बिनश्च स्युरित्युदार कल्पोऽभवद् विधान-
घटकानाम् । अत स्वसपदाच्छेदकमपि वल्लभ ते हितैकमतिममसत ।
कर्मभ्यस्मिश्च वल्लभो भीमकान्तैर्गुणैर्नूनमधृष्योऽप्यभिगम्य एव मत ।

उपदेशावाचारः श्रेयान्

वल्लभो वचनकर्मणोर्विसर्गति कदापि न सेहे । महासभया नून पञ्चम-
वर्णानामस्पृश्यतानिवारणमुद्देश्येष्वन्यतममधार्यत । महात्मा गाधिस्तद्वि-
दीर्घकालीनपापप्रणोदक हिदूधर्मशोधकञ्चाकलयत् । किन्तु न तदनुयायिन-
स्तत्र बद्धश्चदा येन ते सभासु हरिजनाना पृथक्स्थानान्यकल्पयन् । एकदा
तादृक्सभाया सौराष्ट्रे कृताया वल्लभ उपातिष्ठत् । स हि दूरोपविष्टान्
हरिजनानवलाक्य सभायोजकाना दम्भ सम्यगवुध्यत् । एतेन क्लिष्टमना
न तूष्णीमुत्थाय घूलिघुसर्तिताना कुचैलाना हरिजनाना मध्यमुपगम्योपविवेश ।
पुरर्पम् वल्लभ हरिजनमध्यगत दृष्ट्वाञ्ज्येऽपि द्वित्रास्तत्र गत्वोपविशन् ।
आयोजकाश्चैतन मृश लज्जिता निम्नविस्तारितोचना बभूवु । क्रमेण च
सभापीठ विहाय सर्वे सभानायका वल्लभ परित समुपविशन् । तत पर न
कदापि लल्लभसेसेविते सदसि हरिजनाना पृथपासनानि प्रकल्पितानि ।
मुदीर्यव्याख्यानादनुष्ठानमेव वरीय इत्यामोद्वल्लभस्य निष्ठा ।

वल्लभो लोकवल्लभः

स्वातन्त्र्यप्राप्ते समनतरत्रिपुवर्षेषु सरदारकृता राष्ट्रसेवा भारतीया सबहु-
मान सविस्मय च पश्यन्ति स्म । अत तस्यान्निमे जन्मदिने तस्य विरवात

कार्यभूमिभूतेनाहमदाबादनगरेण सोत्कण्ठं सादर च तं निमित्त्य प्रजाप्रेमप्रतीकरूपेण पञ्चदशलक्षरूप्यकात्मकं धनमुपदीकृतमभूत् । गुर्जरप्रजा सरदार गाधि-
द्वितीयमेवाकलयन्ती तन्नाम्ना महान्नं विश्वविद्यालयं निर्मातुमभ्यतपत् । ततश्च तदर्थं बल्लभपितृग्रामस्य करमसदस्य नातिदूरे कृतज्ञं कर्णकं स्वीयानि सरसानि बहुमूल्यानि च क्षेत्राणि अहमहमिकया परापत्यं समर्पितानि । नैक-
श्रोतव्यापिन्या च तस्या भूमौ 'सरदार बल्लभभाईपटेल विश्वविद्यालय' सस्थापितः । एतस्मिंश्च कर्मणि सरदारगुणावजितचेतसां कर्मकुशलां भाई-
लासभोखालास इति पुरुषपंथौ प्रभूतं प्रावर्तताम् । वेगेन च भूमिसंस्कारः, विद्यालयादिसप्तसङ्गानाञ्च निर्मितिः समपाद्यत ।

बल्लभस्य धर्मेश्वरनिष्ठा

बल्लभो बाल्यादेव परमधार्मिक इश्वरैकनिष्ठश्चावर्तत । किन्तु स स्वस्य धर्मनिष्ठायामन्तरमेवं व्यापारमभ्यस्य, न प्रदर्शनविषयम् । लोकोपदेशे सः सर्वदा "भगवत्कृपया न सदुद्देशे सेत्स्यति, शुभे कर्मणि सदा परमेश्वरोऽनुकूला याति", इत्याद्यभणत् । ईश्वरास्याहीनो जनः स्वसिद्धया गर्विष्ठो भवेत् । कार्यासिद्धौ च विषण्णो दीनतां प्रवेदिति स हृदयेनामस्त । सौराष्ट्रे सञ्चरन् स एकदा पश्चिमसमुद्रोपकण्ठे विराजमानाद्यज्योतिर्लिङ्गत्वेन लब्धप्रथं भगवन्तं सोमनाथं साक्षात्कर्तुं जगाम । यवनानां नैकैराक्रमणैर्भग्न-
कायं तदालयञ्च दृष्ट्वा स भृशमुद्विग्नोऽभवत् । भारतपश्चिमदेवतायां सोमनाथप्रभोरागारस्य पुनर्निर्माणाय च समुद्रजलाञ्जलिना सुदृढं सकल्प-
ख्यापयामास । तदानीमेव चायोजनपटुरयं मुन्शी-जामेशादीनां समितिं निर्माय सकल्पितस्य महामन्दिरस्य रचनाविशेषान् निरधारयत् । भारत-
शासनेन च वर्तमानं साह्यं बल्लभे श्रुतमती विना प्रत्यवायमलभ्यत । बल्लभवचसा प्रोत्साहिताश्च विशिष्टाः सोमनाथभक्ताः अहमहमिकया परापतन्तः प्रभूतं धनं सञ्चीय, दर्शनीयरावणीयकं मन्दिरं पूर्णमेव निर्मा-
पयामासुः । समस्तप्राय एव मदिरे, विचारिते च शिवप्रतिष्ठासहोत्सवे,

लोहवल्गमो वल्लभ एव प्रतिष्ठापनायणीर्मविवति सर्वसम्पत्त्या निरुणायि ।
किन्तु हन्त ! पूर्वमेव वल्लभेन परित्यक्ते भौतिके वसेवरे तत्समानशीलेन तदा
राष्ट्रपतिपद भूयपतोदारसत्वेन राजेन्द्रप्रसादेन नत्पुण्यपुण्य कर्म समन्वष्टीयत ।

शाश्वतप्रयाणम्

१९५० द्विस्ताब्दस्य नवम्बरमासस्य १५ तमे दिनेऽप्राह्यव्याधिना
समाक्रान्ते सरदार, सर्वोऽपि देश सचिन्तस्तत्स्वास्थ्याय जमदोश प्रार्थयत् ।
अनवरतकार्यभारभूय तच्छरीर दिने दिने विपमामेव स्थितिमभजत् । उप-
चारसंकर्षाय स मुवापुरोमानीयत । किन्तु हन्त ! न पुन स स्वास्थ्यमलभत ।
१५ तमे दिसवरदिने च सहस्रशो जनैरावृत सायुनत्रं साक्रोशंश्च तैर्विह्वलमान
एव नश्वर क्लैवर परित्यज्य द्युसदा मार्गं प्रतस्ये । विद्युद्वेगेन प्रसृतायाञ्च
दुःखमय्यामस्या वार्ताया सर्वोऽपि भारतो बर्षो ग्रहप्रस्त इव सस्तब्धो विपाद-
समुद्रे निमग्नो बभूव । तदन्तिमयात्राया लक्षशो जना भागभागिनोऽभवन् ।
प्रधानामात्यादयश्च नायका तदर्थं दिल्लीन समागत्य चिरसहाय भारतमातु
प्रियपुत्रममु श्रद्धाञ्जलिना अश्रुपूर्णैश्चामिबर्षन्ति स्म ।

स्वभावविशेषः

शिरोवल्ग्नभस्य बाहुमूले प्रपीडको गुल्मोऽजायत । तदानीं ग्रामेषु भिष-
कप्राप्तितं मुकुरा । गृहोपचारश्चास्य गुल्मस्य मुतप्तलोहदण्डेन प्रज्ज्वालन नाम ।
एतत्कारी नापि बाहूत । स हि शिरोवल्ग्नभस्य पीडाभीनो न तत्पामयो-
यष्टि सत्नगमितु शशाक । असकृदुक्तोऽपि स यदा तयाकर्तुं नापारयद्वल्ग्नभ
स्वयमेव तामारक्ता यष्टि गृहीत्वाऽऽगुल्मदाहमविकृतमनागुल्मेयोजया-
मास । बालस्यापि तस्याबालसहजा पीड क्षमता दृष्ट्वा सर्वे विस्फारितलोचना
अभूवन् । प्राशस्तश्चास्य वयस्यार मन । अयमेव गुणस्तमग्रे भारतस्य 'लोहपुरुष'
इति विरुदभाजमकरोत् ।

अस्य दूरदर्शित्वमपि विस्मयावहमासीत् । चीनदेशे साम्यवादिनामाधि-
पत्ये जाने नेहरुमहाशय तन्मैत्रीलाभ सादरभावकाक्ष । स्वयं तत्र गत तस्य-

प्रधानमन्त्रिण 'चाउ एन् साई' नामानञ्च भारतदर्शनाय न्यमदयत् । भारत
 मागते तस्मिन् 'हिंदी चीनी भाई भाई' इति लक्षकण्ठवनिना नभोजूर्यत ।
 सरदार चीनदेशीयेषु प्रदर्श्यमान प्रीत्यतिरेकमिम न युक्तरूपममन्यत । स हि
 तेषामाधिपत्यलालसा साधु विवेद । रुग्णशय्य, गतोऽपि स नेहरूमहाशय
 पत्रेण चीनीयेभ्य सावधानतामुपादिशत् — 'तिवटप्रदेशे तेषामाधिपत्यस्वीकारेण
 तैर्भारतभुवश्चङ्कमण सम्भाव्यतेऽऽ सीमाविषय पूर्वं निर्धारणीयोज्यया
 मित्रकञ्चुकिना तेषा सख्य नोऽनुशया, कल्पेत' इत्यादि । ऋजुमतिद्वारचेताश्च
 नेहरूस्तदा सरदारवच सु नास्थाममजत् । उपैकत च पत्रमिदम् । किन्तु हन्त ।
 बल्लभे दिव गते चीनशासकैः प्रदर्शिता कृतघ्नता नेहरूहृदय भृश समतापयत् ।
 तन्निवृत्तिसन्तप्तश्च स हृदयव्याधिनाऽऽक्रान्तोऽचिरादेव दिव्यलोक जगाम ।

तथैव कश्मीरप्रदेशे पाकिस्तानप्रेषितर्विलुण्ठकैर्निर्दय विलुण्ठने प्रारब्धे
 तनुपतिभारतेन सहात्मसयोग निवेद्य शीघ्ररक्षा ययाच । देशिकनृपकार्यमत्री
 बल्लभस्तूर्णमेवोदभटभटसेना वायुयानं सप्रेष्य शार्दूलं शूगलानिव लुण्ठकान्
 तान् बिद्रावयितुमारभत । परन्तु हन्त ! असमाप्त एव शत्रुविद्रावणै महामना
 नेहरु सरदारवचोऽवमन्य कलहकथामिमा सर्वराष्ट्रसघाय न्यवेदयत् । धूर्त-
 मेलकवल्प स सघस्तूर्णमेव युद्धविराममादिशत् । असमाप्तशत्रुनिबर्हणा च
 भारतसेना मर्त्रापिधिरुद्धवीर्या सर्पिणीव विरतव्यापारा तस्थी । अद्य बहुतिर्ये
 बाले व्यतीतेऽपि काश्मीरकलहोऽयं न शिरसि कण्टक इव कष्टायते । युद्धद्वयेन
 च भारतभटाना महती हानिमजनयत ।

बल्लभसुभाषितानि

- (१) मुदायं सेविता परतत्रता मधुरेव जायते । यञ्जरस्य पक्षो विसृष्टा-
 ऽपि पुनस्तदेव वधनागार प्रविशति । यस्तुतो दासभावमापन्न इवा-
 न्यान् दासोऽनुर्वन्नपि पापभाण् भवति । दास्यभाव न्मुक्ति पंठयवतो
 जनस्य ननु स्वर्गलाभमप्यतिशेने ।

(२) सधभाव प्रपद्यत । भानस्य जहीत । सशय विहाय निर्भय वतंघ्वम् ।
मिषं कलहं कातर्यञ्च दूरे कुक्षत । साहसे श्री प्रतिवसति । दृढ-
सङ्कल्पं सासाहं प्रतिहतायुवनयंस्त्वं नरयंभं सङ्कल्पित न
किमपि दुरानदम् । योम्या एवामीष्ट नमन्त । भीतारवानयंशत
स्निप्यन्ति ।

(३) यममिदमत्र भुञ्जान एव पुम्यजीवी भवति ।

(४) शासनशक्तिर्नास्ति तादवतीर्णा । या हि प्रत्राम्बवामतत ।

(५) ईश्वरे सश्रद्धम्य न कोऽप्यम्युन्य । सब किन ससार परमात्मना
छन्न । कथं नु तव करिचदम्पूश्या भवेत् ? ईश्वरा न केवल प्राप्ता-
वान्, अपि तु दीनानामुद्धारान्यप्यशिवसति ।

(६) न हि क्षामप्यनुद्यमिभि भाज्यन् । अनुद्यमं श्रुत् सर्वेषा पातकाना
निघ्नानम् । उद्यमादव सयमं प्रभवति । सयमश्च सर्वसदाचारणां
मुखानाञ्च बीजम् ।

हन् । गाग्रि-नेहस्या महोद स्वसरत्पान विकृतान् विमाध्य
ससन्नाप दिवगता । कर्मविदा वरो वन्तमस्तु स्वामीष्टसिद्धि
परपन् मुञ्चेनास्वाप्नोत ।

विचक्षणघर

राजगोपालाचार्यः

बृहस्पतिसमो ज्ञाने नीतो चागव्यसदृशः ।

युधिष्ठिरसखो धर्म 'राजगोपाल' शब्दितः ॥

दक्षिणभारतमूर्धनिमि धर्मनरसबिम्बनवरणा वृत्तालोविदाना मुराणाञ्च
प्रमवित्री गत्यजाहिनी भूमि ।

बुद्धिमता वरुण यी अरुवनी राजगोपालाचार्य १८७९ ख्रिस्ताब्दस्या
निम माग धारण्यी नाम वाम स्वत्रुपा भूषयामाग । प्रागभिद साधित्ताहु-
प्रदराय (नरानी मन्त्रुगीराज्यस्य) तेसम मण्डलान्तर्गतं वर्तत । मण्डल-
स्यापीरता धीगुरु-राज्यम्, अगण आद्यप्रदशरुचि तमिलभाषया सह तस्य

कनकमाययोरप्यस्ति प्रचारस्तत्र । ग्राम वनश्रिया चारुदर्शनं देवमन्दिरादिभिरच
विभूषितं सत् कपिलमूष्णमभूम्या चेतोहरं रामणीयकं दधाति । वृष्टे
पर्याप्तत्वात् सुलभजलत्वाच्च प्रदेशोऽत्र पुष्पला घान्यसमृद्धिं जनयति, सुपुष्प-
फलं लतागुल्मवृक्षवनस्पतिभिश्च तत्र वसता जीवनयात्रा सुखेन संपादयति ।
ऋद्धिमतिं तत्र ग्रामरत्ने ऋद्धिमत्तरं चक्रवर्तिकुलावतमो नत्समं अय्यगरादयो
भूमिपतिर्विप्रवरोऽवात्सीत् । विष्णुभक्तं स कुलपरंपरामनुवर्तमानो धर्मा-
नुष्ठानेन, शास्त्रविमर्शेन, मस्कृतवाङ्मयप्रचारेण च सदाचारसुरभिं सुखं
गमयति स्म समयम् । लोकेषु विश्रुतकीर्तोरस्य बंदुप्य सदाचारनिष्ठा च
तयाऽऽस्ता ययंवदा मद्रपुरराज्यपालाऽपि द्रष्टुममुं समायन, विचारविनिमयेन
चात्मानं कृतकृत्य मेने ।

साध्वीप्रेष्ठा शौंगारामत्ताख्याऽभवदस्य धर्मपत्नी । सा हि सर्वात्मना
पतिमनुसरन्ती योपितामादशंभूता च सती नरसिंहाचारि-श्रीनिवासेति
सुनरत्नद्वयं सुपुत्रे । तृतीयश्चास्मत्कथयानायको नरमणी राजगोपालो बभूव ।
जनकोऽस्य बाल राज क्रोडे निवेश्य श्रावयति स्म रामायण-महाभारत-पुराणादि-
कथा । विस्मयविस्फारितलोचनश्चायमद्भुतानि कथाचरितान्यापीय परा
मुदमवाप । पञ्चमे च हायने राज्ञः शाला प्रवेशित । गुह्योद्घितं च सर्वं
सकल सानन्दं गृह्णन्मन्दमेष्टया विस्मापयति स्म गुह्यजनान् । प्राथमिकाध्ययन
स्वग्रामे समाप्य समीपवर्तिनि होमुरग्राम आदित्यमापाध्ययनार्थं प्रेषित ।
तत्र च कक्षात्रयं प्राथम्येनोत्तीर्य पुनर्वेङ्गलूरनगरं जगाम । वेङ्गलूरनगरे च
विचक्षणवरोऽस्य बालोऽद्भुतेन विचारसेन शिक्षकाणां मनः प्रमोदयद्भुतमा-
नाम्नभायाप्रयानात्मसादकरोत् । अस्य सर्वेषु विषयेष्वनुत्तमा मेधामाकलयन्
देह्ये नामाऽद्वयशिक्षकोऽबोचद् "राजगोपाल ! त्वादृशो मेधावी यद्याद्वय-
देगं गत्वाऽशीते महतीं प्रतिष्ठां लभेत् । चेदिच्छति तत्र गन्तुं त्वामहं शिष्यवृत्तिं
'लभ्यमेय' इति । राजस्तु सविनयं प्रत्यभाषत - "अनुगृहीतोऽस्मि भवता
संहर्देन, निन्तु यद्यस्ति मे बुद्धिविभवः स्वदेशे एव पर्याप्ता विद्या प्रतिष्ठा

च लभेय, विगाहप्रदेशगमने ? माग्नि मे विदेशगमनरीति" इति । अहां
न्यस्य जगत्भूमिभक्ति । गुणतश्च न शिवाकस्तेतानितरा प्रगप्रोन्मयन् ।

तत उपाधिप्राप्तये वर्षद्वय मन्त्रासत्रेतिहन्ती मह्यविद्यालक्षेणीयाद्या-
दशवर्षीय एव बी ए परीक्षामुच्यमुणाद्वं पारयामास । स्वभावेन तन्मा-
तुरप्ययनेनप्रती रात्र्याप्रतिमया प्रतिमया मर्षेया तत्रत्याना गुरुणा मनी-
ष्यानां च प्रियतमोन्मयन् ।

लब्धोपाधिरय मण्डनाधीशपदोपनयने 'आई मी एम्' परीक्षामुत्तर-
त्विति बुद्धिरागोदय पितु । विन्नु तरुणो रात्र तदानी वाक्वीनविद्यावता
सर्वत्र प्रभावातिशय विभाव्य विधिविद्यामेवाजिन्नु मनो दधे । अनुमनश्च
पित्रा तदर्थं पुन मद्रनगरी गत्वा विधिविद्योपाधिमप्यध्ययच्छन् ।

विंशतिवर्षस्वाय युवा वय प्रौढाना, सार्धार्गीनाना वाक्वीनाना मध्ये
विराजेतेति पर्यावृत्त आसीत् मुनस्नेही पिता । अयञ्च मण्डनमुच्ये मेनमनगरे
वाक्वीनव्यवसायभारभन । अगाधारणेन बुद्धिविमवेन, अहर्निश चानुष्ठिते-
नोद्योगेनाचिरादेव स बुशलो वाक्वीन इति तत्र मन्त्रासमुच्यन्याया नये चार्त्तिकता
ख्यातिमलभत् ।

अय सेलमपत्तनेर्जिते प्रभूते धने, लोकोपकारदक्षोऽय लोचसेवाकर्मणि
व्यापृतमना बभूव । नगरपालिकानिर्वाचने च स्पर्धमानो विनाऽऽयास विजयी
भूत्वा, नगरपालिकाध्यक्षपदमपि प्राप्तवान् । द्वाविंशतिवर्षस्वस्यास्य तादृशे
उच्चै पदे स्थिति सर्वेषामपि विस्मयमातनोत् । वर्मणि तत्र चिरमभ्यस्ता
प्रकृष्टवयसश्च कथमय दुरुह भारमिम धहेदिति कुतुहलिन आसन् । गृहीत-
कार्यस्य पारगमनमेव यस्य यत स राजगोपालस्तु सत्यपि स्वीये कार्यातिशये,
प्रतिदिन प्रातरष्टषष्टासमय एव नगरपालिकागृहं जगाम । अधिकारिभ्यश्च
कर्तव्यानि कार्याणि निरदिशत्, पूर्वंनिदिष्टानां च कर्मणामनुष्ठानं कृतं न
वेति सूक्ष्मेक्षिकया परामृशत् ।

अन्त्यजानां दुर्देशा दृष्ट्वाऽऽर्द्रमना अय तेषां समुद्धारेऽस्पृश्यतानिवारणे
च कृतसद्य आसीत् । तदा जलनालिकाप्रवधेऽन्त्यजद्वयं नियुक्तमासीत् ।

विप्रप्राये पत्तनभागे जलविमोचनकर्मणि नियुक्तमनेन तदन्वयजड्यम् । दाक्षि-
 णाया विप्रा स्पृश्यास्पृश्यविचारे गृहीता इति सर्वे ते कर्मणानेन प्रकृपिता
 अन्यत्रयोश्चान्यत्र कर्मस्थितिं कनयितुमारोगं कृतवन् । 'नैनद्विधिविरुद्ध-
 मतो नान्वययित शक्यते' इत्युक्त्वा राज मर्दानपि ताननुनयेन, दृष्टवचाभिरव
 दिगन्तितविरोधान् चकार । तयैवान्त्यताना ननिर्वृण्य शासु प्रवेगमपि
 कारितवान् । शिखका प्राय ब्राह्मणा । अतस्तेभ्यो नैनदरोचन । किन्तु
 'हरिजनान् पाठ्यन्तु कार्यं वा त्यजन्तु' इति दृढ प्रवाधितान्ते हरिजनवानान्
 पाठयितुं सत्राहन्त हठान् । दृढमद्रक्तस्योऽयं महामतिविविधैरुपायै पत्तनस्य
 तस्यापूर्वमभ्युदयं कृत्वाऽभ्युदयानिवारणेन सन्वपि केषुचिन् विनष्टेषु बहूना
 प्रीतिरुज्जायत । एव कर्पद्वयं यावदनुष्ठितनारिकरुमां, नगरपानिकाकर्मणा
 मोक्षयेत्तमपादकना कय म्यादिनि आदगं प्रबोधक आनीत् ।

अथ विवृढे वाक्कीलकर्मणि, तदर्थं च मद्रासनगरे मुन्यन्यायालयो
 नैकगो गन्तव्य आसीद् । येन समयशक्योऽर्थं परिहर्तुं, समयं नमस्य तस्य
 कृते सैनमक्षेत्रं लघीय इति च हेतोः, य मद्रासनगरमेव वासयोग्यममन्यत ।
 मद्रासनगरं गतश्च स स्वल्प एव काले तत्रन्योच्चन्यायालयस्यानमा विधि-
 बलेति प्रतिष्ठापयामन । सचिन्नेन च प्रभूतनधनेन तत्र स्वायं भव्यं सद्मं निर्मम ।
 सस्कारमूर्त्या च अलरमेतमङ्गमन्सया विवाहमन्त्रालमन्वभवत् ।

महात्मना संयोगः.

राष्ट्रियमहामाया माहात्म्यं कार्यं गच्छति च ममंजयमानेषु विरलेषु
 पुत्रगणेषु राजगोपाय मविशेषं स्थानमवहन् । महात्मा गाधि आशिकादगे
 मयाप्रहात्मकेन नूत्नेन शस्त्रेणापूर्वं विजयमयमन । बीजममन्या-
 हिनं कत्रनस्य त्यागमूर्तेस्तस्य कार्यं कनाप आकथ्याय पूर्वमेव तस्मिन् दृडादर
 आसीद्वाज । एकदा राज हिंदूपत्रमपादकस्य श्री बस्तुरीमहामागस्य गृह
 गतवान् राजकीयसमस्याश्चर्चयितुम् । तदा तत्रान् आनीद् दिगन्तकीर्ति
 मोहनलाल गाधि । आरंभमूर्ति राष्ट्रमन्वुद्धवतद्वृद्धय च त दृष्ट्वा तेन

सह किञ्चित् सभाप्य विजितान्तरङ्गोऽभवद्राज । तत पूर्वं स तिलक-
 दर्शितपथमेव श्रेयसेऽकल्पयत् । किन्तु मानवप्रेममूर्तिमात्मशक्तिसदलित च
 महात्मान दृष्ट्वा तमेवात्मनेतारममन्यत । तदुपदेशेन च राष्ट्रियमहासभा-
 ऽन्वय प्राप्य ग्रामे ग्रामे सचरन्नाज सत्याग्रहान्दोलनस्य प्रचारप्रवण आसीत् ।
 विधिज्ञकार्यं विहाय द्रविणहानिञ्चाविगणय्य, स स्वातन्त्र्यव्रती बभूव ।
 तेषु दिनेषु महात्मनाऽसहकारकान्ति समारब्धाऽसीत् । तदर्थञ्च स कारा-
 गारे निक्षिप्तः । तत्र प्रचाल्यमान 'यंग इन्डिया' नामक साप्ताहिक संपादयितुं
 निमन्त्रितो राजस्तत्क्षणमेवाहमदावादनगरं प्राप्य पत्रसंचालनभारमुरीचकार ।
 महात्मन प्रतिमूर्तिश्चायं कौशलेन तत्कार्यं निरवर्तयत् । गुरौ महात्मानं
 दृढभक्तियुक्तस्य मानस सर्वात्मना प्रविष्टः, येन विविधसमस्यानां तेन कृतं
 समाधानं महात्मन एव हादं प्रकाशयति स्म ।

तदनु राजगोपालो महासभाकार्यं सर्वात्मना निमग्नः । महात्मनोऽभिमत-
 रचनात्मक कार्यमपरिमितेन धैर्येण श्रमेण च स निर्वहति स्म । तदीयासहकार-
 क्राते स्वरूपं च तत्र तत्र प्रभञ्जन इव परिष्कृत् प्रबोधयति स्म ।

महात्मनि कारागृहस्थिते, सत्याग्रहप्रवृत्तौ च स्थगिताया, चित्तरञ्जन-
 मोतिलाल-प्रभृतयो लोकनेतार यथापत्तने महासभाधिवेशनमापादितवन्तः ।
 तत्र च ते 'शासकीयविधिमण्डले प्रवेशं कर्तव्यो येनान्तं प्रविष्टा यय शासन-
 विरोधं कुर्वन्त स्वाराज्यसिद्धये प्रवर्तिष्यामह' इति महात्मनोऽभिमत मार्ग-
 मद्गमयितुं कृतसद्भक्त्या अभूवन् । राजगोपालस्तत्र साभिप्रायं गतः ।
 महात्मनि कारास्थिते तन्मतस्यावमानना, तेन निरर्थकत्वेन मतस्य च मार्ग-
 स्वावलम्बना इति द्वयमपि निन्त्यममन्यत सः । अतः सत्यपि प्रधितयशसा
 विरोधेऽयं गाधिमत् तर्कपुष्ट्या वाचा विदग्धतया च तथा समर्थयामास यथा
 दासादीनां प्रस्तावः प्रतिहतो बभूव ।

भारतगणराज्ये विसृष्टस्य महात्मनः शासकस्थेनेन (Viceroy) इरविनं
 महादयेन सधिषर्चाऽभवत् । सत्तापि राजः सविज्ञेयः साह्यं व्यतनीत् । अस्य
 पुगाया धीः, दूरदर्शिता च वस्तुनस्तत्त्वनिर्धारणे नितरां विशदस्ते अभूताम् ।

मद्रास-मुख्यमंत्रो

महासभाया प्रादेशिकानि मन्त्रिमण्डलानि निर्मातुं कृताध्यवसायाया, निर्वाचनकर्मणि जय लब्धु नेतार सपरिकरबन्धा प्रावर्तन्त । राजाजी-महोदयस्य प्रभावतिशयेन, प्रचारपाटवेन, अविश्रम च प्रयत्नेन, मद्रासप्रदेशे सर्वाधिकोऽभवद्महासभाया जय । मद्रास-विधानसभाया च प्रमुखपक्षस्य नेतृत्वेनाब्रियत राज स्वपक्षीयै । अयं सो मुख्यमन्त्रिपदमङ्गीकृत्य, तज्ज्ञाना सेवैकव्रतिना मन्त्रिमण्डलं धिरव्य च, लोककल्याणाय निर्धारित स्वपक्षाध्यवसाय कार्यपथं नेतुं कृतसङ्कल्पोऽवर्तत ।

मुख्यमन्त्रिपदमलङ्घ्यमाणो राज गृहविभागं स्वाधीनमकरोत् । तत्र च विभाग उत्कोचग्राहिषु घृतदण्डं स आङ्ग्ल रक्षकाधिपति (पोलिस कमिश्नर) स्वस्य घनसमूहं निवेदयितुमाज्ञापयत् । गर्विष्ठं स पदाहतं फणीवाजां तां तृणाय मत्वा तदानीन्तनमाङ्ग्लराज्यपालमुपसृत्य मुख्यमन्त्रिणं राज स्वकार्य-बाधातो निवारयितुमन्वययत् । राजगोपालस्य प्रामव जानानो राज्यपाल आत्मनस्तयाकरणेऽसामार्थ्यं प्राकाशयत् । गलितगर्वोऽन्यगतिश्च स आङ्गलाधिकारी स्वाधिकारं परित्यज्य पलायाबभूव । राज किल शुभकर्मव्यापृतो नान्यै कृतमुपरोधमसहत् । येन स्वार्थसाधनेच्छवस्तमभिनिवेशिनममन्यन्त । महात्मनाऽऽरब्धान् रचनात्मकान् कार्यकलापान् परिपापयितुं स सर्वात्मनोद्युक्त आसीत् । तदा मद्यनिषेध, स्वदेशवस्तूनामुपयोग, अन्यजानां स्थितिमुधारणा, अस्पृश्यतानिवारण, हिन्दीभाषाप्रचार इत्येते कार्यकलापा मद्रप्रदेशे सर्वातिशयेन कार्यान्विता अभूवन् । आङ्गलाधिकारिणां वेतनानि समधिकान्यासन् । तानि लघूकृतानि, नीचैर्वर्तमानानां च कर्मकराणां वृद्धिं गमितानि । अत्यधिकं कुसीदग्राहिणां कुसीदमात्रां ह्रसिता । एतत्सर्वं बहूनां शोधायाऽकल्पितं । किन्तु स्वच्छशीलस्य, परिमितव्ययस्य, महामतेरस्य लोकधेय प्रवृत्तिं प्रतिरोद्धुं न कोऽपि प्रामवत् । स्थितोऽपि महति पदे स स्वीयानि वस्त्राणि स्वयं धालयामास । चाणक्यचतुरश्चायं सामान्यजन इव सरल विलासविहीनं च जीवनमभजत् ।

कण्टकितमार्गप्रयाणम्

अथ द्वितीय महायुद्ध प्रारम्भम् । आङ्गना यदि स्वाराज्यदान न प्रति जानते तर्हि न युद्धसाह्य करणीयमिति निश्चित्य, आङ्गनेषु तथाऽशुर्वन्तु महा-सभामन्त्रिभिः स्वानि स्वान्यधिवारपदानि परित्यक्तानि । ततः युद्धविरोधाय व्यक्तिशः सत्याग्रह आद्रियत । राजः सत्याग्रहवृत्तं तथा कुर्वाणः कारा प्रेषितः । पुनश्च ततो विसृष्टः क्रिस्मण्डलेन पुरस्कृता योजना स्वीकर्तुं महासभा विज्ञाप-यामास । मुस्लिमसंघेन च सह सगतिमावश्यकी मत्वा सैर्याचितस्य पाकिस्तान-राज्यस्य तत्प्रदेशलोकानां मतानि विभाव्य स्वीकारोऽन्यथाभावो वानुमन्तव्य इति स्वीय विचारपूत मतमख्यापयत् । आङ्गलानां युद्धयत्नेषु महासभा साह्य कर्तव्यं शासनधुरा च स्वायत्तीकृतं व्येति च निवेदितं तेन स्वाभिप्रायः । नैत-त्सर्वमरोचत महासभानायकेभ्यः । दूरदृष्ट्या पुरस्कृतानिमानभ्युपगमात् अन्यथा कल्पयन्तोऽनेके भारतीया 'देशद्रोही खलु राजगोपाल, कारागार-गमनादिभ्यः दयः शासनेन संधिः कामयते' इत्यादिभर्त्सनाभूमिष्ठानि वचनानि श्रावयन्ति स्म सर्वतः । महात्मनि दृढभक्तिरपि राजाजी स्वीय चिन्तनपूत तद्विरोधि मत निर्भीकं प्रकाशयति स्म । क्रोधताम्रेष्वपि मिलेपु सोऽविचलितमना स्वाभिप्रायं बोधयितुमनारतः प्रावर्तत । न च क्रोधस्यावेगस्य च लेशाऽपि तमस्पृशत् । अन्ते च नैकवर्षे श्रमविन्दुभिः सिक्ता सर्वाधिता च महासभा परित्याजयितुं कटुसत्यभाषी स निरवध्यत ।

अथ 'आङ्गलाः भारतं त्यजत' इति घोषणापूर्वकं ससाहसमारम्भं चरम सन्नामो महासभया । मुम्बयमितदर्थमयोजिते सम्मेलने, ध्वानिते च सन्नामनादे, महात्मप्रमुखा प्रायः सर्वे महासभाग्रन्थं १९४२ ख्रिस्तान्दस्य अगस्तस्याष्टम्या मध्यरात्रादेव सुप्तप्रबोधिता कारागारं प्रेषिताः । सखिषु सर्वेषु कारा प्रविष्टेषु 'राजः' नूनं भूषः सतप्तमना बभूव । प्रवाभितोऽपि स न शासन-पक्षपाती बभूव, नापि महासभाविरोधं युक्तरूपमगम्यत ।

अथ कारागारादिमुक्तं महात्मानमपश्यद्वाजः । मुस्लिमनेतारः शिन्ना-नामानि मित्रित्वा, सन्ति सभवे तेन सधायान्तेभ्यः स्वातन्त्र्यमधिगन्तव्यमित्यु-

पदिस्य, स महान्मनो विजयमहाशयस्य च सम्मन्त्रणामायोजयामास । राज-
गायनेन पुरस्कृता विभाजनयोजनामाश्रित्यामीन्मन्त्रणा । किन्तु हन्त ।
दुरभिविष्टेन मुस्लिमनायकेन विफलीकृतं स सन्धिप्रस्ताव ।

अपि मनभेदे महान्मनो राजगोपालस्य च परस्पर समादर पूर्ववदवानु-
वर्तमान आसीत् । किन्तु हन्त । मद्रप्रदेशे पूर्व यस्यानुपम मम्मन, यश्चेत्पर
इवापूज्यत तत्रैव तस्यैव राजगोपालस्य भूयसी निन्दा प्रावर्तत ।

निन्दकानामग्रणी श्री कामराजो राजविरुद्ध बहु प्रस्ताप । अयं निन्दा-
व्यवहारो महात्मना नैकवार लेखभर्त्सितः । राजगोपालस्य मुञ्च निष्कन्द
च चरित्र, पारदर्शनी प्रजा, अनुपमा राष्ट्रमन्त्रिश्च गुणपञ्चपानिना
महान्मना सोपपत्ति प्रशसिता । 'लोकोत्तराणां चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति' ।

उच्चपदप्राप्ति

विमुक्तपु महामहानेतृषु क्रिययोजनायाश्चास्वीकृताया, शासकवरेण
विजयमहाशयेन निर्मिते मन्त्रिमण्डले, मन्त्रिमण्डलाग्रणी श्री जवाहरलाल.
जानुय राज मन्त्रिमण्डलेऽन्तरभावयत् । तस्य प्रकृष्टधीयणा कार्यदक्षताश्च
वैजय सादर समभावयन् । स च काश्चित्कामान् मन्त्रिपदमुदबहन् । तत्र
शरिचमदगस्य राज्यपालपदं लब्धम् । तत्र हि प्रदेशे पूर्वशासनं भूय
सतापिता हिन्दवी यवनेषु, पाकिस्ताने जान, बङ्गरोषा वरबुद्धया हिमानाण्डव-
मारभेरति यामीद्भीति । यवनेषु विश्वासमुत्पादत, हिन्दूना रापनिर्वाण-
मिति द्वय ससाध्य, तेषु भ्रातृभावोत्प्रेष च समुद्भाव्य, प्रदेशकल्याणाय जना
योजनीया इति दुर्गमं कर्मणि कुशनमती राज एव सफल म्यादिजासीनेह-
रप्रभृतीना मति । राज किन् तत्र गत्वा केषाञ्चिद्विरोधिनाश्च मन साधु-
भावेन सतप्य, सर्वेषां सोहार्दं घटयितुं प्राभवत् । आजवपूनी व्यवहार, विकार-
हेतावपि अनाकुला प्रवृत्तिरिति शस्त्रद्वयेन समिद्धाश्च शत्रून्पि मित्रनामनेपो ।

भारतशासकवरे माउन्डवेदने पदं त्यक्त्वा स्वदगं गन्तुमर्तम्, को नु
तत्त्वोच्चपदं साधन्येन निर्वहेदित्यानीदितकं । तत्र नेहरूमाउन्डवेदनयो.

प्रवृत्ते विमर्शे, श्रीराजगोपाल एव सर्वतोऽनुरूप पुरुषपंथ इति निर्णय आसीत् । महात्मप्रमुखा अन्येऽप्यभ्युपगममिम सर्वात्मनाऽभ्यनन्दन् । आहूयश्च सवहुमान राज पदमेतद्विभूषयितुम् । वृत्तेऽस्मिन् प्रचारमुपगते, देशे विदेशेषु च समे तज्ज्ञा हर्षतुन्दिला अभूवन् । अनुरूपे पदेऽनुरूपस्य पुरुषसत्तमस्य नियोगार्थं च ते प्रधानामात्यमभिनन्दन्ति स्म । जागतिकानि सर्वाणि वृत्तपत्राण्यर्प्यकमत्येन निर्णयमिम प्रशशसु ।

देहल्या देशशासकोत्तमस्य प्रासादोऽतीव पृथुलोऽभवत् । स्वभावेन सरलो राजोऽस्य स्वल्पमेव भाग स्वस्मै निर्धार्याऽवशिष्ट कार्यान्तरेभ्योऽर्जयामास । निर्धारितस्य वेतनस्यापि चतुर्थमेवाश जग्राह । तुच्छा अपि कर्मकरा तेन क्रुद्धपुरुषा इव स्नेहेन समादरेण च दृष्टा । सखन्नु वास्तविको महारमशिष्य इति सर्वे विना वैमर्त्य प्रतिपेदिरे । राज्यपालाधिपपदमलङ्कृत्वाण स मन्त्रि-मण्डल प्राप्तकालेनोपदेशेन, जनता सत्कारशीलसवर्धनाय प्रचोदनेन, देशनृपाश्च कालानुरूपप्रजास्वातन्त्र्यप्रदानोपदेशेन च, राष्ट्रकल्याणवर्त्मनि प्रावर्तयत ।

साहित्यरचनाः

भारतस्य नवीनसंविधाने विरचिते, धीमति राजेन्द्रप्रसादे च प्रथमराष्ट्र-पतिपद प्रापिते, राज तदुच्चपद विहाय निवृत्तिमुखमनुभवितु सरस्वती च समुपासितुमियेष । किन्तु हन्त ! नासीद्युक्ततमस्य प्रतिभापुञ्जस्य च तस्य निवृत्ति । मद्रासराज्ये विक्रमशासने जाते, स एव तच्छाशनधुर यथावन्निर्वाहु पारयेदित्यभ्युपगमेन वरिष्ठैः स क्षिरव्यक्त मद्रासमुख्यमन्त्रिपद पुन सानुनय ग्राहित । तच्च कार्यं स परमवैचक्षण्येन साधयामास ।

बाल्य एव पितुः सवाशात् सुरगिरा समधीतवताऽस्यासीन्महती प्रीति भारतीये वाङ्मये, तदनुप्राणित च शुभसंस्कृतिनिर्घोः । कारागार गतेन च तेन, उपनिषद, रामायण, महाभारतमित्यादिग्रन्थरत्नानि सम्मगधीत्य, तदनुवाद-प्रवचनादीनि कृतानि पूर्वम् । अथेदानीं विचारपरिपाक प्राप्ताऽय महामति भारतीयधर्मदर्शनादीनां सेवामेवोत्तममुद्योगमगम्यत । तदर्थं च प्राचीन-

ग्रथानुवाद तानाश्रित्य स्वतन्त्ररचनाश्च कर्तुं पुरीचकार । बहुश तामिल-
भाषायाम्, अल्पतश्चाङ्ग्लभाषायाम् तदीया नानाविधया रचना प्रकाश गता
या पठन्त सहृदया परा मुदमवापु । कथामिषेणोपदेशकरणेऽस्य पाठवमनु-
पमम् । अनया रीत्या च स स्वाभिप्रायं ह्य मर्मस्पर्शिन च व्यदधात् ।
उपनिषद्-गीता-रामायण-महाभारतान्याश्रित्यानेन कृता रचना लक्षणो जनानां
चेत् आवर्जयन्ति, परिशोध्यन्ति च मनसि ।

विश्वशांतिदूतः

शासकश्रेष्ठे, महासभावरिष्ठे च नेहरूमहाशये साम्यवादरीतिरोचिणौ
जाते, तत्प्रतिरुध्य जनस्वातन्त्र्यरक्षायै पुनरपि बद्धपरिकरो जात राज । स
हि 'स्वतन्त्र पक्ष' इति राजकीयपक्षं घटयित्वा तद्द्वारा प्रचारभाषणै, 'स्वराज'-
नाम्नि स्वप्रचालिते समयिके च नैकैल्लै, व्यक्तिस्वातन्त्र्यरक्षायै भूरि प्रायतत ।
राज्यायत्तवागिज्य, राज्यायत्ता उद्योगा, राज्यशासकानां मुखमवलोक्यैव
स्वस्य देशविदेशेषु गतागत, विविधवस्तूनां प्राप्तिरित्येतत् सर्वं व्यक्तिस्वातन्त्र्य-
प्रतिवधनानि, अधिकारिणाञ्च प्रभुत्वमनर्पलं करोति । उत्कोचाद्यनिष्ठा-
न्यप्येतदेव जनयति-इत्यासीदस्य प्रकोपबीजम् । एतद्वुद्धिविभवानुपहीत
'स्वतन्त्रपक्ष' केषुचित् प्रदेशेषु विशिष्टं प्राभवमविन्दत, ओरिसाप्रदेशे च
मन्निमण्डलमपि रचयितुं शशाकः । अयं अमेरिका रुमादीनां आणविकास्त्राणां
निरङ्कुशेऽभिवर्धनव्यापारे प्रवृद्धे, प्राणिसर्गस्य विध्वंसमाशङ्कमाना नरोत्तमा
व्यग्रमनसः आसन् । राजगोपालस्तु कथङ्कारं मनुष्यस्यायं बानरव्यवसायो
निरोद्धव्य इति तत्त्विन्तामन्तानावृतं समजायत । वैश्वमित्रैः प्रायितश्च
स प्रबलतमराष्ट्रस्य अमेरिकाख्यस्याधीशं द्रष्टुं कृतमङ्कल्पो बभूव । त्रिचतुरै
समानशीलं सहितश्च स अमेरिकाराष्ट्रं गत्वा तद्वाष्ट्रं प्रति पुष्पशोकं वेनेडी
महाशयमपश्यत् । जगद्रक्षायै अण्वस्त्रस्फोटं प्रयोगार्थमपि परिहृतं इति
च तं विशदय्य, हृदयस्पर्शभिर्वचोभिर्विज्ञापयामास । बाधकक्षीणे, दुर्वलेऽपि
काये कीदृशो बुद्धिविभवः । कीदृशो च सर्वभूतहिनरतिरिति विमृशन् वेनेडी-
महाशयस्तस्मिन् प्रसूढमक्तिं मन् सर्वदुमानं सत्यदञ्च तमाद्रियत ।

स्वातंत्र्यरक्षावीरः

स्वातन्त्र्यलाभात्परि विशेषतश्च महात्मनो निर्वाणादनन्तर, राष्ट्रहिताय पूर्वं त्यक्तसर्वस्वा सोवनायका स्वातन्त्र्यमनिवाश्च उच्चं पदलिप्सया विभव-वाञ्छया च ग्रस्ता नीतिनियमान् सदाचारान् विमुक्त राष्ट्रहितमप्यवगाननीति दर्शदं नितरामुद्विजते स्म राजगोपालस्य चेत् । युवानस्तु सदाचारमूला सस्कृति धर्मञ्चोपेक्ष्य पाश्चात्यैरादृता भोगवृत्ति ममाश्रयन्ते, देशप्रदागून्या, धर्मं शीले चास्थारहिता निरुद्देश मोहभूयिष्ठ च जीवनं यापयन्तीनि मुतरा स व्यग्रमना अभूत् । एता दुरवस्था प्रतिरोद्धुं संजनेर्कृपायं प्रायतन । 'दैवी-सपदमनादृत्यासुरी सपदमुपासानाना पतनं पारवश्यञ्चावश्यभावि-इत्य-सदिधमनारतञ्च स प्रतिपादयामास । भारतस्य ग्रामेषु वसन्तः कोटिशो जना धर्मश्रद्धया, परमात्मनिष्ठया, पूर्वजेषु श्रोत्या च श्रमविलिप्त दारिद्र्यदु खितं च जीवनं यापयन्ति । तेषां जीवनरीतिं निन्दन्तो नागरिका तेषां श्रमादुद्भूता-न्येव भोगसाधनानि विनियुञ्जते, इति न विस्मयतव्यम् । सामान्यजनेषु समत्व-बुद्धि समावर एव च राष्ट्रभक्ते प्रमाणम् । आत्मानं गाधेरनुयायिनं व्यापयन् जनो यदि तेन पुरस्कृतान् त्याग-सेवा-सारथ्य-सत्य-अहिंसादीन् गुणान् नाद्रियते, न च ताननुष्ठानपथं प्रापयति, तर्हि तस्य वाङ्मयी गाधनिष्ठा प्रतारणैव मिथ्यावाद एव दम्भ एव चे'त्यादिकठोरवचोभिर्निनिन्द गोपाल स्वायंसंघन-रतान् राजकीयकार्यकतृन् ।

"स्त्रियं पुरुषा इव ज्ञानविज्ञाननिष्णाता भवन्तु, राष्ट्रस्य विविधेषु कर्मेषु मूर्धन्यं स्थानं च ग्रहन्तु, किन्तु यदि ता पत्नीभावे मातृत्वे चाकुशला, परिवार-पोषणे शिशुषु सस्कारसेवने चादक्षा, तर्हि स्वकर्तव्यमप्यष्टा एव ता इति निश्चित्य, तामी राष्ट्रस्य समाजस्य च श्रेयं सिद्धयतीति नाहं मन्ये" इति स्त्रियं उपदिदेश । एव स्वातन्त्र्यलाभात् परमपि भारतमातरं बह्वीभिर्विधाभिः सेवमानो विपश्चिदपश्चिम पुरुषपंभोज्य १९७२ ख्रिस्ताब्दस्य दिसबरमासस्य २५ दिनाङ्के चिरमुपासित विश्वेशपादपञ्च जगाम । विरते च तस्य भौतिके जीवने न केवलं भारतमेवापि तु समग्रमपि विश्वं भारतमातु पुत्ररत्नाया-स्मावश्रुसमन्वित निवापाङ्गलि समर्पयामास ।

एवमन्तिमशतान्दे भारतनभसि प्रादुर्भूतेषु प्रदीप्तनक्षत्रेषु भास्वरतर नक्षत्रमिदं नामशेषता जगाम ।

सर्वपल्ली राधाकृष्णः

तत्त्वज्ञानां धरेण्याय वाङ्मने विश्वबंधवे ।
प्रवीप्ताध्यात्मदीपाय राधाकृष्णाय ते नमः ॥

अष्टादशशताब्दे भारतवर्षे वैदेशिकानां विशेषतश्च आङ्गलानां सस्कृति-साहित्य-विचारा दृढमाक्रमन्त । तत्पूर्वं इस्लामधर्मीयानामत्र चिराय स्थिति-रानीत् । किन्तु तद्धर्मीयाणां बहुसंख्याकानां शासकानामितरमतासहिष्णुतया हिंदुधर्मस्यानां प्रदूषण-विभ्रञ्जनपरतया, तैर्वलात् कृतया स्वधर्मप्रसारण-प्रवृत्त्या च भीतभीता इव तत्प्रसंगपराङ्मुखा अवर्तन्त हिन्दवः । केचन 'सुफि' मतानुयायिन इस्लामधर्मिण सर्वधर्मसहिष्णुतामुपादिशन्, धर्मस्य बाह्यभेद-मुपेक्ष्य तत्त्वैकताञ्च पुरश्चक्रुः, किन्तु शासकानां पीडनपरेषु व्यापारेषु जाग्रत्सु नेतरधर्मानुयायिनी जनता मुस्लिमसंघर्षाय समुत्सुकाऽभवत् । परंतु पाश्चात्यानां व्यवहार तद्विलक्षण एवासीत् । ते हि विभिन्नजाति-जातिविभिन्नात् हिन्दू-

समाजाद् हीनत्वेनावमतान् दारिद्र्यदृष्टान्वा भवमवाये प्रवेशयितुं मम मुखा
सन्तोषपि मृदूपायैरेव तत्सिद्धिं युक्तरूपामावययम् । भारतीय साहित्य
दर्शनानि यथाश्च यथावदधीत्य त तद्गतमुत्कर्षं प्राप्नुयन्, तद्वद्वये, च
सबहुमानं प्रावर्तन्त । अन्यच्च, पाश्चात्यानां सामग्रिकीं विशालदृष्टिं,
लोकतत्प्रधानां राज्यव्यवस्था, विज्ञानविदग्धता, नवनवोन्मेषशक्तिनी प्रज्ञा,
इत्येतत्सर्वं रुद्धिप्रस्तुतं सुदीर्घदास्येन विचारदैन्यमापन्नञ्च हिन्दूसमाजमनिशेव
इत्यभावयन् नवशिक्षादीक्षिता युवान् । अयं चाद्वन्द्वेषु क्षेत्रेण पीरित्यविद्या-
विभूषिता विपश्चितो भारतीयवाङ्मयरत्नानि सुपरिभाष्य, तानि नवीनया
दृष्ट्या समालोच्य प्रकाशयामासु, आङ्गनभाषामुखेन च विदेशेषु तत्प्रचारप्रवणा
अपि बभूवु । तेषां वाङ्मयविशेषपरिचयश्च नवशिक्षादीक्षितानां भारतीयानां
नवीनमेव विचारोन्मेष जनयामास । एव परस्परविचारविनिमयेन सस्कार-
धर्म-दर्शनादितुलनाप्रसूतो नवीन एव दृष्टिसमन्वयः प्रादुरभवत् । अयं
संस्कृतिसंगमं हिंस्तधर्मपक्षपातमप्यजनयत् केपुचिद्युबसु । तथापि
भारतीयस्य प्राचीनवाङ्मयस्य नवीनदृष्ट्या विमर्शो बहूनां तत्र नवीना-
भाषायामपि उद्भावयत् । एकतो राजा राममोहनरायप्रभृतयः हिंस्त-
वैदिकधर्मयोः समन्वयात्मकं धर्ममुपादिशन् । अपरतश्च साक्षात्कृतधर्मतत्त्वेन
परमहंसेन रामकृष्णेन प्रबोधिततत्त्वा विवेकानन्दादयः वैदिकधर्मस्य वेदान्तस्य
च सर्वसंग्राहि स्वरूपं प्रकाशयामासु । तेयः प्रणालिरद्याप्यबाधिताऽनुवर्तते ।
उत्साहमूर्तं विवेकानन्दात् पर विदेशेषु भारतीयतत्त्वदृष्टेः समर्थं परिचामकोऽ-
भवत् तत्त्वविदा धरेष्य, उद्भटश्च वाग्मी सर्वपल्ली राधाकृष्णः । अयं
विलं महानुभावः १८८८ हिंस्ताब्दे सप्टेम्बरमासस्य पञ्चमतिथौ मद्रप्रदेशे
तिष्ठन्ति ग्रामे जनिं लेभे ।

शिक्षाप्राप्तिः

अनेन प्राथमिकी शिक्षा विख्याततीर्थस्थले तिरुपती बेलोरपत्तने च
संपादिता । सम्पन्नमाध्यमिकशिक्षश्च मद्रपुरे हिंस्तमहाविद्यालय उच्चशिक्षा-
मधिजगाम । मद्रासविश्वविद्यालयस्य च एम् ए उपाधिमविन्दत । एक-

तदा कनकनाविश्वविद्यालयस्य प्राज्ञ इव उपकुपयति मेधाविभेदं
 ज्ञानुनोप मुहूर्त्तं प्राध्यापकश्रेष्ठानां सङ्गहे व्यक्तं आसीत् । अल्प एव वयसि
 दिगन्तव्यावकीर्तिं राधाकृष्णं सः स्वविश्वविद्यालये तत्पञ्चानविभागाभ्युदयपराम-
 न्यमन्त्रयन् । तच्चाङ्गीकृत्य पूर्वं दश वर्षाणि पश्चाच्च चत्वारि वर्षाणि ता-
 विद्यावितरणपरो बभूव । महापठितस्यास्य विषयपारीक्षता विवेचनापाठ्यं,
 पौरस्त्यपारश्चात्यविद्याशाखानां मार्मिकमध्ययनम्, अनुपमं मेधावित्त्व-धैर्यं
 गुणाः सर्वत्र दिक्षु तद्वशं सौरभं प्रसारयामासु । येनादौ दर्शनापरिषद-
 मदस्यत्व लम्बितं स तस्या मुबापुर्यधिवेशनस्याध्ययनं प्रापितं ।

राधाकृष्णं किलात्मप्रत्ययवान् महानुभाव आसीत् । एनदा तच्छिष्यो-
 प्यन्यतमस्त 'ओक्सफर्ड' विश्वविद्यालयस्यान्तेवासित्वगुणगम्योपाधिविशेष-
 लाभाय न्यवेदयत् । स हि प्रत्यभाषत — "नूनं गमिष्यामि सं विश्वविद्यालयं
 किन्तु न शिष्यभावेन, अपि तु शिक्षकत्वेनैव" इति । स एव तस्मात्प्रत्यय-
 पटस्त्वेव वर्षेषु फलेग्रही सम्भवत् । स हि तत्र सङ्गुमान् भारतीयदर्शाभ्यापन-
 पदमलङ्कृतुं न्यमन्त्रयत ।

विश्वव्याप्तयशा सरस्वत्या प्रियपुत्रोऽयं विविधेषु निदेशेषु तत्प-
 सवधिनो विषयान् व्याख्यातुं प्रायितोऽभवत् । यो 'ओक्सफर्ड' विद्याविद्याल-
 यान्वयिनि 'माञ्चेस्टर महाविद्यालये' 'उपरो'—'व्याख्यातारि', 'पिनारो

विश्वविद्यालये सर्वधर्मंतुलनात्मकानि 'हम्बेन' व्याख्यानानि, लंडनमध्ये विश्व-
विद्यालयमहाविद्यालये च 'हर्वर्ट' व्याख्यानानि चकार। १९२१ ख्रिस्ताब्दे
यावत्तेन वृत्तेषु तेषु व्याख्यानेषु विचारवैशद्य, प्रमेयस्य मर्मविगाहि निरूपण,
जान्हवीप्रवाहमनुबुवंशचाख्यलितो वाक्प्रवाह, श्रोतॄणां वर्णोत्सवायावत्यन्त।
एतादृशानि गौरवशालीनि व्याख्यानानि कितन्ति नान्यो भारतीयो निमवि-
आसीत् पूर्वम्।

आन्ध्रप्रदेशे 'वाल्टेर'पत्तन इदप्रथमतया स्थापितस्य विश्वविद्यालय-
स्योपकुलपतिपद स्वीकर्तुं प्रार्थितो राधाकृष्ण १९३१ ख्रिस्ताब्दात् पञ्च
वर्षाणि यावत् तन्नियोगं सगौरवमुवाह। स हि न केवलमध्यापनेऽपि तु
शासनकर्मण्यपि परमा प्रज्ञा प्राकाशयत्।

ततश्च प्रतिभापुञ्ज स 'ऑक्सफर्ड' विश्वविद्यालयेन सद्गुमान
निमन्त्रितस्तत्र पौरस्त्यधर्म-सदाचार-विषयप्राध्यापकोऽभवत्। भारतीयेषु तादृश
सम्मानं सर्वप्रथमतयाऽलभत। प्रतिवर्षं पणमासान् कार्यमिदं निर्वर्तयन् स
कार्यान्तराण्यपि कुर्वाण आसीत्। ततः स १९३९ ख्रिस्ताब्दे महामनसा
मदनमोहनमालवीयेन स्वप्रतिष्ठापितस्य काशी हिन्दुविश्वविद्यालयस्योप-
कुलपतिपदमङ्गीकर्तुं प्रार्थयत्। तेषु दिनेषु विश्वविद्यालयस्य तस्याधिकी
व्यवस्थासद्विधौ च स्थितिर्न सुचारुं प्रावर्तत। अत्युदारमना मालवीयश्च
तन्निमित्तं चिन्तामन्वभवत्। नव वर्षाणि तत्कार्यंभारमुद्धहन् विपश्चिद्रो
कार्यपटुरश्च राधाकृष्णो दुरवस्थां तां निवर्त्य साधीयसी स्थितिं जनयामास।

राजकीयप्रवृत्तिः

अध्यापनविचक्षणा प्रायो राजकीयप्रवृत्तिं न रोचयन्ते। रोचयन्तोऽपि
न तत्र साफल्यमश्नुवन्तीति बहुधा दृष्टचरम्। किन्तु हन्त, मतिमता वरो
राधाकृष्णस्तत्रापवादं प्रमाणयति। भारतप्रधानामात्यो नेहरू, तत्त्वविदुत्तम-
स्यास्य सर्वतोमुखी प्रतिभा प्रतीयते रूसदेशे भारतस्य राजदूतकर्मणि नियोज-
यामास। स च नियोगस्तेनापूर्वया बुद्धिमत्तया निर्व्यूढः। लोहहृदय हस्त-

ज्ञानक. स्तालिनो न कदापि राजदूतान्तराणि माक्षात्कारायाजुहाव । राधा-
 कृष्णस्य भूयो भूय कर्णपयप्राप्तया कीर्त्या प्रचोदिन स त मवदृमानमाजुहाव ।
 मस्मितमुपसृतो राधाकृष्णस्तु त माहादेन मुखे चिबुके च परामृशत् ।
 अननुभूतपूर्वेषामुनात्मभावेन द्रवितहृदय माथुनेत्रश्च स समदग्दमुवाच -
 सर्वे जना मा राक्षसं मन्वाना मत्तो विभ्यति । भवानेक एव मा मनुज
 मत्वाऽऽत्मभावेन पश्यति । भवतो स्नेहस्निग्धेन व्यवहारेणानेन नून प्रहृष्ट
 मे हृदयम् । आर्जवम भवतः सौहार्दमिदं न विस्मरिष्यामि । इतो गच्छतो
 भवतो विरहो मूनं मा विदादयति ।” इति । श्रूयते यत्पुरा मुनीनामाश्रमपदेषु
 व्याघ्रादयो हिंसा निमगंमिद्धा क्रूरता विहाय माधुभावेनावर्तन्त । कोटिगो
 जनान् क्रूर यमसदन योऽप्रेषयत् अस्तलोक म स्तानि श्वापदेभ्योपि खलु
 क्रूरतर । तस्यापि हृदयद्रावण राधाकृष्णस्य वै मुनिवरत्वमेव प्रमाणयति ।
 “अहिंसाप्रतिष्ठाया सर्वभूतबन्धना”ः इति नु स्मारिता स्मो वय
 पानाञ्जलस्य योग-सूत्रस्य प्रमदगेनानेन ।

स्मदेशात् प्रतिनिवृत्तो राधाकृष्णो भारतस्योपराष्ट्रपतिपदं प्रापित ।
 तत्पदान्वयेन च स भारतीयराज्यसभाया कार्याध्यक्षमध्यकरोत् । तदा
 देहलीविश्वविद्यालयस्य च कुनपतिपदमपि मह्यं नववर्षाण्युवाह ।

राष्ट्रसंघसंबंधः

प्रतिभापुञ्जो राधाकृष्णो द्वितीयादिश्वयुद्धात् पूर्वं प्रवर्तितस्य राष्ट्रसंघस्य
 (League of Nations) ‘सर्वराष्ट्रियबुद्धिमत्संघ’स्य सदस्यत्वमभज-
 द्दत्तवर्षान् । युद्धात्परञ्च नवीनराष्ट्रसंघस्य शिक्षाविभागे (UNESCO)
 भारतीयप्रतिनिधिमण्डलम्याग्रणीभूत्वाऽष्टवर्षाणि य वद् भागभागभवत् । वर्ष-
 चतुष्टयं च तद्विभागाध्यक्ष्यं कुर्वन् समेषा सवधिना प्रजगापात्रमभूत् ।

१९५६ ख्रिस्ताब्दे भारतोपराष्ट्रपतिपदमाक् स नैकान् विदेशान् गत्वा
 भारते तेषा मैत्री प्रीतिञ्चोदपादयत् । मासत्रयव्यापिनी तद्विदेशयात्रा कुर्वन्
 म बेलजियम्-पोर्नेड-झेकोस्लोवेकिया-रजिया-हंगेरी-बल्गेरिया - आफ्रिका-

पडस्य मध्यपूर्वभागौ च जगाम । पुनश्च तस्मिन्नेव वर्षे सिंगापोर-हिंदेशिया-
-जापान-चीनदेशानव्रजत् । भारतस्य निसर्गमिदं सासृतिवद्वत् स
तत्समनंतरहायने पुनर्देशान्तरेषु त्रचरन्, हिंदीचीन-चीन-मागोलिया-हाप-
कागदेशान् स्वोपस्थित्याऽप्रोदयत् । वर्षद्वयात्परञ्च 'होनोलुलु' नगरे सम्प्रे
प्राच्य-अर्वाच्यदर्शनसम्मेलने भागभागी भूत्वा ततः अमेरिकाराष्ट्रमगच्छत् ।
ततो जर्मनदेशमाङ्गलदेशञ्च पर्यट्य 'पेरिस'नगरे सपद्यमानाया 'युनेस्को'
सभाया समन्वयमलभत ।

विश्वस्य सर्वत्र दिक्कोणेषु परिव्रजन् स भारतीयामुदात्ता सासृतिर्वी
दृष्टि, निष्पक्षा सर्वशान्तिदायिनी राजनीतिं चोदबोधयत् ।

अजस्र स्फुट न्यवेदयत् स यद् "यथा यथा विज्ञानं विसृमर भवति, यथा
यथा च यातायातोपकरणानां प्रजवित्वं सर्वंगमित्वं च सपद्यते तथा तथा
निखिला अपि पृथ्वीगता देशा एककुटुम्बभावं भजन्ति । नियतिवृत्तेय
स्थितिरनिच्छताऽपि जनेनाङ्गीकार्येव । विश्वबन्धुभावना पुरस्कृतोऽ-
खिलदेशा हि स्थितिमिमामभिनन्दन्तु" इति । एव विज्ञानविकासं लोकश्रेयसे
व्यापयन्नपि स विज्ञानदूषणेभ्योऽव्यात्मानं त्रातुं सर्वानजलमुपादिशत् ।
"धर्मशून्या बृष्टिमुपलासयत, समाजस्य विशृङ्खलतां निरचप्रधा । न हि
सदाचारमात्मनिष्ठा परमात्मपरायणताञ्चोद्भास्य श्रेयसाधना मुकरामुत्प-
श्यामि । धर्मनिष्ठाया महत्त्वमुपेक्षन् समाजं आसुरीमेव भूतिमुपासीत" ।
इत्यादि ।

शिक्षाव्यापृतानामुन्नतिं गौरवञ्चाभिवर्धयितुकामं सोऽभणत् यत्
"शासनकर्मणि व्यापृतेभ्यः शिक्षकाणां कार्यं न मात्रयाऽपि हीयते । अतः
शिक्षकाणां वेतनादिव्यवस्था न शासकेभ्यो न्यूना भवितुमर्हति" इति ।

तत्त्ववेत्ता राष्ट्रपतिः

ग्रीकदेशीय पाश्चात्यतत्त्वविदामाद्य 'प्लेटो' चतुर्विंशतिशताब्देभ्य
पूर्वमवोचत् - "तत्त्ववेत्ता हि राष्ट्राण्यमीमं वितुमर्हति" इति । तदानीतनस्य

राष्ट्रपते पुण्यश्लोकस्य राजेन्द्रप्रसादस्य विदेशयात्रामयेजारोग्यकाले चेति द्विवार तात्कालिकराष्ट्रपतिपदमुवाह राधाकृष्ण । निवृत्ते च राजेन्द्रप्रसादे, राधाकृष्ण १९६३ ख्रिस्ताब्दस्य मेमासस्य १३ दिनाङ्के सर्वसमत्या राष्ट्रपति-पदमधिरुहः । स हि भारतीययूना भोगपरायणता, कर्तव्यविमुखता च दर्शदर्श भूयो भूय सखेद परिदिव्यति स्म —“स्वातन्त्र्यग्रामे युवसु दृश्यमाना राष्ट्रसेवा हन्त क्व गता । मा आत्मनिष्ठा, त्यागपरायणता, उच्चमगीतता, मातृभूमि-श्रेयस आत्मापणवुद्धि, सर्वमिदं स्वतन्त्रस्य भारतस्य नवनिर्माणेऽभ्युदयाय च नूनं सुतरामावश्यकं वर्तते । किन्तु हन्त ! अत्यायामेन बहुफलकामिनो नो युवान चारित्र्यशुद्धि साहसञ्चोपेक्षादर्शशून्य श्रद्धाहीनञ्च जीवनं यापयन्ति । युवानो हि राष्ट्रस्य सपद् । तेष्वेव ह्यायतने राष्ट्रस्य भविष्यम्” । इति । राष्ट्रपतिपदं प्राप्तवति तत्त्वज्ञशिरोमणौ राजाकृष्णे, दशे विदेशेषु च नैके प्रज्ञावन्तो मुमुदिरे । अयं बिलं तत्त्वजुषा वरेण्यो गभीरेण चिन्तनेन, मनुष्य-स्वभावस्य सुदीर्घपरिचयेन, सार्वजनिकव्यवहारवैचक्षण्येन च समन्वितं सन् भारतस्य शासनं प्रजाश्च सत्पथे प्रवर्तयिष्यतीति चाभिप्रयन्ते स्म निखिला धीमन्तः ।

अवाप्तभारताध्यक्ष्यो राधाकृष्णः पूर्वं गान्धारदेश (अफगानिस्तान) तत इरानदेशञ्च सद्भावप्रकाशाय जगाम । तदनन्तरमाङ्गनदेशं गतो पूर्वं वैदेशिकद्वयेनैव लब्धं विरलं सम्मानपत्रमलभत । तत्पूर्वममेरिकादेशं गतो राष्ट्रसघस्य महासभामुद्बोधयन्नभाषत —

“विरवशान्तिवैद्येक्ष्यते राष्ट्रसंघस्यास्य प्रत्येकं कर्म विश्वैक्यसमयंक्रमेव भवितुमर्हति । राष्ट्रानिमित्तातिरेको हि विश्वबन्धुत्ववृक्षं मूलादेव कृन्तति परस्परप्रद्वेषं च प्रसूते” इति ।

राष्ट्रपतिपदं भजता राधाकृष्णेन तदर्थं नियतस्य वेतनस्य चतुर्याश एव (साधंसहस्रद्वयं रूप्यकाणाम्) स्वीकृत्य त्यागादर्शः पुरस्कृतः । स्वाधिष्ठितं राष्ट्रपतिमवनञ्च जनसाधारणानामपि सुलभप्रवेशं सपाद्य बन्धुत्वभावनां कार्यपथं प्रापिता ।

भारतस्योत्तरपूर्वस्या दिशि नागभूमीं छिस्तधमिणा बहुलता वर्तते । ते हि भारताद्विच्छिन्न स्वतन्त्रशासनमैच्छन् । चीनदेशस्य समानसीमत्वाच्च त तत्र शस्त्रास्त्राणि प्राप्य धूमकेतव इवोपद्रविणोऽभवन् । तेषां प्रतिकाराय भारतीया सेना तत्र दिवानिश सन्नद्धाऽवर्तत । तत्रत्याया जनताया सेनायारच स्नेहमार्वाजितु तेषु भारतभक्तिञ्च समेधितुमज्ञातसञ्चार एव राधाकृष्णस्तत्र जगाम । आत्मभावप्रकटनेन तस्य प्राप्तकाले मधुरबचोभिश्च तत्रस्थानां समेषां मनः प्रफुल्लं हृष्टञ्चाभवत् ।

विश्वस्मिन् विश्वे नेपालदेश एव एक हिन्दुशासित राज्य वर्तत । हिम-वदुपत्यकासु प्रतिष्ठितस्यास्य प्रकृतिरामणीयकेन चेतोहरस्य लघुराष्ट्रस्यास्य, धर्मसत्कारसबधेन भारते ज्येष्ठप्रातृभावो वर्तत । किन्तु कूटराजनीतिवशात् तत्तोद्धारदंसरस्तदा कलुषितमभवत् । राष्ट्रपती राधाकृष्णस्त देशं गत्वा मधुरया गिरा, स्नेहभृता व्यवहारेण च तदीयनृपस्य प्रजानाञ्च चेतः प्रसादयामास । नवीनञ्च सद्भाव घटयामास ।

भारतस्य सर्वातिशायि शासकपदं प्राप्तस्यान कार्यान्तरव्यग्रस्यापि विद्वदुत्तमस्यास्य सारस्वतमुत्तमं न ग्लानिमवाप । तत्र तत्र धर्मतत्त्वस्य दार्शनिकमत्त्वस्य च प्रकाशनप्रवृत्तौ स मुतराममादत । वेदान्तप्रकाशित सर्वात्मिक्यं स अविधान्तमुपदिदेश । देहलीनगरे समवेते प्राच्यविद्याविदुषां समाजे स "विरक्षेया जनानामव्यभिहैदानुभवितुं कामये । न हि भेदद्विपराहतस्य परस्पर धुर्युरायमाणस्य राष्ट्रसंघस्य भेदः सपश्यामि । कुट्टबभाव धरदेक-नीडताञ्चानुभवदेव जगत् शान्तिकुण्डं प्राप्स्यति"- इति दृढप्रत्ययं तावे गमसादृत् प्रणिपादयामास ।

प्रानिबशिवराष्ट्रस्य पाकिस्तानस्याविवेकप्रगूत प्रद्वेषपूर्णं व्यवहार पर्यालोचयनस्तस्य महद् दुःखमजायत । १९६५ छिस्ताब्दे तद्राष्ट्राध्यक्षेण भारतं आप्रमितं भारतराष्ट्रपतिरेवमगदत् - "पाकिस्तानाध्यक्ष भारतेन ॥ युद्धं पापिनवान् । किन्तु न वयमात्मानं तद्राष्ट्रेण सह युद्धं गन्माकलयाम । नूनं वयं मेरी शान्तिं च कामयामहे । एतद् युद्धं शान्तिप्रियेव्यरमागु हटावाभिप्त

वर्ते। विधिना प्रतिष्ठापित काञ्चीरशासन वनादन्वयसिन्धु प्रयत्न
पाकिन्तान । न ह्येय विवेकिना पन्था ।" इत्यादि ।

१९६४ चिन्तादे राधाकृष्णो ह्मदेन इत्तरार्द्धेन च मंत्रीमन्त्रेण गत ।
निम्नतमवर्गे च पूर्वयुरापस्य चतुरो देशानयामोन् ।

१९६३ चिन्तादस्य मे मासे राष्ट्रपतिनियोगातिवृत्ताय महापुरसा
पद्ममनगरे स्वोये मन्ने वमन् मर्वामना मरन्वनीमुपानान प्रवृत्तिमधुराणा
गीतदाहित्राणा मन्नेपमुञ्चानुमवन् काल मुखेनानयन् ।

निवृत्तिकाले प्रतिदिन देगविदगनुहदा प्राय सज्जति पत्रान्यघ्निल्लन्
तेषामुत्तरादिनेखनन्यापून निम्नमेव कानमयवाहयत् ।

निवृत्ते पर न न वदापि राजकीयामु प्रवृत्तिष्वामानमयाजयत् । न
चायं पृष्टोर्जि नत्र स्वाभिप्रायमद्योनयन् । न ह्योनादगेष्वेतत् मुनमन् ।

विश्वव्यापनैर्नै विश्वविद्यालयै मम्मनोपाधिभिरतःकृतोऽय महा-
पण्डित मोम्कोविश्वविद्यालयस्य सम्मानितप्राध्यापकपदमुवाह । नैकेषु
विद्यामस्थानेषु च स्वमतिविभव व्यांगानादिमुखेन व्यननोत् । संख्यमपस्य
(P.E.N.) आग्रस्य कुर्वाणश्च जागतिकाना लेखकाना ममगंमवाप्य
तानुच्चादगंयुक्तामु रचनानु प्रवर्तने परायण बानीत् ।

टेम्पलटोन सम्मानना ।

राधाकृष्णोऽद्वितीयस्त्वत्त्वद्वयेति प्रथितमानीद्विस्वस्मिन् विश्व ।
प्रकाशितञ्च तज्जागतं प्रकावद्भिर्वहुन कृतं तन्मम्मनै, नद्विरकजपन्ना
प्रकाशितन महता स्मृतिप्रयेन च । अमेरिकादेशीय 'टेम्पलटोन' नामा कश्चिद्
घनादस्य प्रतिवयं धर्मतत्त्वप्रतिपादकेस्वव्यनमन्याद्वितीयस्य विदुष मम्मनाय
प्रभूत धन वपण्डयान्पूर्वमेवाकन्ययत् । नैकाभि प्रतिभातूगांभिविप्राभि
धर्मतत्त्वप्रकाशकस्य विश्वविद्यालयगत एव महाविदुषन्प्राप्ति मम्मव्यत ।
अष्टनक्षरस्यकप्रायञ्च तनुरस्कारधन सम्मानिताय महानुभावाय विनीयेन ।

१९७५ धिस्ताब्दीयस्तत्पुस्तकार श्री राधाकृष्णाय समम्मान गमपिन आनीत् ।
आसन्नमहाप्रस्थानस्यास्य भारतरत्नस्य सम्माननेय गमेपा भारतीयाना
महाप्रीतिवराऽभवत् ।

महाप्रयाणम् ।

यमनियममरक्षितस्वास्थ्यस्य राधाकृष्णस्य शरीर मुदीर्घमवितोद्यमाद्वा,
वयोभाराद्वा, मचरणवर्मानुष्ठानाणकनत्वाद्वा, व्याधिमनु उमासीदन्तिमवयं-
द्वयम् । तदा तदा विज्जिचदिव स्वास्थ्य लाभमानोऽपि न श्रमसाध्या प्रवृत्ति-
मङ्गीकर्तुमसहताय वयंयोगो । अन्तिमेषु दिनेषु विवर्धमानो रोगस्त रुग्णावय-
शरणमकरोत् । सचिन्ता विपण्णाश्च पुत्रपुत्र्य सुहृदश्च दिवानिश सपर्या-
परास्तमावृणवन् । किन्तु हन्त ! १९७५ धिस्ताब्दीयप्रैलमासपोडशदिने,
स्वसमवायात् विच्युतस्य प्रियसुहृदस्तस्य विरह चिरमसहमाना इव दिवोक्-
सस्त प्रेमपाशैराकर्षयन्त स्व निवेश सवहुमानमनैषु । बृहस्पतिवत्पस्यास्य
भारतमातु पुत्रश्रेष्ठस्य चिरप्रस्थिति ज्ञात्वा प्रकम्पमिवान्वभवत् समग्र राष्ट्रम् ।
देशान्तरेष्वपि प्रज्ञावतामुदस्थात् परिदेवन हा ! हन्त ! गतो नो विश्ववधु-
दर्शिनिकशिरोमणिरिति ।

देवरहित मंदिरमिव निष्प्राण तत्कलेवर पुण्यमय्या शिविकायामुपस्थाप्य,
सेनाभटं राष्ट्रश्रेष्ठश्च ससम्मानमुह्यमान चन्दनमयी चितामारोपित, भुशु-
ण्डिघोषै पूरितदिगन्तमग्निजिह्वाभिरालीढ यथायात पञ्चभूतानि निववृत्ते ।

राधाकृष्णस्य विचारविभवः ।

अर्थदृष्ट्या साधरणस्थितिमति परिवारे प्रसूतो राधाकृष्ण पुरुषार्थसहाय
एवोच्चं शिक्षामलभत । अर्थलाभायान्यान् तदा तदा पाठने प्रवृत्त स्वाध्य-
यनव्ययपर्याप्त धनमार्जत् । धिस्तसचालिताया शालायामधीयान धिस्ते
हिन्दुधर्मं क्रियमाणान्निर्मूलानसूयामूलान् वाऽऽक्षेपान् श्रावश्राव भृशमतपत् ।
सान् प्रतिकर्तुञ्च वृत्तसकल्यो बभूव । धर्मप्राणपितु पुत्र स स्वामिवरस्य

विवेकानन्दस्य हिन्दुधर्मगौरवापादकैर्ब्याख्यानैर्विवृद्धस्वधर्माभिमान स्वधर्मस्य शुद्धमोजस्वि च रूप वेत्तु प्रकाशयितु च निरणयत् । हिन्दुधर्मग्रथान् तस्यैतिहासिक स्वरूपञ्च निपुण निरीक्ष्यात्मसात्कृत्य च स दृढमन्यत यद् “धर्मो उपास्यादिविषये च हिन्दुधर्मोऽनुपममौदार्यं भजति.-” इति ।

स्नातकवक्षा यावन्मुख्यविषयत्वेन स तत्त्वज्ञानमध्यंष्ट । तत्र पाश्चात्य-तत्त्वज्ञानमेवातिशयेनाध्याप्यते स्म । अनुस्तातकवर्गं तन भारतीयदर्शन-मुपविषयत्वेनाधीत किन्तु न स तत्पर्याप्तज्ञानायामन्यत । अतः परीक्षा-सबधमन्तरैव तेन वेदान्तादिदर्शनानां मूलग्रन्था गभीरमवगाहिना येन छिस्ता-क्षेपान् यथावदुत्तरितुं पायैत । स हि प्राचीननमग्रयावगाहनेन निमग्नश्च बुबोधयद् “वार्तमानिको हिन्दुधर्मः, सत्यपि विचारविभववति महाग्रथराशी, न पर-धर्मप्रतीकाराय पर्याप्तं बीर्यमाधत्ते । धर्मनाम्ना नैका क्षुल्लका ऋद्याऽनु-स्त्रियन्ते, सारिष्ठा ओजस्विनश्चाशा नाद्रियन्ते । हिन्दुधर्मेण पुरस्कृता विशाला जीवनदृष्टिः सकुचितं सामाजिकविधिनिषेधैराकुलीकृताऽऽस्ति । समाज-शरीरञ्च तेन हृणप्रायः प्रशिथिलावयव परस्परबहेलनाकदंभकल्पित, विनश्यत्स्त्वञ्चोच्छ्वासति” । इति । एवमाकलय्य स छिस्तानामाक्षेपनिवृत्ति-पूर्वकं हिन्दुधर्मस्य तत्त्वदृष्टेश्च वास्तविकमनुपमञ्चादाय प्रकाशयितुं बद्ध-कटिरभूत् । भारतीयविश्वविद्यालयेषु ‘दर्शनं’ नाम्ना पाश्चात्यदर्शनानामेव प्रधानतयाऽध्यापनं भवति, सारिष्ठोऽतिविपुलो बहुमुखश्च भारतीयो दर्शन-राशिरपेक्ष्यत इत्यसंगताऽध्यापनव्यवस्थापि तं भूषा दुःखाकरानि स्म ।

अनुस्तातकपरीक्षार्थं (एम् ए) तन दर्शनविषयमाधित्य महानिबध्ना व्यरचि य दृष्ट्वा तस्याऽलदेशीयोऽध्यापकः श्री ए जी होग एवमभणत् - “विक्षणो राधाकृष्ण तत्त्वज्ञानस्य मूलभूता ममस्या यथावदाकलय्य, सम्य-गवबुध्य च ता अतिनिपुण विशद च विमर्शितवान्, गभीरस्याप्यस्य विषयस्य तदीया प्रतिपत्तिं नूनं विदुषोऽपि विस्मयं जनयति । आङ्गलभाषापाटवञ्चास्य विलक्षणमेधावित्त्वं प्रत्याययते” इति ।

राधाकृष्णो बहुशोऽभाषत .—“धर्मो हि मुक्तरूपेषु विचारेषु, धेय-
सपादकेषु कर्मसु, न्यायपूर्णाया समाजव्यवस्थायाञ्च माधीयसीमभिव्यक्तिं
सपादयेत्” । इति ।

‘हिंदुजीवनदृष्टि’ इति विषयमाश्रित्य इंग्लेण्डदेशे कृतेषु व्याख्यानेषु स
दृढ प्रत्यपादयत् “अद्यत्वे प्रकाशमानो हिंदुधर्म ऐतिहासिकी स्वरूपघटना
कुर्वन्नेवास्ते । न तदनुयायिनो विकासस्य विरामचिह्नं प्राप्तमित्यभिप्रपन्ति ।
भारतीया सत्त्वदृष्टि हि जीवनोत्कर्षं सततोद्यमसाध्य इति सम्मान्यते ।”

“ये हिन्दवो रुडिपरायणा सन्तो विकासशीला जीवनदृष्टिमुपलब्धयन्ति
नून ते सत्यस्वरूपं न यथावद् जानन्ति । सत्यानुभवंकतत्परा वयं पूर्वग्रहशून्या
उद्धाटितदृष्टयश्च भवेम ।”

“ईश्वरो न रुडिरूपोऽपि तु सत्यस्वरूपः । बहुत दृष्टचर यत् कालान्तर
उपयुक्ता रुडयः कालान्तरे विकासविधातका निरर्थकारश्च सपद्यन्ते । विवेक-
चक्षुषाऽर्जशून्यमानः युपगमान् सुपरीक्ष्य, तेषां परित्यागप्रवणो हि समाज
स्वास्थ्यमातनोति” । इति ।

“हिंदुधर्मं सदेतत्कर्षप्रवणो भवति । सदाचारेष्विव बुद्धिब्यपारेष्व-
प्यस्माभिः सदा जागरूकं पर्यवेक्षणपरैश्च भाव्यम् । प्राचीनव्यवस्थानामनु-
सरणं सदा विवेकविशुद्धमेव भवितुमर्हति” ।

“भौतिकविज्ञानं नूनं जीवनोपकारकं वर्तते । किन्तु तदुपयोक्तुमनसो
विशुद्धिं विना न तदुत्कर्षं श्रेयसे स्यात् । सदाचारदृष्ट्या प्राचीनजनादर्वा-
चीनो जनोऽपकर्षमेव प्रकाशयते । विज्ञानेन भौतिकया समृद्धौ प्रचयं गतायामपि
कोटिशो जना दीनदीना दुःखेन जीवनं निर्वहन्ति । अत्र मानवस्य भ्रातृभाव-
शून्यता स्वार्थपरायणताञ्च निमित्तमुत्पश्याम ।”

“आधिपती समानताऽवश्यमभ्युपेया । किन्तु न तदेव केवलं पर्याप्तम् ।
आधिपती पर्याप्ततैव न मनुष्य “मनुष्य” विदधाति । मनुष्यस्य यथार्थं मनुष्यत्वं
तस्य दैवीगुणयो विकासमाना भवते । आत्मप्रकाशस्योपलब्धिमन्तरा न दैवी-

संपदुपचिनोति । प्रेम्ण सौहार्दस्य च विस्तर एव मानवचेतसो वास्तवम-
भ्युदय प्रमादञ्च तनुते । जगति न्यायस्य सदाचारस्य च विकास आध्यात्मिक-
सत्त्वस्य पुष्टि विना किलाकाङ्क्षुसुभायने । न च लोकेऽध्यात्मपरिशुद्धि विना
शान्तिः समुदेति ।”

वास्तविकोऽध्यात्मविकासः

“शरीरदातृयं बुद्धिप्रकर्षश्चाध्यात्मप्रकर्षादृते भयावहे भवत । अध्या-
त्मप्रकर्ष एव सस्कृतिसमुदयस्य मानदड । प्राकृतिक विज्ञान भौतिकी
बुद्धिरव न स्वतः पर्याप्ते । सदाचार-सन्निधौ सुतराभावश्यके । मनुष्येण
सनिश्चय युक्तकारिणा भाव्यम् । स्वयं प्रचीयमाना प्रकृतिरेव न श्रेय
साधयिष्यतीति न भ्रमितव्यम् । जडा हि प्रकृतिश्चेतनस्य मनुष्यस्य शुभोदकं
प्रवर्तनमपेक्षते । यमनियमसयतो मानव एव विज्ञानप्राप्त बल साधु प्रयुञ्जीत ।
तया कुर्वन् च सस्कृतिशिखरमधिष्ठातु प्रभवति नान्यथा” ।

“हिन्दुतत्त्वबुद्धिं खलु बुद्धिव्यापारमात्रेणाप्राह्य सत्य साक्षात्कर्तुमनारब्ध
प्रवर्तते । तदर्थं च साऽऽध्यात्मिकी बुद्धिर्मानवार्थमामनुते । तत्त्व तर्कमात्र-
प्राह्यमिति न सार्जमिति । परिशुद्धा बुद्धिरेव सत्यस्य पन्थानं दर्शयितुमलम् ।
अयमेवाभ्युपगमः । प्लेटो-सेटपोलप्रभृतिभिः पाश्चात्यचिन्तकैरप्याश्रितम् ।”

“ईश्वरो नाम न निष्पेष्ट व्यापक वस्तु” । स हि अन्तर्यामी सन् जगत्
सर्गस्थितिसहाराणां प्रवर्तकः । न हि स कदाचिज्जगत् सृष्ट्वा विश्रान्ति
निद्रासुखं वानुभवति । स हि प्रनिक्षणं सर्जनशील एवास्ते । लौकिक्य
इतिहासघटना नूनं परमात्मनोऽभिप्रेत्यक्नेरवस्थाविशेषान् आवेदयन्ति । प्रकृति-
द्वाराऽऽत्मानं प्रकटयन्नेव परमात्मा विभिन्नाकारो विराजते” ।

“ईश्वरो नाम नास्माकं मनःकल्पनामात्रम् । स हि सचराचरस्याधार-
भूमिः” । इति ।

धर्मस्वरूपम्

“धर्मो हि न्याय्यव्यवहारे, सर्वसत्त्वकरणाया, सर्वसुखप्रवृत्तौ च प्रतिष्ठित । साधवो हि मानवाना परस्परस्त्रीतिसवर्धनशीला प्राणिन । न निष्किया वाचपुत्तलिवा । सर्वसुखभावनैव ताननारस्त प्रवर्तयते । न केवलमात्मबुद्ध्या, देहबुद्धयाऽपि साधव सर्वेषु समानभाव भजन्ति । सर्वप्राणिष्व्वात्मदृष्ट्या प्रवृत्तिमन्त सत्पुरुषमेव साधुमामनन्ति” ।

“भारतीया सन्तो न केवल प्रवचनपाठवेन, प्रज्ञाविभवेन वा, अपिदु हृदयस्योदायैषाध्यात्मिकप्रकर्षेण च यशस्विनोऽभवन् । धर्मविग्रहाणा तेषा-मात्मदीप्तिरेव न शिरासि नमयति, चेतो हरति, भावोन्नाति च दिशति” । इति ।

तत्त्वविद्याया प्रयोजनम्

“भौतिकलाभविषये निस्पृहा तत्त्वविद्यैवाध्यात्मस्वातन्त्र्यस्य परम साधनम् । सा हि मनुजमुच्चैरन्त स्थितिं गमयन्ती, परित प्रवर्तमानाया परिस्थिते पार च नयन्ती, जडस्य भौतिकजगतो बन्धनाभ्युचयति । तत्त्वा-नुभवो हि, जडजगतो भोगैरप्राप्यस्यालौकिकानन्दस्यानुभवमुखेनात्मनो भगवत्स्य निवर्तयतेऽभौतिक आत्मप्रकाशे च प्रीतिं जनयति” ।

“लोके न वै किमपि निष्कारण निष्पद्यते । अन्तर्निगूढ वर्तमाना सस्कारा प्राक्तनकर्मजन्या वासनाश्च नो भौतिक सबध घटयन्ति । सुच्छत्वेन मता अपि जागतिक्वो घटना अस्मज्जीवनेऽल्पस्य सस्कारमासञ्जयन्ति । नदाचिद् अनालोचितपूर्वं आध्यात्मिक सबध कञ्चित्प्रति नो निर्हेतुकी रति विरति वा जनयन्नालक्ष्यते । केषुचिद् दृष्टमात्रेषु नश्चित भक्तिसम्भूत द्रवति । नात्र हेतु पश्याम ” ।

“एतादृशीना रतीनामरतीना वा हेतुरस्मद्देहदयनिहता वासना एव भविनुमर्हन्ति । न ह्यत्र बुद्धि प्रसरति । इति ।

जाद्व्यनदेशीयो विश्वविद्यानम्नत्वचिन्तक 'वर्नाड रसेत्' रात्रावृष्णस्य
 परम सद्वा वभूव । स हि न परलाके नापि परमात्मनि विश्वमिनि म्य ।
 एकदा म रात्रावृष्ण मम्मिनमपृच्छन् - "ईश्वराद्गीकारा नाम मनुष्यस्य
 पुण्यायविमुखताया बीजम् । धर्मोऽपि मानवस्य परम्परप्रद्वेषहेतुरिति मानवे-
 तिहाम प्रमाणयति । तत्त्वविचारस्य, एतादृश्या आग्निवनायाश्च वस्तुता
 अहि-नकुनभावा जागति । मत्प्येव किमिति भवान् तत्त्वविचारमदर्भे
 धर्ममीश्वर वाज्यदुदाहरति ?" इति । प्रमत्तवदना रात्रावृष्णाऽपि मयनेव
 प्रत्यभापत -

"धर्म, ईश्वरो वा मानवस्व परमश्रेयस साधने स्त । अनलौक धर्मा-
 नुष्ठाननोरवरास्या च नैकेषा जगदुपकारकाणा महापुरुषाणा प्रवृत्तिबीजमिति
 नूनमितिहास एव प्रमाणयति । कामनोधाद्यभिभूतो मानवो यदि धर्ममीश्वर
 वा पुरस्कृत्य स्वस्य दुर्वासना उपशमयितुं दुरचरति तर्हि तत्तस्यापराध । न
 खलु धर्मो नापीश्वरस्तत्रापराध्यति । भृङ्गप्रापीत ययोऽपि विषमादमाप्नोति
 न तावता ययो विषहेतुरिति व्याहरेद् विचारवान् । सम्यगनुष्ठितो धर्मोऽ-
 च्छद्ममोपासितश्च परमेश्वरो ध्यक्ते साधुभावस्य, जातश्च श्रेयसोऽनुपम
 साधनमित्यर्थेन प्रज्ञाधनो भवान्"- इति ।

एव मयितविश्ववाद्मयस्य रात्रावृष्णस्य कूरङ्कया धीपणाऽऽनिहन-
 प्रमरा धर्मस्य तत्त्वस्य च निगूढ रहस्यमहनिश प्रकाशयन्ती विद्यान स्म
 विश्वम्मिनपि विश्वे ।

पंडितः जवाहरलालः

आढ्यकूले समुत्पन्नो नानाविभवलालित ।
 दास्यदारिद्र्यनाशाय लोकानां सततोद्यत ॥
 कारावासादिदुःखानि भजन् धैर्येण वीर्यवान् ।
 जवाहरो महाभाष्यो देशरत्नं विराजते ॥

अत्यौष्ण्यमतिशयं वा शरीरस्वास्थ्यं दूषयति । तथैव अतिदारिद्र्यं प्रवृष्टविभवस्य पापहर्त्रिं विनासिताञ्च परिपोष्य जनमन आविलयति । उत्तमगोनियमस्यास्यापवादो विरलविरलो दृश्यते । दृष्टश्च स समाजस्य महते सौभाग्याय कल्पते ।

मोतीलालो महाविचक्षणो वाक्कीरमूर्धन्यश्चामीन् । प्रभूत धनमजनान्य
हे दुग्धमरित इव प्रवहन्त्य आसन् । १८८९ तमे धिम्नाद्वे, नवेम्बर मासस्य
१४ तारिकाया मोतीनानस्य रतिरूपा ययार्थनाम्नी पत्नी स्वस्वराणो पुत्ररत्न
लभूत । वैचक्षप्येन यशसा विभवेन च प्रथिनस्य मोतीनानस्य पुत्रलाभ
उमग्रस्य प्रयागनगरस्य महोलवायाकल्पत । तूर्यध्वनिभि, तोरणोत्सारणै,
मिष्टान्नराशिविवरणेन चानन्दानिशयमभिव्यञ्जयन्तां नेहृदम्पती जनगण-
न्यामिनन्दनवर्षया भृञ्ज स्तपिनावभूनाम् । पुत्ररत्न चान्वयैव जवाहरेति
नाम्ना प्रथितमभूत् ।

नेहरूदुष्टं पूर्वं काश्मीरेष्ववाप्तौ । वर्षशतकद्वयात् पूर्वं विगीर्णप्राये
मुगलसाम्राज्ये फरसिआर-नामा औरंगजबननयो जवाहरपूर्वज मस्तुनफारसी-
विद्वाम राजकौलसक्त देहलीनगर सत्रहुमानमनैषीन् । यमुनानालिकोपकण्ठे
च तस्मै विस्तृता भूमि प्रामादञ्चोपायनीचकार । नालिकोपकण्ठमुपवसन
कौनकुदुबस्य 'नेहरू' इत्याख्या ममजायत । नालिका लोकमाशया 'नेहर'
शब्देनोच्यते ।

जवाहरस्य प्रणिमहा लक्ष्मीनारायणो देहली परित्यज्य कञ्चित्काल
आफगनगरमुवाप्त । ततश्च गङ्गायमुनयो सममग्नोभित तीर्थराज प्रयाग
गत्वा तमेवामनो वामभूमिमकरोत् । तत्पुन मेनानत्यक्त सन्नाश्रनभासन
निपेदे । अल्प एव वयमि दिवगते तस्मिन् तज्ज्येष्ठमुने नदलाते कुदुबभार
सपतित । अल्प एव वयमि नदलाते च दिवगते कनिष्ठप्राता मोतीलालो
ज्येष्ठप्रातु परिवारस्यपोषण सत्त्वं स्वीचकार । जवाहरपिता स मोतीलालो
वाक्कीरविद्यावैचक्षप्येन विपुनघनराशिमर्जन् महाराज इव विभववनामग्रेसरो
वभूव । पार्वतीव पतिप्राणा भोगीन्यमूर्तिमार्ता स्वस्वराणी धर्मघना, आदार्य-
विप्रहेवामीत् । धर्मनिरपेक्षस्य प्रतापवन पितु प्रभावानिशयाञ्च, जवाहरो
धर्मभावनागून्य 'धर्मस्तु स्त्रीणामेवोपास्य' इति विनकञ्चील आसीत् । तस्य
जन्मदिनमतिविभवेन मममान्यत । तदा धान्येन त तोनयित्वा दीनेभ्यस्तद-
धान्य व्यतीर्यत । त्रयोदशहायनस्य जवाहरस्योपनयनविधियंयाशास्त्रमन्य-

प्रीयत । यमनीयावृत्तेर्भुण्डितशिरमश्च तस्य रूपं तदा सुगमसूत्रस्वर्णं न शस्येव
दर्शनीयमासीच्चक्षुष्मताम् । वीशेष्यस्त्रावृतदेहं स्वधन्यस्तदण्डं, वरधृत
भिक्षापात्रश्च स वामनरूपिणो विष्णो मुपमामावहत् ।

विद्यार्जनम्

धनाढ्यो मोतीलाल सुतस्य वामान्तरं गृहं सामान्यशालायामध्ययनं
नारोचयत । स हि गृहं एवाङ्ग्लदेशीयं शिक्षकैस्तम्यं शिक्षामायोजयत् ।
किन्तु शिशोर्जवाहरस्य भावनाप्रवणं चेतो वत्सलया मातृवः सरसतामापद्यत ।
सा हितं क्रोडे निवेश्य रामायण-महाभारतकथा, प्राचीनानां गूराणां सतीनाञ्च
चरित्राण्यश्रावयत् । येन धर्मशिक्षा यथावदप्राप्यापि जवाहरः प्राचीन-
संस्कारानात्मसादकरोत् । तथापि धर्मप्राणायामं सीतासावित्रीकल्पायां स्व-
रूपराण्यां तरुणे जवाहरे नाधिकं प्रभावः । यतो हि, विवर्धमाने वयसि, स
पितृप्रभावाच्छत्रो धर्मानुसरणं नूनं स्त्रीणामेव व्यापार इति कलयति स्म ।

पितेव पुत्रो जवाहरोऽपि हयारोहणोत्सुकः आसीद् । अश्वप्रियेण पित्रा
एकदा तवीनतया क्रीते जात्ये हये, समारोढुमना जवाहरः पितृाननुमतोऽपि
किङ्करमना दुत्पाशवमारुह्य सुदूरं गतवान् । पर्वतकायो वातरयश्च स उत्प्लवन्
जवाहरः निक्षिप्य गृहं प्रत्यागतः । तथाभूतं तं दृष्ट्वा, जवाहरञ्चैकाकिनः
तमारुह्य गतं श्रुत्वा सपरिवारस्तातः सुतं मृगयितुमधावत् । अनधिकत्रणं
स्वयमागच्छन्तं च पुत्रं परिपश्य, तं गाढमाश्लिष्य हर्षाधुभिः स्नपयामास ।

एकादशवर्षीये जवाहरे सोदरा विजयालक्ष्मी ततश्च नैर्द्वैर्परेपरा
कृष्णेति भगिनीद्वयं विलम्बेनाजायत । ते दृष्ट्वा एकाकिनोऽस्य भगिनीरूपं
प्रीडनकमवाप्य महान् प्रमोदोऽजायत ।

विदेशवासः

मोतीलाल पाश्चात्यसंस्कृतिरञ्जितं सन् पुत्रमपि तादृशं दिदृक्षुः
तयोदशवर्षस्वमेव तमाङ्ग्लदेशं प्रेषयामास । तत्र चातिप्रसिद्धे हेरोनाम्नि-

विद्यानये मोक्षयताय निवेक्षित । पाठयविपत्रेषु नामान्यप्रजोऽपि जवाहर इतर-
विपनाध्ययननटु रानीत् । येन राष्ट्रान्तरागामपि राजकीयप्रवृत्तिविजोऽन्यान्
मन्त्रिभ्यान् तत्रातिगते स्म । १९१० क्रिस्ताब्दे केम्ब्रिज विद्यापीठस्य वा ए
परीक्षामूर्त्तये म 'वेरिस्टर्' पदवीनामायोपाकृतम् । तेषु दिनेषु प्रवृत्तिराम-
पौरक दृष्टमना मो दग्गनीय नोर्विदेन जगाम । निखिल दिन पर्वतपर्यटनेनानि-
बाह्य श्रान्तगरीरो जवाहर निवामनिवृत्तस्य हिमश्रान्त प्रभवत् । नानु प्रविवेग ।
गैयेन जडोभूतदेशो विवर्गमा च म प्रवाहप्रवाहिनां जलवेगेन मुद्गर नीयमानः ।
वर्षाचिन्मिवेन पादे गृहीत्वा सरजिन । नाहमैकमनिरय तदा क्षणादेव प्रवृत्ति
प्रपदे । भूयोऽपि म नैकान्यन्तागारणानि नाहमानि चकार । एव बहुग म
रात्रादेवाक्येव लदननारे मुद्गर पद्भ्यामेव पर्यटति स्म ।

स्वदेशागमनम्

मम हापनानि विदेशेष्वनिवाह्य वत्नो मे प्रत्यागच्छतीति ज्ञात्वा मातु
हृदय हर्षस्यातिवेलात्मस्पृशन् । "एतत् मे पुत्राय रोचने, म हि स्वप्रकोष्ठ-
मेतादृश विभूषित रोचयते । तस्यैतानि भक्ष्यापि बहुमतानि" । उपेनादि-
हर्षोद्गारं मा स्व गृहजनास्व बहुदिनानि कार्य्यग्राह्यकरोन् । तदागमन-
दिने तु ब्राह्म एव मूर्ध्नि स्नात्वा देवानभ्यर्च्य, गृहमन्त्रवर्गविविधैरङ्गै रञ्ज-
यित्वा, तारणान्धावध्य, द्वारदननोचना च विन्मृत्नास्ववृत्ताज्जनिष्ठन् । हयो-
त्तमाभ्यामाहृष्यमाने रथे च गृहाङ्गणे न्यतिमापते सर्वे त प्रत्यगावन् ।
तत्रैव कामकमनीय कोमलगात्र चञ्चलगति नररामवनरन् दृष्ट्वा सर्वे
तमाकृषवन् । स हि पितरौ प्रपन्न, अनुजा विजयलक्ष्मी पृष्ठे प्रताड्य, अदृष्ट-
पूर्वां वृष्णामाकुम्भ्य, परिचिनास्व महान् शिरो नमयित्वा नम्राध्य, परिजनान्
हृन्मनुष्यं कुशलवानामापृच्छ्य, भुचिरात् विवृतद्वारलयेन मोन्नुक प्रतीक्ष-
माणमिव प्रामाद प्राविशत् ।

अयं गृहजनं मुहूर्द्धमिदं मात्र विश्वम्भक्त्याभि वनिचिद्दिनानि मुखेनाति-
बाह्य म वाक्कीलकर्मणि प्रवृत्तोऽभवत् । वाक्कीलवरेष्वन्य पितु पुत्र इति

न तेन तत्र कार्यमन्वेष्टव्यमासीत् । पितरैव स्वयं स्वस्य लघूनि वार्याणि तस्मै
निरदिश्यन्त । बहुश स बुद्धिविभवेन प्रहृष्टमतिमपि पितरं व्यम्नापयन् ।
किन्तु तस्मिन् कर्मणि न मुदीर्यं जवाहरमनोरज्यत ।

करुणाधनो जवाहरः

मन खेदं शमयितुं स एकदा मित्रैरावारितं मृगयार्थं जगाम । बाल्यादेव
प्राणिमात्रप्रेमिणस्तस्य जीवहिसाया न चेत् प्राप्तवत् । अद्यापि विनोदमात्र-
मेतदिति मत्वा वने मित्रं सह सभुशुण्डिवंभ्राम । तत्र च प्रमादादेव जातेन
गुलिकाप्रहारेण भल्लुक एको विद्धोऽभवत् । तदाक्रोशं धृत्वा मथितमना
स तमुपाधायत् । किन्तु तद्गमनात् पूर्वमेव तपस्वी स भल्लुको हत्यादुःख-
माख्यातुमिव स्रष्टारमुपजगाम । अन्यदापि एवमेव प्रमादादसौ हरिणवध-
हेतुर्वभूव । कोमलाङ्गस्य विस्फारिताद्रंनेत्रस्य तस्य वधात्परं सविद्वचेना
करुणाधनं स न कदापि मृगयार्थमगच्छत् । न चास्त्रसंग्रहमप्यकरोत् ।

एकदा दुर्भिक्षपीडितायं जनतायं साहाय्यं याचितुं केचन युवानो धनाढ्य-
मोतीलालमुपासर्पन् । तेषां कोलाहलेन कुद्धो मोतीलालस्तान् विद्राययितुं
द्वा स्वमादिशत् । तदैव तत्रैव स्थित्वा कलकलायमानान् तानकस्मात्तन्नागतो
जवाहरो ददर्श । न इमं इति द्वा स्थं पृष्ट्वा तेन च यथार्थं प्रबोधितं स तान्
सस्नेहं स्वप्रकोष्ठं निनाय । तत्र भोजनं पानीयञ्च तेभ्यः साग्रहं प्रदाप्य,
एकाधिकशतं रूप्यकाणां सहस्रं व्यतनोत् । स प्रसन्नाश्च तान् सबहुमानं
व्यसर्जयत् । दीनानां दुःखवातां धृत्वा भृशं दुःखात् दीनबधो तस्य चेतः ।

राजकीयस्थितिः

तदा भारतस्य राजकीयस्थितिर्विसफुलाऽवतंत । उद्दाम-विनीतेति-
सपट्वर्ये विभक्ताऽभूद् राष्ट्रिया महासभा । उद्दामानामग्रणीस्तिलकः, विनीता-
नाञ्च मोतीलालप्रभृतयः । जवाहरः पितृपथमनुसरन्नपि न विनीतमते समा-
हितमना आसीत् । महात्मा गांधिनं तावत्कालं यावत् राष्ट्राग्रणीपदं प्राप । राजं

कीयेष्वपि कमंसु धर्मस्थेश्वरस्य मदाचाराणाञ्च प्राधान्यं पुरस्कृतं गांधी-
 कार्यपद्धतिरपि न तदानीमरोचत जवाहराय । ततः भावमनमग्निरेविरोधा-
 यामृतमरनगरे सम्मिलिते महति जनसम्मर्दे निर्दयं मुनिकावृष्टिमाननोदा-
 हृत्य शासनम् । तेन च तत्र चतुश्चतस्रः जनाः क्रूरयममदनप्रापिताः । शासन-
 स्थिता नृशसता परिपश्य गांधिमोतीलालप्रभृतयः तद्भूषणमनिन्दन् । किन्तु
 कष्टकारं शासनप्रतिकारं कर्तव्यं इत्यत्र गांधिरेव प्रमाणमिति दृष्ट्वा,
 गांधेश्च निर्भीकं शासनप्रतीकारायोजनं निभात्य, मोतीलाल इव साहसप्रियो
 जवाहरोऽपि तच्छिष्यतां स्वीचकार । भारतपारतन्त्र्यमेव सर्वानर्थबीजमिति
 अमकृत् प्रतिपादनपरो महात्मा नेहरुश्चेतोऽप्यस्वान्तोऽप्य इव आचक्षते ।
 स हि गांधे प्रथमपरिचय एवानुभूतः तत्प्रभावविशेषमेव निरूपयति — “गांधि-
 रतिनम्रोऽपि वञ्चदृढं प्रातीयत । तस्य भाषार्जवयुक्तान्मदिग्धा हृदयादेवोद्-
 गताऽभवत् । तद्वाणी प्रतिपदं प्रामाणिकतां प्रत्यापयनेऽर्हम् । नूनं तस्य मृदुनी
 अगाधे च नेत्रे राष्ट्रभक्तेः पूरमिवास्त्रावयताम् । धैर्यमूर्तिः स देशवामिनो
 दीर्घमधर्षयानुपमत्यागाय च मन्नाहयितुं प्राचोदयत्” । स एव निजगाद —
 “बलोन्मत्ताद् विदेशशासनान् स्वानन्त्र्यमाच्छेत्तुं सर्वममर्षणायोद्युक्ता भवन्तु
 भारतीयाः । अहिंसैवैवमपि न वयं शासनं शासनमद्गीकुर्म इति घोषयन्तः
 कषाधानान् यष्टिप्रहाराश्च महामं महेमहि । मा यदि भवन्तो नेतारः सन्त्यन्ते
 महर्षिणः पत्न्याः सर्वधानुमर्तव्यम् । यदि मा नेतृकर्मण्ययुक्तं पश्यन्ति अशनी-
 योऽहं नेतृपदान् भूलं बाह्यरोपणीयम् । किन्तु यावदहं सूत्रधारस्मावन् मन्तुः
 नियमनमवश्यमद्गीकर्तव्यम्” । एवमादि भगित्वा, मोत्यहकार्यं घोषया-
 मानः । इति । तदनु सत्यपि नैकजो मनवैरक्षय्ये, नेहरु आम्बान्त्र्यलाभं
 गांधिमेव मुख्यमन्यत ।

१९१६ ख्रिस्ताब्दे जवाहरस्यातीव मुरूपया, मृदुत्या अपि तेजस्विन्या
 कमलाख्याया वन्यया सह विवाहविधिं विमवान्वितेनान्माहृत्य निरवर्तनम् ।
 कमला स्वानन्त्र्यप्रिया, अतः परिपरायणापि पत्न्या नैकजः मधर्षमवाप्तः । अयापि
 श्रीनिमनोन्मयोर्भक्तिभेदप्रयुक्तः कनहो न चिरायवर्तनम् ।

यातनापरंपरा

१९२१ ख्रिस्ताब्दे नागपुरनगरे सवृत्ते महासभाधिवेशने गांधिप्रेरित सत्याग्रहप्रस्ताव पारितोऽभूद् । “ब्रिटिशशासनमत्याचारभूयिष्ठम् । समग्रोऽपि देशस्तेन महाकाराग रता नीत । अतस्तस्याहिंसक प्रतीकार एव न कर्तव्यम्” । इति महासभादेश श्रावयितु ग्रामग्राम भ्रमन्तो देशभक्ता धर्ममविगण्य त घोषयन्ति स्म । जवाहरस्तु यूनामग्रणी सन् बाल्येव वेगेन ग्रामेषु सञ्चरन्, शासनविद्रोहमुपादिशत् । अयं च आङ्ग्लयुवराजस्य प्रयागामनसमये, न तत्सत्कारोऽपि तु कृष्णध्वजैरवमाननैव कर्तव्येत्युपदिशन्तं मोतीलालजवाहरौ राजद्रोहाभियोगेन पष्मासभोग्य कारागार प्रापितौ । इदप्रथमतया प्राप्तमिम कारावास सहासमङ्गीचकार सेवाघनो जवाहर । गुहीतमुक्तश्च स पुनरपि कृपकाना शासनेन त्रियमाणस्य दमनस्य शोषणस्य च प्रतिकाराय ग्रामेग्रामे भाषणानि कुर्वन् शासनेनाऽभियुक्त आसीत् । अधिकरणस्थल नीतोऽसौ नात्मव्रणाय प्रावर्तत । स हि प्राड्विवाकमेवमभणत् — “अस्माकं शास्त्राणि प्रेम-त्यागमयानि विद्यन्त । वयं किल स्वान्वयाय युध्याम । न वयं कस्यापि राष्ट्रस्यानिष्टं कामयामहे न च कमपि शासितुमभिलषाम । अन्य इव वयमपि स्वायत्तशासना स्वाभ्युदयप्रवणाश्च भवेमेति नोऽप्यवसाय” । पुनश्च मौञ्जादीत् — “भारतमातु स्वातंत्र्याय प्रवर्तमानोऽहमात्मानं भाग्यवन्त वनये । महात्मनो गांधेरनुयायित्व हि मे तद्भाग्यं द्विगुणीकरोति । स्वस्य शुभभावनासिद्धयर्थं प्राणपरित्यागोऽपि नूनं मनुजजीवनं सफलयति” — इत्यादि । एतद्वि त्रयस्त्रिंशद्वर्षाभ्यो जवाहरो जगाद ।

तस्य गृहे विग्रहवती सटमीविरराज । विभवभूमिष्ठे गृहे विलासतामघ्नी अनायागं गुरुभाऽभूद् । सुस्था प्रीतिमती च भार्या, वत्सना माता, स्निग्धे स्वगारो, अनुकूल परिजन, एवं भोगगुनभे सर्वस्मभ्रप्यस्मिन् वर्तमानेऽपि देगदाग्यविभो भावप्रिया जवाहरो देशमुख्यं गुरुनि वरं द्रव्यभोग्यं पारायणं वारयामाग ।

एकदा मद्य एव कारामुक्त जवाहर ग्रीनबुडास्य प्रयागमुख्यप्राड्विवाकं
 मन्नेहमाजुहाव । मधुभाषी म हि नैकाभिर्विग्रामिस्त भूरि प्रगगम ।
 'आद्रस्यशामन वन्मुनो भारतश्रेय कामयते । विघ्नानस्य नवनिर्माणेन च
 देशस्याभ्युदय चिकीर्षेति । एतादृशे देशहितकर्मणि तद्धि भवादग्रा प्रज्ञावता
 साह्य वाक्षते । अतो शाननविरोप्रमार्गे परिहाय शाननमहाया भवतु भवान्'-
 इति च निवेदयामास । पुनश्च स्मिनमुश्र म नेहरु लाभयतिवाभगन् -
 'चिद् भवान् प्रम्नावमिममभ्युपगच्छति राजप्रतिनिधि (वार्डमरायस्य)
 मन्त्रिष्वन्यनमो भविष्यति । स्वदेशश्रेयश्च घटयितुं शक्यति' इति । श्रुत्वा-
 तत्पुरुषपंभो जवाहरोऽप्रापन - "नैव मन्त्रिपदनामेन मा वञ्चयितुमर्हति भवान् ।
 शानन स्वस्य स्थितिं द्रष्टयितुमेव विघ्नाननिर्माणस्य जान विन्मारयति । न
 मा तज्ज्ञापयति द्रश्यति भवान्" । इति । उत्तरमिदं श्रुत्वा मन्त्रीभूत स
 प्राड्विवाको (न्यायाधीश) ययागन प्रतिनिवृत्त । भारतशाननेन जवाहर-
 मनुनीय स्वपक्षपातिन विघ्नानुमेव म प्रेषित इत्यवागच्छद् जवाहर परवान् ।

नगरपालिकाध्यक्षः

प्रयागनगरपालिकाया प्रमुखमभ्यन्वेन निर्वाचिनो जवाहर नव लोका-
 भ्युदयाय नागरिकव्यवस्था चार मपादयितुं भूरि प्रायतन । न हि शाननकृता-
 नवरोगान् अविगणय्यानेकान् दुर्वृत्तानप्रकारिणोऽर्धचन्द्र दत्ताजिप्रकार-
 भ्रष्टानकरोत् । तस्य लोकप्रियता कार्यदक्षता च विभाज्य मनस्तेन शाननेन
 घट्ट प्रस्यवाया समुपम्यापिता । तं किंष्ट म विवगीभूय वपंदपात्यर
 तत्तद तत्मात्र ।

कारावासक्लेशः

पञ्चायतप्रदेशे नामाशामक देशिकराज्यमवर्तत । तत्रूपा राष्ट्रमस्त इति
 त विन्म्याप्याद्रस्यप्रतिनिधिनिवेति । एतदमहमाता तत्रत्या प्रजा मया-
 प्रहराज्यभवन् । प्रजाप्रतीकार द्रष्टुं निवन्त्रितो जवाहरमन्मूषि मृगश्रेव

सैनिकगृहीतो मलीमसेऽनेकजन्तुसेविते च वारागृहे निवेशित । न्यायालय
नीतश्च स प्राड्विवाक स्वस्य दोषपत्र ययाच । किन्तु विधिभूत्ये तत्र न्यायगारे
न कोऽपि नियमविधिरन्वष्टीयत । 'भवतोऽत्र प्रवेश एवापराध' इत्युक्त्वा
स पुन कारा प्रेषित । तत्रत्य नियमान्ध्य पश्यन् जवाहरो व्याकुलचेता अपि
ओषधिरूद्धवीर्यं पन्नग इव दुष्टेन पञ्चदश दिनान्यगमयत् । तत्र वास-
स्थान मलिनमलिन भोजनञ्च पशुभिरयग्राह्यमिति रोगाग्रान् समजनि ।
तादृश त श्रुत्वा तज्जनक तूर्णं तद्वागत , तञ्च मोचयित्वा गृहं निनाय ।
मुकुमारशरीरस्य जवाहरस्य जन्तुभिः क्षुधया मनस्तापेन च क्लिष्ट काय
तदनु चिरेणैव स्वास्थ्यमाप्त ।

सहित्यरचना

भूयोभूय कारावास प्रपन्नो जवाहर एकदा दीर्घकालीन कारावासमनु-
भवितुं देहरादूनकराया निवेशित । तत्र स्थितेन तेन मनः सतापमुपगमयितुम्,
अवस्थामुच्छ्वस्तच्छनितञ्चोपयुक्ते कर्मणि योजयितुं, प्रियपुत्र्यै इन्दिरायै
रोचकशैल्या निपुण निरूपितो भारतेतिहासः पत्रपरपरया प्रेषित । ततश्च
समयान्तरे स्वस्यारमकथा विरचिता या भारतीयनवोत्थानस्य स्वरूपं साधु
परिचाययति, विविधानां महापुरुषाणाञ्च स्वभावविशेषं श्लिष्टतया
निरूपयति । आङ्ग्लभाषायामसाधारणं प्रभुत्वं, विषयान्तरङ्गप्रवेशसामर्थ्यं,
हृदयदग्गमा निरूपणशैली कल्पनाप्रौढिश्चेत्यादयो रचनागुणा अस्य कृतिषु
प्रचुरं वर्तमानाः सहृदयचेतासि निपुणमावर्जयन्ति ।

द्वितीये आगतिके युद्धे विजृम्भमाणे वेचनं मुभायप्रभृतयो नेतारं ब्रिटिश-
शत्रुभिः सधायाम्ग्लेभ्यः स्वातन्त्र्यमाच्छेत्तुमैच्छन् । किन्तु विपरीतकारिभिर्-
जर्मन-जापान-इटालिदेशैः सधानमयुक्तं मन्वानो महात्मा गांधि नैतदुचितं
मपश्यत् । आङ्ग्लैर्यदि तत्संधान्तर्गतं स्वातन्त्र्यमनुमन्येत तदपि नो बहुमतं
स्यादिति च तेन विज्ञापितम् । किन्तु मुभायमुख्यैरन्यैर्महासभाकर्णधारैर्नैत-
दङ्गीकृतम् । एतेन महासभयाऽनादृतमाङ्ग्लशासनं रुष्टमासीद् । मुस्लिमलिग-

नेतार कुटिलमति सिन्धुमहाशय च प्रोत्साह्य तन्मुखेन भारतस्य हिन्दु-मुस्लिम-भूभागौ कल्पनीयाविति विषयं तेन पुरस्कृत । अस्य चाङ्गरीकारो न कदापि महामासम्मत इति तत्रेतारो सडिण्डिममनेकशोऽप्रययन् । अनेन विवादेनाङ्गला भारत स्वान्द्र्यवञ्चित चिकीर्षन्तीति परिभाष्य, गाधिमहात्मना पूर्वं व्यक्तिशः सत्याग्रह आद्रियत । विनोबा भावे चास्याग्रदूतोऽङ्गारि । तृतीयश्च नेहरूमहाशय । स हि प्रयागनगरे युद्धविरोधं कुर्वाणो गृहीत कारगारे च निक्षिप्त । ततः पुनश्च राजकीयचर्चामिपेणाचिरादेव स विसृष्टः ।

अन्तिमसंघर्षः

स्टेकडं क्रिप्स नाम्नः वस्यचित् भारतमित्रत्वेन मतस्याङ्गलस्य प्रामुख्ये समितिरेका प्रेषिता ब्रिटिशशासनेन । तया पुनरन्तर्याम्यैकं सह सम्मन्त्र्य, भारतसाह्यमधिगन्तव्यं महायुद्ध इत्यासीदभ्युपगमः । किन्तु भारतविभागा-प्रहिणा मुस्लिमनेत्रा तस्योद्योगो विफलता नीतः । मुस्लिमसङ्गस्य विरोधं पुरस्कृत्य धूर्तशिरोमणयः आङ्गला भारताय स्वातन्त्र्यदानं नेच्छन्ति-इति विभाव्य, 'कार्यं साधयेद् वेहं वा पातयेद्' इति दृढमत्या महासभया चरमसंघर्षमभिलक्ष्य महदधिवेशनमाकारित मुद्रापुर्याम् । गोबलिपाटैकं मैदानाभिधे (अद्य अगस्त नान्तिमैदानाभिधे) विशाल उद्याने, विस्तृते मण्डपे, भारत-स्यात्मभूतानि राष्ट्रसेवैकत्रतानि नररत्नानि सममिलन् । अस्याधिवेशनस्य निर्णयान् सङ्कुतूहलं प्रतीक्षन्ते स्म जागतिका जनाः । महात्मगाधेनेतृभावे पूर्णस्वातन्त्र्यमेव पणो नो युद्धसाहस्येति प्रस्तावः सात्ताहः सत्रमघोषं च पारितः । १९४२ ख्रिस्ताब्दस्यागस्तमासस्याष्टमे दिने प्रस्तावे पारितमात्रे, तन्मध्यरात्रि एव सर्वे सम्मिलिता महासभानायका गृहीता शासनेन, विविधामुकारानु च सन्निरुद्धाः । न केवलं मुद्रामुर्यामपि तु समग्रे देगे, ग्रामेषु, नगरेषु च वर्तमाना सर्वे राष्ट्रभक्ता निगूह्य कारागारेषु निवेशिताः । वपत्रयव्यापिनि अस्मिन् कारागृहवासे जवाहरेण 'भारतगवेषणा' (Discovery of India) इति भारतस्य सांस्कृतिक, राजकीय, प्राकृतिकं च

विशेष गर्भीकुर्वन् महाबायो ग्रथो विरचित । प्रकाशितमात्र एव यस्मिन्
लक्षशो ग्रथा सर्वदेशेष्वहमहमिकयाऽक्रियन्त ।

ततश्च महाप्रज्ञ विजयिनमपि रुद्धिदास चञ्चिल तत्पञ्च च पराजित्य
श्रमिकपक्ष शासकोभूदाङ्गलदेशे ।

तस्य प्रधानमन्त्री एटस्ली महोदयो भारताय स्वातन्त्र दातव्यमित्यभिप्रायेण
भारतीयराजकीयपक्षै सह सम्मन्त्रणाय राजप्रतिनिधिमार्गिदेश । तदनुसार
हिन्दुस्थान-पाकिस्तानेति विभज्य द्विधा भूखण्डेस्मिन् स्वातन्त्र्य प्रवर्ततामिति
शासननिश्चयो जात । तदङ्गीकारे, स्वाभिप्रेता भारताखण्डता नश्यद्,
अनङ्गीकारे च दास्यानुवृत्तिरित्युभयतो पाशाखण्ड पश्यद्भिर्महासभानेतृभि-
र्गान्धिमहात्मनो विरोधमविगणय्यापि भारतविभागोऽङ्गीकृत । तत्र च पुन
स्वतन्त्रभारतस्य मुख्यामात्यपदमापादितो जवाहर । अयं किल चिरात्
स्वातन्त्र्यस्वप्नद्रष्टा स्वतन्त्रे भारते सामाजिकीमार्थिनी राजकीयाञ्चोन्नति-
मुद्भावयितु द्रढमकल्प आसीत् ।

जातिसंघर्षो हिंसाताण्डवञ्च

चिरादनेकेषामुद्भटानां राष्ट्रभस्तानां बलिदानेन स्वातन्त्र्यलाभो जात
इति नूनमुत्साहस्पानन्दस्य च परा वाष्टमस्पृशद् भारतीया जनता । विभक्ते
भारते उभयभागयार्जनता शामने च मिथ सख्येन प्रवर्तिष्यन्ते स्वा स्वामुन्नति
च विधातु कृताध्यवसाया स्मुरिति मतमासीज्जवाहरादिभिर्नतृभि । विन्दु
हन्त । तस्य एव स्वराज्ये पाकिस्तानगता मुस्लिमस्तत्रत्याना हिन्दुसिख्याना-
मुन्मूलनार्थं प्रावर्तन्त । तत्र हि पितृपु पश्यन्तु शिष्य पापाणेष्वारोप्य
मारिता, युवनयाज्यहता, नि शम्त्रा जना शस्त्रगालृता, गृहा प्रग्वामिता,
एवञ्चानेकेऽवर्णनीया पापाणानामप्यधुविमानका क्रूरक्रूरा अत्याचारा
अनुष्ठिता । पाकिस्तानान् बध्निष्यन्त्यागता हिन्दुगिरफ्ताना बहण-
वरणा कथा धुत्वा जानकेपयवो मनुमन्तोऽग्न्या हिन्दुगिरवा धरेण परिधमान-

मनमो नष्टविवेकाश्च सन्तोऽत्र वसन्तु मुसलमानेषु क्रूरकर्माणि सवृत्ता ।
भारते वर्षे सर्वधर्मोपाणा समानोऽधिकार इति कृतसकल्पेऽपि शासन एतत्प्र-
निकारकार्यमनिकठिनमभवत् । चिरात् सर्वधर्मसमभाव शिक्षिता उदार-
चेनसोऽपि हिंदव प्रतिदिन पाकिस्तानपशुकर्माणि श्रावश्चाव भारतशासनस्य
मुस्लिमप्रीतिमनिन्दन् । सत्यपि तादृश्या विषमाया स्थितौ नरशार्दुलसरदार-
पटेनसहाया जवाहर कथञ्चिद् भारत शान्तिरक्षामातनोत् । जवाहरे-
र्जननरसाधारणी लोकप्रीतिरेव तदा जवाहरस्य नेतृत्वरक्षायै अलमभूत् ।
पाकिस्ताने हिंदूसिखद्वाना कलुष वदन् भवतीति श्रुत्वा व्यग्रचेना जवाहर
भारतरक्षामविगणय्य तत्र स्वयं गतः । तत्रत्यप्रधानमन्त्रिण सहृदत्वा सहार-
भूमिं च गत्वा यथाशक्य हिंदूसिखान् ररक्ष, तेषां भारतागमनव्यवस्थाञ्च
समपादयत् ।

अत्रैवभारतप्रतिभि जवाहरसरदारप्रभृतिभि कथं भारतविभागाजुमत
इति बहूना विचिकित्सा भवति । अत्रैवमवधेयम्—स्वातन्त्र्यप्राप्त पूर्ववर्षे
महासभा-मुस्लिमसंघयोः संयुक्त प्रायोगिक मन्त्रिमण्डलमारच्यन् । तत्र
मुस्लिमप्रतिनिधिभिः शासनकर्मणि प्रतिपद प्रत्यवाया उपास्थाप्यन्तः । येन,
प्रजोत्कर्षस्य कार्यं सर्वथाऽवरोद्धमासीत् । इयमेव स्थितिः सर्वदाजुवर्तते चेद्
गतिरोधः स्यात्, प्रजाभ्युदयसकल्पा स्वप्नायमाना स्फुरिन् च समाप्य,
उपायान्तरमपश्यन्तो विवशा महासभानेतारा भारतविभाजनमङ्गीकृतवन्तः
इति । अन्यच्च, भारतनेतृभिर्मतमभूद्यद् तत्र स्वीयेऽभिमतं शासने, पाकि-
स्तानशासका प्रजाश्च स्वाभ्युदयकर्मणि निरता सन्ता जानिप्रद्वेष विस्मरेयुः,
अभ्युत्थितमपि तमुपशमयेयुः । पाकिस्तानस्यैवास्मिन् भूयाभूयस्तत्तत्पाठ्यापयतः ।
तस्मिन् श्रद्धावन्तो ऋजुमतयो महात्मनः शिष्या नूनं प्रतारिता भवन् ।

धर्मभेदमाश्रित्य परस्परं घ्नन्तु पान्क्तिपु नितरां चुकोप जवाहर । एवदा
देहलीनगर्यां सञ्चरन् ॥ प्रधानमन्त्री रक्तेक्षणमुद्यतखड्गं सिद्धं यवनमेकं
ग्रहर्तुं कामपश्यत् । तेषांभूते तस्मिन् दृष्टमात्र एव जवाहरो बाह्यादुत्प्लुत्य,
तस्य हस्तात् खड्गमाच्छिद्य, तं शोचकमिन्कण्ठरवेणोपानमनः । तयैवान्यदा

मुस्लिमस्यान्यस्य पणि दग्धुमुद्यत जनयण निवारयामास । स न कदापि स्वदेहसुरक्षाविचारेण वर्तव्यान् न्यवर्तत ।

विश्वनेता जवाहर.

द्वितीयविश्वयुद्धात्पर विश्वराष्ट्राणि साम्यवादिना तद्विरोधिनाञ्च दलद्वये विभक्तान्यासन् । परस्परप्रद्विषतो तयो कदा नु सघर्षो जगद्दिनाशाय परिणमेदिति भीतभीतमिवाभवज्जनमन । अण्वस्त्रसज्जाना समानबलाना राष्ट्राणा सघर्षकण्टक उन्मूलनीय इति शुभाणयेन पङ्क्तिवरो नेहरुपक्षपातिना राष्ट्राणा समूह सघटयितुमुचितमपश्यत् । युद्धभीतिञ्च परिपश्यन् स युद्धबीजमुन्मूलयितुमहनिशमयतत । तदर्थं च सर्वराष्ट्रसघस्य (U N O) तटस्थता शक्तिमत्ताञ्चोपोद्बलयितुमुपायानाद्रियत । काश्मीरप्रदेशे पाकिस्तानेनानुमिते, राष्ट्रसघ निर्णयायोपघावतोऽस्येदमेवासीदभिप्रेतम् । किन्तु हन्त ! कुटिलमतयो भहाराष्ट्राणामग्रण्यस्तस्य न्याय्यमपि पक्षमुपेक्ष्य, कुटिलरूपाम् काश्मीरगत व्यवहार अग्रिभूयिष्ठ वु साध्यसमाधानञ्च व्यदधु ।

एवमेव चीनदेशस्य मैत्री काक्षन् भद्रभावो जवाहर प्रतारणाभाजन बभूव । स हि नवीनतया चीनदेशे स्थापित साम्यवादिना शासन भूरि प्रशशस । तच्छा-
शाश्च मैत्री द्रढयितु तत्प्रधानमन्त्रिण भारते निमन्त्र्य सबहुमान उ सत्कृतवान् । 'हिंदीचीनी भाईभाई' इति लक्षशो जनै वृत्तन घोपेण च तदा भारतभूरापूर्णत । किन्तु तिबेटप्रदेश असित्वा तद्द्वारा च भारतमाग्रम्य, 'साध्वी शाठ्य प्रयोजये'-
दिति चीनदेशा नूतनमव व्यवहारसूत्र प्रवर्तयामास ।

उद्योग-यंत्ररचनाध्यवसाय

यपंतहस्ताद् दास्यमनुभवन् भारतवर्षोऽस्तीव दारिद्र्यमाप्तवानस्ति । सत्यपि प्रभूत खनिजद्रव्यगणे, सत्यामपि विपुलाया प्राकृतिवसपदि, सति च विश्वगमिन् विश्ववर्तिजयत्वन द्वितीयता प्राप्त जनसामुदाये, सत्स्वप्येतेषु धनादप-
नागपादनक्षमेषु कारणेषु यपदा यथावद् विनियानाभावाद्दीनतमा दयनीयाञ्च

दगामनुभवति भारतराष्ट्रम् । भारतपुत्रपुत्र्यो विविधासु विद्यासु, कलासु,
 विज्ञानं च प्रयिनयन्म । यदि तेषां बुद्धिविभवः, जनतायाश्च क्रियाशक्तिः,
 समुचितेन पयोपयुज्येते, नूनं देशोऽयमादृत्यतमदेशानामन्यतमो भवेदिति
 ममोद्देशः, विज्ञानसुलभानामुपायानामाश्रयणमन्तरा न देशसपद उल्लाम-
 सुवर इति च विचार्य, प्रधानमन्त्री नेहरूमहोदया जलबन्धानां, कुल्यानां, अयो-
 निर्माणयन्त्रगृहाणां, यन्त्रनिर्माणोद्योगानाञ्च प्रतिष्ठापनपरिच्छेदवत् । द्वितीय-
 विश्वयुद्धसमये युद्धसामग्रीनिर्माणव्यापृतेषु देशान्तरेषु, भारते केषाञ्चिदु-
 द्योगानां प्रस्थापनाऽभवत् । किन्तु ते अस्मिन् स्वार्थनामकदृष्टिभिरुद्योग-
 निधिं स्थापितानि इति, बहुधनापेक्षाणां प्रारम्भे लाभशून्यानां मौलिकाना-
 नुद्योगानामभाव एवामीत् । तच्च प्रभूतधनवता प्रभविष्णुना शामनेनैव कर्तुं
 शक्यमिति पर्यालोच्य, श्रीनेहरूविशिष्टानां तज्ज्ञानामुपदेशमामास, विदेशे-
 स्योऽपि च निष्पातान् धनयन्त्रादीनि चांपलभ्य, महत् उद्योगानस्थापयत् ।
 धूमशकटयन्त्राणां तदासनगृहाणां (engines & carriages) च निर्माणाय
 दित्राभ्युद्योगगृहाणि, रासायनिकभूरसकानां (chemical manur) कृते
 मिन्दरो-यन्त्रशाला, अयसो नानाविकारनिर्माणाय च दुर्गापुर-राजप्रभृतीनि
 उद्योगगृहाणि, विद्युदुपकरणोत्पादनाय भोपालनगरे च महदुद्योगगृहमिति
 नैकान्युद्योगगृहाणि निर्मापितानि । इषिबुद्धयः भाखरानागलनागार्जुनमागर-
 प्रभृतयो जनबन्धा, विद्युदुत्पादनाय च नानाप्रकारां सेतव आरचिता ।
 युद्धसामग्र्यस्य परमुच्चावलोकनं प्राणहरमिति परिपश्य, तदर्थं विमानाना-
 ऽन्वोत्पादनार्थं, नैकान्युद्योगगृहाणि विरचितानि ।

अन्वस्त्रविस्फोटो महानर्थकारोत्यनुभूतमस्माभिः । अतस्मिन्निर्माणमन-
 र्पकारीत्यसदृशं सावष्टम्भं प्रतिपादिनं भारतेन । किन्तु प्रतिदिनं क्षयं गच्छ-
 न्या भूतनादिममूढया, विदेशेभ्यश्च प्राप्तव्यानां भूतनादीनां महाधनया च
 उद्योगगतयेऽनुशक्तिप्राप्तिरनिवार्येति पर्यवेक्ष्य, तत्प्राप्तनायं मुबानुषां
 महदायोऽत्र विहितमनुविज्ञाननिष्पातस्य होमो भामा इत्यस्याश्रये ।
 एतद्वारा पुनः शाखाभूतान्यन्यान्यप्युद्योगगृहान्याख्यन् । गोत्रं दीप-

दृष्टेजंवाहरस्याध्यवसाय बन्धवार देशस्योपकारक. सर्वत्र इति वाक्यं पाकिस्तानन सह युद्धप्रसङ्गं, अणुशक्तिगृहेभ्यो विद्युतो नामेन च मुष्ट साधित वर्तते । भारतस्य सर्वशास्त्रमभ्युदय सपादयितुमर्हतिशमविरत व्यापृत्य नेहरो स्वस्वास्थ्य-मुखयोर्विस्मृतिरेवाभवत् । विविधाः पाञ्चवर्षापर्यन्तं आयोज्य क्रमेण द्वितीयानुत्तरं वरणीय इति विभावितं नेहरुमहाशयेन । चिरात् पारस्व्यवागुराया पतिताया जनताया उद्यमपरायणता जामुनिमभ्युदयोमुखताञ्चापादयितु भूशमायतित तेन ।

मायापराणां चीनीयानां प्रतारणा

अत्युत्कट देशवत्यागतत्पर, 'बसुधैव कुटुम्बकम्' इति भारतीयसङ्घनिपय आपीय विश्वबन्धुत्वभावनाप्रवणश्च जवाहर समग्रेषु देशेषु शान्तिं सुखं चाभिवर्धयितुं सुतरा प्रवृत्त आसीत् । तत्रापि दरिद्रेषु देशेषु तस्याधिका प्रीतिः । चीनानामाद्येभ्यः सरक्षणतत्परा साम्प्रवादपुरस्कर्तार इत्यभ्युपागच्छन्नेहः । धनिकजना इव धनिकदेशा अपि साधनहीनराष्ट्राणां शोषणपरा इत्यवागच्छत् स । अतः अमेरिकादेशो न. नैकप्रसङ्गेषु धनेनोपकुर्वन्नपि, तस्यानुगामित्वे स्वीकृते च प्रभूत धनेनोपकरणैश्चोपकर्तुं समर्थोऽपि, स बहुशो निन्दितस्तन्मार्गमनुचितं मन्वानेन जवाहरेण । चीनदेशे नवीनतया साम्प्रवादिशासनप्रतिष्ठाया जाताया तत्र प्रीतिमान् नेहरु तदग्नौना विस्तारभावना प्रतारणपटुताञ्च न विवेद । तत्र स्वयं गत्वा तदीय प्रधानामात्यञ्चात्त्रामत्य तदीयामभियुक्तता सर्वेभ्यः प्रत्यापयत । तिबेटप्रदेशे तेन निःसकोच निर्दयं च निगलितेऽपि, नेहरु तूष्णीमतिष्ठत् । 'पञ्जशैल' सिद्धान्तनाम्ना च सर्वेषां बन्धुभावेन स्थितं परस्परविषयेष्वनुपरोधं च स प्रचारयामास । निकृतिपराश्चीनीया एतदनुमतमस्माकमिति तार शोषयन्तोऽविज्ञातसञ्चारा पूर्वं प्रच्छन्नं ततश्च प्रत्यक्षं निर्लेज्जं भारतभुवमाश्रम्यन् । तेषां तद्दुष्कर्मं पश्यन्नेहस्तान् तथाकरणा-न्निवर्तितुं प्रार्थयत् । किन्तु घृष्टास्ते ततोऽप्रच्छन्नमेवाक्रमणव्यवहारं विस्तारयन्तः बहुयोजनविस्तीर्णा भारतभुवं स्वायत्तीचन् । इदानीमपि च ते न तां भूमिं जहति ।

चीनीयेषु पूर्वं दक्षितभक्तेर्जवाहरस्यैतन् महान् मर्मधातोऽभवत् । तस्य साम्यवादिपक्षपातं पुराऽप्युक्तं प्रतिपादयन्तो जनाः किन् तस्य मुग्धत्वमूढत्वमिति च प्राख्यापयन् । एतन्ननु मोक्षमशनुवन्तस्य साधुवृत्तं ऋजुस्वभावश्च पुरःपर्यभो हृदयरोगपीडितोऽभवत् ।

महाप्रस्थानम्

अनारतं विघ्नान्तिशून्यस्य, देशोद्धारनिरतस्य, प्रच्छन्नशत्रूणाञ्च कृतघ्नताहितस्य, भारतमातुः पुत्रोत्तमस्य महापुरुषस्यास्य जीवनदीपः सहस्रैव १९६४ ख्रिस्ताब्दस्य मे मासस्य २७ तमे दिने निर्वाणं प्राप । नमोवाण्या पुरुषपरत्नस्य जवाहरस्य परलोकयात्रावार्तायाः प्रसारितायाः सर्वत्र जगति दुःखादद्विषरुच्छ्वानितं आसीत् । भारतीयास्तु शोकस्तब्धवृत्तस्य मलं किङ्कृतं व्यतामूढा अभूवन् । विश्वशान्तेरप्रदूतमिमं तर्क्षयैर्नानागुणानुवादपुष्पैरभ्यर्चयामासु विश्वनायकाः । महात्मगाधिमन्नराः नान्य काश्चिन् भारतीयो नरमणिरैतादृशं जनताप्रेमं लोकमम्मानञ्चाधिमनवान् ।

आयत्या म केवलं भारतस्यापि तु विश्वस्येतिहासे जवाहर उदात्तेन चरित्रेण, सौशील्यमुपगन्धेन, अनुपमया लोकसेवया, सत्यमवस्था, शान्तिरत्ना, अप्रतिमया लेखनप्रतिमया च शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यति, महामानवगणनाप्रसङ्गो सबहुमानश्च स्मृतः प्रज्ञावता प्रेरणाबीजं भविष्यति ।

प्रतिभापुञ्जः श्रीमुन्शी

लक्ष्मीयस्यति गोविन्दे सुरश्रीः सुरवेश्मनि ।
गते मुन्शीप्रभापुञ्जे निरालम्बा सरस्वती ॥

श्रीमुन्शीहीरकमहोत्सवे पुण्यश्लोकै श्रीराजेन्द्रप्रसादरवौचि "अनेकेषु क्षेत्रेष्वनितरसाधारण्या प्रतिभया प्राप्तोत्कर्षाय तुभ्य नमः" इति । श्री मुन्शीमहाशयस्येतिवृत्त जानन्त सर्वेऽप्यनेन बचोरत्नेन निर्विवाद सम्मता भवेयुरिति विश्वस्यते ।

श्रीकन्हैयालाल माणिकलाल मुन्शी महोदयस्य जन्म १८८७ तमे ख्रिस्ताब्दे दिसम्बरमासस्य ३० तमे दिनाङ्के गुजरातप्रदेशे भृगुकच्छ (भडोच) नगरेऽभवत् । भार्गवब्राह्मणानां विद्याया राजसद सु च प्रसिद्धे वंशे जातोऽयं बाल्य एव परशु-

रामागस्त्य विश्वामित्रादीना भारतीयमस्कृतिव्रीजस्थाणा जीवने, उपदेशेषु च परम श्रद्धालुरभवत् । 'भगवान् परञ्जुराम' इत्यदीना ग्रथमपीना जनिरप्येनमेव नरोत्तमेषु भक्त्यनिशच प्रकाशयने ।

वात्स्य एव पिता 'माणिक्यताल' स्वर्गत । पिनरि छुलोक प्रस्थिते 'जीजीमा' इति पुष्पनाम्नी मातैव मुन्नीमहाशयस्य भवर्धने विनयन च घृतभाराऽभवत् । शिवराजमाना 'जीजाजी' इवेयमपि शिशु श्रोत्रे कृत्वा रामायण-महाभारतादीना प्रकृष्टचरितं तच्चेत स्मरयति स्म । कथासु कथ्यमानासु विस्फारितनयनश्च बालोऽयं भीममिवानिवन, अर्जुनमिव च पुरपायंमूर्तिमात्मानमभावयत् ।

वयोदशे एव हायने बालदर्शनोऽप्यवानवुद्धिरय बटु 'मेट्रिक' परीक्षा-मुत्तीर्य बहूनामाश्चर्यप्रमोदकर समभवन् । तत उच्चशानायाननिहूरे बडोदा-नगरे प्रेषित । तत्र वयमा लघोयानपि बुद्ध्या प्रौढोऽयं बटु सतीष्याना गुरुणाञ्च समानमाकर्षणमासीत् । तत्रैव महायोगिन, कान्तिकारश्चेष्टस्य, अरविन्दघोषस्य शिष्यतावाप्ता । श्रीघोषस्य मन्त्रामिक्या देशमक्या, भारतीयमस्कृतिप्रेम्णा च स्वात्मा मर्वत मग्नावितो बालमुग्धना ।

वटपुरे वी ए परीक्षामुत्तीर्य, विद्याशिक्षार्थं मुम्बापुरी प्रयात मुग्धी । तत्र चाध्ययनेन महार्थनामाय गुर्जरभाषामयी रचना अप्याख्या । अस्य रचनासु जीवनामिव समत्वाना पात्राणा सृष्टिम् अपूर्वतया विलोक्यन्त-दानीन्तना जिष्टा कोऽयं कोयम् ? इति माग्नेडित मिथोऽपृच्छन् । कृत्रिम-नाम्ना विविधा विचित्राश्च कथा उपविशन्निवर्षदयस्को युवा एव लिखतोनि चेदुक्तमभवद्विष्यत् तदा न काऽपि तन् श्रद्धास्यत् । तदनु गुजरेनिहान मामाजिर्का च तदानीं परिस्थितिमाश्रित्यानेके उपन्यासाश्च विरचिता श्री मुन्नीमहाभागेन ये विविद्रष्ट्याऽपूर्वा नवीनामेव साहित्यिकी प्रौढी दृष्टि च प्रबोधितवन्त । इमा कृतीरप्यजीव्यानेकानि नाटकानि पटचित्राणि च प्रादुर्भूतानि परस्तात् ।

वार्धकेऽपि, शिथिलितेष्वपि गात्रेषु, श्रीमुन्नीमहाशयस्य लेखनप्रवृत्ति रनर्गल प्रवर्तमानैवावर्तन्त । गुर्जरभाषायामाङ्गलभाषाया च मुन्नीमहा-

भागस्य संरक्षति-इतिहास-पुराणोपन्यास-नाट्य-काव्यनिबन्ध-मधुर्ययेति प्रायः
सर्वास्त्यपि साहित्यशास्त्रासु अप्रतिहृतं भवत्येव प्रमारोज्जनं ।

किन्तु मुन्शीमहाशयो न केवलं लेखकः । विद्यानशास्त्रिभवेन, शिक्षा-
शास्त्रिभवेन, शासकत्वेन, राज्यपालत्वेन, शिक्षासमिन्ना ग्यापकत्वेन, मास्त्रि-
काय्युद्देशीयत्वेन च सममेव व्यसज्जः श्रीमुन्शीचरितम् । भारतस्य साव-
तत्रात्मके विधाने बह्विधं श्रीमुन्शीमहाशयेन । मुवापुर्या हिन्दू मुसलमानानां
हिंसकं बलहं वागुचित् घटिवाभूयश्चमस्य प्रदर्शितमेनेन शासनपाटवम् ।

भारतीयविद्याभवनस्य स्थापनाद्वारा भारतीयमस्त्रिने प्राचीनानां
सत्त्वानां रक्षणेन सह, नवीनानां विभिन्नप्रजासंसर्गजनानां विज्ञानयुगीनानां
सत्त्वानां सहाय्यस्थानाय, महानामोत् प्रयत्नं श्रीमुन्शीमहाशयस्य । अतः
एवात्र प्राचीनपरम्परानुसारी सस्त्रितमहाविद्यालय इव नवीनबलाशाला,
विज्ञानशाला स्थापत्यादिविद्याशाला च सममेव प्रवर्तन्ते । सशोधनविभाग-
मुखेन च प्राचीनस्य साहित्यस्य सशोधन, प्रकाशन, भारतीयैतिहासरचन,
सांस्कृतिकव्याख्यानायोजनं मास्त्रिकसाहित्यप्रकटनमित्यादयो भवन्ति
क्रियाकलापा भवनस्य ।

एष विविधासु प्रवृत्तिदिक्षु प्राप्तप्रकर्षमपि मुन्शीमहोदयस्य जीवनं
शिशुसरलं देशसेवापरम् उदारञ्चावर्तत । तं खलु सध्वमपि महान्तं विधान-
विद्याप्रकर्षं उपेक्ष्य, महात्मनो गान्धिन आदेशं शिरसि कृत्वानेकं सत्याग्रह-
निमित्तं कारावासं अङ्गीकृतवान् । अनेकेषां शूलारोपणशिक्षा लब्धवता
राष्ट्रसेवकानां च प्राणा रक्षिता विधानविद्याकीशलेन । अनेकासां सत्त्वानां
उदभावेन, पोषणेन च वाग्देवी निपुणं समाराधिता ।

राजनीयविषयेषु सत्त्वपि मतभेदेषु, राष्ट्रे विपदग्रस्ते, श्रीमुन्शीमहाशयः
प्रतिपक्षं सह सम्मिल्य भारतमातुरैक्यरक्षार्थं, विदेशीयेभ्यो रक्षणाय च सदैव
बद्धकटिरास्ति । न कदापि प्रादेशिकी भावना प्रविशति स्म तच्चेतः । समग्रो
भारतदेशो मे जन्मभूमिः, तस्यैकदेशं प्राप्ता विपद् समग्रदेशस्य सेति

चानेकशो व्याख्यानैर्लब्धे कर्मभिश्च म प्रतिपादयन्ति स्म । अङ्गुलिच्छेद
नून समग्र कार्यं कदयंयति ।

विरनिद्रात जाग्रदस्मान् देशं येषा महापुरुषाणां प्रयामैरनुगृहीत,
येभ्यश्च महदूण धारयति तेषु श्रीमुन्गीमहाभागस्यापि निश्चित स्थानं भवति ।

अखंडभारतस्योद्गाता

मित्राधिष्ठिता 'मुस्लिमलिग' यदा भारतस्य विभाजनाय बद्धपरिकरा-
ऽऽसीत् तदा मुन्गीमहाभागो देशस्यैक्यरक्षार्थं नैकविधानुपायानाद्रियत् । 'अखंड
भारत' इति ग्रंथं विरच्य, तत्र तेन भारतस्य विभाजनं कथमयुक्तमिति
बह्वीमिर्पुंक्तिभिः साधितम् । यदि दुर्दैवाद् विभाजनं चेद् भवेत् कीदृशा
अनर्पा मपतेयुः । कथंङ्कारं भारतस्याधिक-राजकीय रक्षामबन्धिनी च मूयमी
दुरवस्था भवेदिति च तत्र सविमर्शं तेन प्रदर्शितम् । इत्येवम् । अद्य विमर्शे
भारते तत्सर्वमेव सत्यमिति वयं मात्नातुमं ।

संस्कृतसेवा

मुन्गीमहाशयस्य वैदिकधर्मं, संस्कृतभाषायाञ्च विरलविरला प्रीति-
रासीत् । वैदिकधर्मप्रीतिस्तेन वैदिकविमर्शनीनि नाटकादीनि विरच्य
प्रकाशितानि । संस्कृतप्रीतिश्च प्रथमं भारतीयविद्याभवनस्य तदनु च संस्कृत-
विश्वपरिषद् स्थापनया प्रकटिता । संस्कृतविश्वपरिषद् द्वाराकृत्य, तेन
भारतराष्ट्रे संस्कृतशिक्षायां प्रचारं प्रसारं मवर्धनञ्च व्यापकरूपेण साध-
यितुं सफलं उपायं आम्बुयन्त । तत्र तत्र प्रदेशेषु परिषदोऽस्या अष्टाधि-
वेशनानि आयोजितानि । अत्रिवेशनस्य सर्वोऽपि भारस्तत्तद्वाज्यशासनं
ऊढ आसीत् । यत्राधिवेशनमभूत् तत्प्रदेशस्य राज्यपालो मन्त्रिणश्च सोत्साहं
परिषदायोजने नियोगं प्रापित् । परिषदं मम्मन्त्र्य अग्र्यसश्च पुण्यश्लोक-
श्री राजेन्द्रप्रसादं महाभागं आसीत् । राष्ट्रपतेस्तस्योपस्थित्या संस्कृतमहा-
त्म्यप्रकाशनेन च सर्वत्र देशे विदेशेषु च संस्कृतपरिषदा साधु प्रकाशितोऽभवत् ।
वर्तमानपत्रेषु विस्तीर्णं प्रचारोऽभूत् । परिषन्माध्यमेन, तदानीन्तना लोक-

वरिष्ठा श्री राधाकृष्ण, उच्चन्यायालयमुख्यप्राद्विवान् श्री. पतञ्जलि शास्त्री, लोकसभाध्यक्ष श्री अनंतशयन अय्यर, मेघाविश्वेष्ठ श्री सी पी रामस्वामी अय्यर, तथा श्री पनीकर—एते अन्ये चौदश महामानवाः सस्कृतकार्ये संयोजिताः । एतेषाञ्च प्रतिनिधित्वं विरच्य, तद्वारा श्री नेहरू महाभागः सस्कृतसेवायै प्रार्थितः । येन रवः सुनीतिशुमार चेटर्यो प्रामुख्ये 'सस्कृतायोग'स्य रचनाऽक्रियत । आयोगश्च स सर्वत्र देशभाषां परिधाम्य, सस्कृतविदुषो मिलित्वा, सस्कृतस्य परिस्थितिं तदुदाराय च कर्तव्यानुपायान् सम्यगवबोधः । ततश्च आयोगेऽप्य सस्कृतस्य, तद्रक्षणवश्यकता, तदुपायाश्चेत्येतत्सर्वं सञ्चित्य, वृत्तरूपेण महाग्रन्थ (Report) प्राकाशयत् । एतत्कलरूपेण केन्द्रशासन प्रदेशशासनानि च सस्कृतशिक्षार्थं विविधानुपायानां विन्यस्तः ।

आयोगवृत्तोपदेशपत्ररूपेण च 'सस्कृतसमिति' (Sanskrit Board) रचिता केन्द्रशासनेन । तच्चानुसृत्य बहुभिः प्रदेशशासनैः सस्कृतसमितयो रचिताः । तदुपदेशानुसारं च प्रवर्तमानानां सस्कृतविद्यालयानां साक्षात् नवीनानाञ्चोद्भावनं समनुष्ठीयतः ।

मुन्शीमहाशये राजपालपदाधिरूढे उत्तर प्रदेशस्य प्रधानमंत्री सस्कृतस्य च महापंडितः श्री सपूर्णानन्द आसीत् । राज्यपाल-प्रधानमन्त्रिणो शुभसङ्कल्पेन च तदा वाराणस्या राजकीय सस्कृतमहाविद्यालयस्य (किन्तु कॉलेजस्य) वाराणसेय सस्कृतविश्वविद्यालयरूपेण परिवर्तनमभवत् (विश्वविद्यालयेऽप्य परस्तात् वाराणसेयस्थाने सपूर्णानन्दनाम्ना प्रथा लभितः) ।

मुन्शीमहाशयः स्वयं महत्कर्मणामनुष्ठाता सन् अन्यैरभियुक्तमहापुरुषैः कार्यं साधयितुमनितरसाधारणी शक्तिमावहत् । सोमनाथज्योतिर्लिङ्गस्य पुनः प्रतिष्ठा, तद्भव्यमन्दिरस्य रचना, स विश्वपरिषन्मुखेन सस्कृतस्य विसृमरा सेवा, भारतीय विद्या भवनस्य कार्यवनापा, इत्येतत्सर्वं तत्कार्य-दक्षता प्रभावातिशयं च प्रवटयन्ति ।

वनमहोत्सवस्य प्रवर्तना भारतकृषिमत्रिपद बहूना श्रीमुन्शीमहाभागेन कृता ।
वन्यसप्तते रक्षा अस्माक जीवने वीर्यदावश्यकीति स सावप्मान्यल्पयदनकश ।
वनाना वृक्षाणा चानर्गलध्वसो बहुमुखी हानि करोतीति स असकृदभाषत

संस्कृतविदुषामभ्यर्हणा

“संस्कृत चेज्जीवति भारत भारत स्यादि”ति नैकश्रो वदति स्म मुन्शी-
महाशय । प्राचीनार्वाचीनेति प्रकारद्वयेनापि संस्कृतशिक्षा प्रवर्तनामिति
मद्वदमभिप्रैति स्म । तत्रापि संस्कृतस्य जीवद्भाषात्वेनोपयोग कुर्वन्तु प्राचीन-
पण्डितेषु पाठशालीयशिक्षाप्रणाल्या च, तस्याञ्जिनरा प्रीतिरासीत् । यदा
कश्चित्सुदामसदृश कुचैलो दरिद्रो पण्डितस्त द्रष्टुमायच्छद् विना विलम्ब
स साक्षात्कारमलभत । मृदुलैर्वाक्यैस्त साधु सम्मान्य वित्त च वित्तीयं, स
मबहुमान विमर्जित इति नैकश्रो साक्षात्कृतमस्मामि ।

आसनशरीररत्याग श्री मुन्शी शास्त्रचर्चया, परमेशस्तोत्र भजनादि-
श्रवणेन चाधिक कालमत्यवाहयत् । संस्कृतभाषाया शब्दानामर्थान्तिर्भावन-
शक्ति परिभाव्य, स भृश परिताप मोद चावाप । अन्तिममासेषु शिथिल-
तनु स मा भगवद्गीता पदशो विवेक्तुमशक्यत् । ‘गीतामाश्रित्याङ्गलभाषया
रचित भवत्पुस्तकरत्न दशावृत्ती प्राप्तमस्ति । एतादृश गीतामर्मज्ञ भवन्त
किमह बोधयेयम्’ इति विज्ञापितो मया स मतिमता वरोऽवदत् - “तिष्ठतु
सा पुस्तकवार्ता, सामान्यजनोपयोगाय तत् । अहन्तु अन्त कृतसाराणा गीता-
पदाना व्युत्पत्तिगर्ममर्थं जिज्ञासामि । भगवत कृष्णस्य ध्यासस्य च हृदय
गीताशब्दै सुपरिज्ञातैरेव प्रवेष्टुं शक्यम् । तदेव कामये । बाधयतु मा प्रतिपद
गीतातत्त्वम् । इति । तदनु यथामति पदशो ध्याख्यायन् क्रियमाणे, गीतार्थ
श्रावश्चाव पुण्यात्मा सोऽनौकिकमानन्दमनुभवति स्मेति तन्मुखचक्षुषोर्विकासेन
विदितमासीत् ।

तस्य वेदादिशास्त्रेषु महती निष्ठाऽऽसीत् । कर्मकाण्डे नवशिक्षावता-
मोदासीन्य त दुनोति स्म । ‘विना कर्मकाण्डानुष्ठान, पुराणादिकथाश्रवण,

देवालयादिगमनं च न धर्मं प्ररोहति बालेषु सामान्यजनेषु चेति तस्यानुभवान्व-
मतमासीत् । कर्मकाण्डकर्तारो विद्वांसोऽपि यथायथं मन्त्रादीनुच्चरेयुः, विधि-
गतानां त्रियाकलापानां रहस्यं च प्रबोधयेयुः. येन तदनुष्ठायिना मनः समाहितं
स्याद् । तेषां श्रद्धा च सर्वघेतुः” इत्यपि श्रमन्यत ।

वयमात्मनः पूर्वजेषु गौरवं दधीमहि, गीतादिशास्त्राणि च सुपरिशील्य
सुशीलाः, आत्मगौरववन्तश्च भवेमेति असकृदुपदिशति स्म मुन्शीमहाशयः ।
हिन्दूनां धर्मः, अध्यात्मविद्या, जीवनादर्शाश्च सर्वानितरान्तिशेरेते इत्यासीत्तस्य
विमर्शपूर्णं मतम् ।

महामना धुरधर्पभोज्य १९७१ ख्रिस्ताब्दस्य फरवरीमासस्याष्टमतारिकाया
पार्थिव देहमत्यजत् । अस्य निर्वाणं श्रुत्वा महान्तं सामान्याश्च लक्षशो जना-
स्तस्मै श्रद्धाञ्जलिमर्पयितुं परापतन् । सर्वक्षेत्रेष्वसाधारणं प्रतिभापुञ्जं च
तं नेत्रवारिभिस्तर्पयामासुः ।

लालबहादुरशास्त्री

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोपगते द्विरेफे,
हा हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः (वंशः) समुन्नतिम् ॥ भर्तृहरिः

को वा विजानाति विधेर्वक्त्रं क्रमम् ।

भारतमातु प्रियतम पुत्र रसनगरात् ताश्चदात्प्रत्यागमने सत्कर्तुंकामा
भारतीया सहस्रैव अज्ञातपाता, मर्मभेदिनी श्रीलालबहादुरशास्त्रिणो निषन-
वानांमभृष्वन् प्रभानायामेव रजन्याम् । बहव -येष्वय जनोज्ज्वलमो भवति-
नभोवाणीकेन्द्रस्य ऐतदीया सूचना भूयो भूय. श्रुत्वाऽपि, कर्णदोषो नु कि
म्यान् । वक्तुविघ्नमो वा विमयम् ? इति वार्तामिमा अविश्वास्याममसत ।
किन्तु हन्त ! कीपदात्मा वृत्तात् क्रूरविधिकर्मणा गोपायितुं शक्य ।
भारताकाशस्य भानुरस्त गत इति वस्तुस्थिति स्वीकर्तव्यं समापतिता ।

“शासनाग्रण्या तत्त्वविदा भाव्यम्” इत्यभणत् पारचात्यतत्त्वविदा वर ‘प्लेटो’। ऐहिके सुखे निरादर, प्राचीनाया स्वसंस्कृतावमितभविन, शरीरदौस्थ्यमप्यविगण्य राष्ट्रसेवैकपर, महत्पदमाहूदोऽपि प्रख्यातिविमुख, अगाधहृदयोऽपि बालकल्प श्रीशास्त्री भारतीयाया संस्कृतेर्यथार्थं विग्रह-वत्स्वरूपमभवत्।

संस्कृतसेविना सुचिरसंपर्कात्, भारतीयसत्त्वस्य संस्कृतं दृढस्थितिं च जानतोऽस्य महानुभावस्य भाषाया तस्या निरतिशयाऽभूत्प्रीतिः। स्वयं संस्कृतविद्यायां कृतश्रमस्यास्य तत्पुण्यकर सुपरिचितोऽभवत्। अतः संस्कृतप्रचारप्रवृत्तानां संस्थानां बहु साहाय्यं वित्तीर्णं श्रीशास्त्रिणा। भारतीय-संस्कृतिप्रेमिण संस्कृतसमुपसर्काश्चाद्य नूनं वैधुर्यग्रस्ता अभूणि मुञ्चन्त, अनाथमात्मानं कलयन्ति।

जीवनम्

लालबहादुरस्य पिता शारदाप्रसाद श्रीवास्तव, माता च रामदुलारीति गुणमपत्या प्रथितयशसावास्ताम्। पत्नी ललिता देवी, द्वे कन्ये त्रयश्च पुत्रा समपद्यन्।

सार्धैकहायन एव लालबहादुर दिवं प्रस्थितेन जनकेन परित्यक्तः। अनाया जननी तमादाय मोगलसराईपत्तने पितृकुलमशिक्षयत्। माता-महेन तत्र वात्सल्यवर्षया लालितं पालितश्च प्राथमिकी शिक्षामध्यगच्छत्। ततः काशीवासिन उदारचरितस्य मातुलस्य सविधे स्थितो बालो लालो माध्यमिकी शिक्षाम् अविन्दत्। तत्र षोडशवर्षदेशीय एव पुण्यश्लोकेन गाधिना उद्धोषिते स्वातन्त्र्ययुद्धे, सैनिको भूत्वा कारावासं स्वयमववृणुत। तदनु ‘काशी-विद्यापीठे’ आचार्यभगवानदास-नरेन्द्रदेव-कृपलानी-संपूर्णानंदसदृशं राष्ट्र-भावनाभरितं विद्यापारदृश्वभिविनीतोऽयं राष्ट्रसेवाभिनन्दकमंरूपामगणयत्। सा हि आहत्य नव वर्षाणि नारावास तीर्थस्थितिमिवामुनक्।

ततः प्रशान्तस्वभावस्य, धनेन, गर्वेण, शरीरप्रकर्षेण, वाग्विभवेन च

रहितस्य पुरुषोत्तमस्यास्य तूष्णीमनुष्ठितानि राष्ट्रकार्याणि केषाञ्चिदेव दृष्टिपथमायान्ति स्म । उत्तरप्रदेशस्य तन्मण्डनमन्तरा नान्यत्र तस्याभव-
त्क्षयानि ।

लानालाजपतरायेण प्रस्थापिते 'भारतमेवक्तधे' सदस्यता बहन् श्री
शान्त्री परिमितव्यवहारादवशिष्ट सर्वमपि धन समर्पयत् सधाय । नून अपरि-
ग्रहनेज्य परा निष्ठा ।

प्रथम उत्तरप्रदेशशासने मन्त्रिपद निरुह्य, श्रीनेहरुमहाशयप्रेरणया पूर्वं
राष्ट्रियमहामभाया मन्त्रिपद तदनु च केन्द्रज्ञानमनस्य बाहनविभागमन्त्रित्वमभजत् ।
धूमराकटदुर्घटनामु च मन्त्रित्वेन स्व दापभाज प्रकाश्य महार्हादपि तत्पदाद्वि-
रनिमभजन । अहा निष्ठा शाम्त्रिवरस्य प्रजातत्रनियमानुसरणे ।

पुन गृहमन्त्रिपदमारोपित, तदनु वाणिज्यमन्त्रिपद च प्राप्त ।
कामराजविधिमनुसृत्य पुन तस्यागमकल्पयत् ।

किन्तु शाम्त्रिण मूक कार्यकरणशक्ति, जटिलानामपि कर्मणा ग्रथि-
भेदमामय्यञ्च सदैव प्रतीक्षितञ्भूताम् । अन श्रीनेहरुणा पुन प्रार्थित स
महाभाग अनिश्चितकार्यविभागे मन्त्रिपदे प्रनिष्ठापित । विकलस्वास्थ्यस्य
श्रीनेहरुरभीष्ट साह्य कर्तुमयमेवेष्ट इति विदन्ति स्म तज्ज्ञा ।

तदैव नेपाल-काश्मीरादिप्रदेशगता विवादा अप्रतिमन कौशलेन प्रशमिता
श्रीशास्त्रिणा । भारतभुव्येव सर्वधितोज्य, प्रधानामात्यो भूत्वैव प्रथमतया
देशान्तराणि गत आसीत् कर्तव्यनीत ।

द्विद प्रस्थिते भारतनीकर्णधारे श्रीनेहरुमहभागे को वा तत्पदे पद
निघातु क्षमेनेति विचारविमूढा अभूवन् भारतीया नेतारो जनाश्च । विचक्षणेन
कामराजेन अजातशत्रु, पक्षप्रतिपक्षमान्य, तूष्णी कार्यपटु श्रीशास्त्री एव
सागरतरणे आम्बवना हनुमानिव कर्मण्यस्मिन् विचारित, विना विमतिमनु-
मोदितश्च सर्व ।

किन्तु तदनन्तर प्रावृषि वर्षाधारा इव सर्वा अपि आपद सम्भूय समा-
पतिता भारतशीर्षे । वामनाकृतिमृदुभासी श्रीशास्त्री आपदब्धेरस्य भारत-
नाव पर पार नेतु प्रभवेद्वेति सशीतिग्रस्ता अभवन् भारतीया । किन्तु हन्त ।
भाषाविवादा वा, अन्नसमस्या वा, विदेशनाणकदुष्प्राप्तिर्वा, पाकस्य कच्छ-
प्रदेशाक्रमण वा, काश्मीरनेतृणा मिय क्लहो वा, सर्वे एते प्रश्ना शीतेन
बुद्धिपाटवेन प्रशमिता प्रशमनमार्गं वा प्रापिता श्रीशास्त्रिणा । गुरोरपि
प्रभावोर्जतिशयित शिष्यवरेण ।

शास्त्रिण सत्त्वस्य परावाण्या तु अचिरवृत्तेन पाक्कृतेन काश्मीराक्रमणे-
नाद्भुत प्रशमिता । चीन-यावयोयुगपदाक्रमणेऽपि दृढ धैर्यमालम्ब्य, तत्प्रति-
काराय सैन्यं प्रजाशब्देदबोधयत् । न वदामि तस्य वाणी श्लथिता, न
बुद्धिर्व्यामोहं प्राप्ता, नापि तन विमपि पद परस्तांशोवजनक न्यधायि ।

भारतीयमस्मृतं सुरभिबुभुसुमभासीत् श्रीशास्त्री । ईशपरायणस्य विश्व-
बन्धुवप्रतिन महात्मनो गान्धिन स परम शिष्य । शान्तिदूतस्य नेहरुश्च
गमानशीन सप्रशङ्गीत् शास्त्री ।

अता समाप्तं कृते मुञ्चे धैर्येण प्रवृत्तोऽप्यसौ स्वभावतो दाहणपरिणाम मुढ,
सज्जनितजनमादुष च दशदर्शनं भूय समतप्यत । अतः प्राप्तेऽवतरे स
एतायात्रिताया साश्वदसभाया पाकाध्यक्षेण मिरितु गत । पयासमर्थं
भारतहितापुरायाश्चायोजयत् शान्तिस्थापनार्थम् ।

इत् । तस्य मन्त्रणापादवस्य पतेनानन्दिना जनता वञ्चपातमिव
तन्निधनवापी धृतवती ।

'बहुरत्ना वसुधरा' इति जानन्तार्ति वयः सत्त्वपि बहुरत्नेषु सर्वाणि तानि
न वीर्युभयुपार्जयति न विस्मर्तुं पाश्याम ।

शैले शैले न शान्तिरयं चरनं न वने वने ।

सायसो नहि सर्वत्र शान्तिरयं न गजे गजे ॥

आ शान्तिमहाशानं भारतमातु गवात्रिने श्रीनाथबहादुरगतिरने
भारतीना अद्यतनीया अविष्यन्ती च जनता जनममनवा निष्ठानि स्थास्यति च ।

(गविन्दनिवासा प्रकाशित धृष्टाञ्जलि)

★

ज्ञाननिधिः संस्कृतम्

यावद् गंगा च गोदा च यावद्विन्ध्यहिमालयो ।

यावद् भरतवर्षं स्यात् तावदेव हि संस्कृतम् ॥

एतद् वच पुण्यश्लोकस्य मोक्षमूलरस्य भवति । अनेन हि भारतीय-प्राचीनवाङ्मयसागरे निपुण निमज्ज्य तता विचाररत्नान्याहुत्य सर्वतः प्रथम विदेशेषु प्रसारितान्यासन् । संस्कृतवाङ्मयस्यानुपमं तेजः, आत्मनः आवर्जं, बुद्धेस्तर्पकञ्च सत्त्वमापोऽयं वायुः सहृदयः संस्कृतस्य भारतस्य च सहजीवनः सहमरणञ्च विभावयामास ।

उत्पन्नभूमिष्ठे सागरे निमज्जन्ती नावः, आत्मनः एकमात्रं तरणायामाकलयन् यथा कुशलो नाविकः सर्वात्मना तां रक्षितुं प्रवर्तते तथैव प्राचीना भारतीया स्वमर्बस्वनिधिभूता संस्कृतसरस्वती वैदेशिकोपद्रवमागतां रक्षितुं मयनन्तः । देशेऽत्र बहवो धर्मान्याः समागच्छन्, यैः ग्रामागाराः अग्निमातृकृताः, विद्वांसश्चासिधारापदं प्रापिन् । तथापि विद्यैरनिष्टा विप्राः स्मृतिमातृकृतं संस्कृतनिधिं बहुशेन रक्षितवन्तः, दायादरूपेण च स्वमन्त्रिभ्यः समर्पितवन्तः ।

अमिनकालं यावदस्त्रलितं प्राणनमेव संस्कृतभाषाया अन्नं भारं प्रमाणयति । भारतीयचेतनायाः मानयन्त्रं संस्कृतमिति प्रमिष्वन्ति इतिहासविदः । भारतीयामाः उन्नतैरवनतैश्चाविनाभावसंबन्धोऽस्ति संस्कृतोन्नत्यवनत्योः । तदानीं रागपयन्ती भारतीया चेतना संस्कृतवाङ्मयमेव नवीनेनोत्साहनं समूनां विदधे । संस्कृतप्रमूनाः भारतीयजागृतिरिति अनिमगनाद्दम्यनिहावगाहनेनापि प्रमाणितं भवति ।

भारतीयस्य विधानस्य (constitution) निर्माणवसरं राष्ट्रभाषा वा स्यादिति विचारः प्रावर्तते । तदा स्वः डॉ. आबेडकरः, स्वः डॉ. बंतासनाथः

वाटङ्ग च मङ्गलमय तदर्थं सूक्तमभ्यस्यन्तेनाम् । नदा ह्ये मी आरु मेतुं
 बहुतामूर्गेर विचार व्याख्यानं प्राप्तीनाम् । किन्तु इत्ये मङ्गलभाग हिन्दुना
 धर्मभाषेति व्याख्येय विचाराज्ज नान्वीहृत आसीत् । इत्ये च मङ्गल
 हिंदीभाषाया राष्ट्रभाषास्वयम्भूतमासीत् । अदम्युत्तम धर्मवर्ण
 न केवल् तदनु प्रवर्तिता भाषास्यार्था एव प्रमाणम् ।

यन्तु मङ्गलभाषाया हिन्दुना धार्मिकमाध्यात्मिकञ्च एतद्वत्
 त्रियद्वयमात्र इति हनुता अमाप्रदायिके ज्ञाने स्वाकृतेऽपि तस्या ज्ञेया न
 युक्तिगमता भवति । धर्मोत्प्रेक्षा भाग्योक्त्या गद्वीति मङ्गलस्य राष्ट्र-
 भाषास्वेन विप्रवृत्ता स्यादिति प्रवादो न विचारगृहा वर्तन । हेमञ्ज पूर्व हिन्दव
 एवावगन् । अन्तर्गतेषा धर्मसाहित्य प्रार्थाननमाया मङ्गलभाषाया स्यादिति
 स्वाभाविकम् । किन्तु न तत् साहित्य मनुविता माप्रदायिकता पुष्पति,
 अपि तु सर्वधर्महिता मदाचारनिष्ठा विचारमैक्यभावनामेव पुरस्कर्तेति । न च
 सस्कृतवाद्मय धर्म-आध्यात्ममात्रपर वर्तन । तत् खलु शिष्य, मर्गात्ता-
 दिवता, आयुर्वेदम्, धर्मनिरूपणदर्शनानि, अनुसक्त गणित साहित्य,
 पयोतिपञ्चेति विविधा विद्याशाखा ज्ञोहीकुर्वन्ते । अन्यास्वपि भाषानु
 तत्तद्भाषाभाषिणा बहुमध्यजनाना धर्मसाहित्य वर्तन एव । न तावता
 तद्भाषा साप्रदायिकीति गण्यते । अतो न सस्कृतभाषा हिन्दुना धर्मभाषेति
 मत युक्तियुक्त भवति ।

इतिहासदृष्ट्यापि सस्कृत हिन्दूनामेव धर्मभाषेति वचो न प्रमाणम् ।
 शाहजहापुरेण बाराणस्याः सस्कृत गभीरमधीत्योपनिषदा फारसीभाषया-
 ऽनुवाद कृत आसीत् । जहागीरसदृशा मुस्लिमराजा सस्कृतवक्तीन् जगन्नाथ-
 प्रभृतीन् सबहुमानमपुष्यन् तथा काव्यरसञ्च निमीलितनयनमपिबन् ।
 बृहत्कथामञ्जरी, पञ्चतन्त्रम्, रामायण, महाभारत चेति ग्रन्थमणय द्विसहस्र-
 वर्षेभ्य पूर्वमेव आरब्धदेशान् तद्द्वारा च युरोपदेशान् समचरन् । भारतीयेन
 गणितज्ञेन शून्य (०) गवेयणया वैज्ञानिकस्याभ्युदयस्यावश्यक साधन संपादित-
 मभूत् पश्चिमदेशेषु । भारताद् बहि एशियाखण्डस्य प्राय सर्वेषु देशेषु

संस्कृतवाङ्मय मूलरूपेण, भाषान्तर प्रविश्य च, प्रसृतमास्ते । बौद्धवाङ्मय संस्कृतप्रचुर वर्ततेऽत्र तद्धर्मेण सह संस्कृतभाषाऽपि एशिया देशेषु प्रसृतम् प्रचारमाप । रशिया-काम्बोज-जावाप्रभृतिषु देशेषु पुरा भारतीया सहस्र-शोऽवसन् । तदानीन्तन तत्रस्थ स्थापत्यमपि भारतीयवाङ्मयप्रभावपूत दृश्यते । अद्यापि तत्र संस्कृतनिबद्धा शिलालेखा लभ्यन्ते । हिन्दोशियाया बहूनि स्थानानि जनाभिधानानि च संस्कृतसंस्कृतानि विद्यन्ते । विद्याप्रिया आङ्गला अत्रागत्य सर्वत्र प्रथम संस्कृतभाषाया समृद्धिं दर्शयितुं मुग्धा अभूवन् । संस्कृतनिहिता च भारतस्य प्राचीना संस्कृतिमवबुध्य तदध्ययनरता अवर्तन्ते । विलियम् जॉन्, मोक्षमुत्तर, युजिर धर्मुक् प्रभृतयश्च संस्कृत एव भारतीयमात्मान साक्षादबुवंन् तदीयामाजस्विनी संस्कृतिं चावागच्छन् । संस्कृतवाङ्मयमेव तान् भारतीयामाध्यात्मिकी साधना विशाना धर्मदृष्टिं चावेदयत् । अत एव एत तदध्ययनाध्यापनद्वारा भारतीया सत्त्वपूर्णा प्राचीनामभ्युन्नतिं बहि-
रैशेभ्यः प्राकाशयन् । अर्वाचीन भाषाशास्त्रं संस्कृतव्याकरणमुपजीव्यवा-
त्मानमनयत् । एव संस्कृतभाषा हिन्दूना धर्ममात्रावगाहिनी भाषेत्याकलय्य
तदनादरवरणं विना तस्या स्वह्यस्वैनिष्ठ्यं चाज्ञानप्रकाशनं भवति ।

वनवक्ता-“उच्चन्यायानयप्रादुर्बिवाह”, संस्कृतस्य चाग्रिम उपामव-
'विलियम् जॉन्' एव भणिति -

—“संस्कृतस्य रचना विस्मयावहा, सा वित्त शीघ्र-लेटिनयो तत्प्रतरा,
मून तदीय साहित्ये ते भाषे अतिशेते । तस्या उक्तिसाधकमनुपमम् । नियम-
निगडितापीय भाषा विपुलेन धातुविभवेन, व्याकरणतपदा च युगानुरूप
भवतयान् शब्दानुत्पादयितुं शक्ते । इदमेव तस्या अमरत्वद्योतकं समृद्धिपोषकं
च बलम्” । इति ।

वशिष्टपूच्छन् पुष्परशव नेहृ महाराष्ट्रम्-“वा नु भवति भारतस्यो-
त्तमोत्तमा गणः ?” निगदाव च न गणयेव प्रत्यभाषत - “संस्कृत भाषा
तद्वग्नं वाङ्मयं च” । संस्कृतमेव राष्ट्रस्याभ्येतिहासमुमुमाना व्ययनन्तुरिति
न गम्यगवदीत् ।

संस्कृतभाषाया रचनैव ममग्रे भारते धर्म-संस्कृति-कथा-आदर्श-ज्ञाना-
दीना निष्प्रत्यूह विनिमय सुकर ममपादयत् । तस्या भाषाया व्याकरणनियमै
स्वल्पप्रच्युतिनिरोधो वस्तुनस्मन्या विभिन्नप्रदेशेषु विभिन्नकालेषु च मस्कार-
ज्ञानसातत्यपरिरक्षणायाकल्पत । एव च तस्या स्वल्पपरिवर्तनामहिष्णुता
न दोषपापि तु मृते गुणाय भवति । स्यान्कानभेदेन परिवर्तमाना भाषा
देशान्तरे कानान्तरे च दुर्वोक्ता भवति येन तस्या सनातननस्त्वाना वाहकत्व
वाच्यते । संस्कृतभाषाया अप्येतादृशी दशा मा भूदिति हेतो पाणिनिना
विभिन्नेषु प्रदेशेषु प्रचलता प्रयोगाणा मस्करण विधाय एकरूपता मपादिता ।
अनेन अत्यधिकविकल्पभारोऽपि परिहृत । अत एव वेदा , उपनिषद् , रामायण,
महामारत-वेत्यादिकाऽमयमन्त्रात्मकस्यस्यागारभूमि । देशेऽत्र विविध-
प्रदेशेषु भाषाणा, वेपथ्य, भोजनादिप्रणालेश्च भेदे जाग्रत्यपि ऐक्यानुभूती
संस्कृत भवत्यनुपमो हेतु । व्यान्-वान्मीकि-कालिदामा समग्रस्य देशस्य
निधिभूता भवन्ति । ते कुत्राजायन्त, का च तेषा कर्मभूमिरिति नाद्यापि
निश्चेतुं पार्यते । यतो हि न ते कस्यापि प्रदेशस्य कस्याश्चिच्चिज्ञानेर्वा विज्ञेयता
पुरस्कुर्वन्ति, अपि तु समग्र राष्ट्र समानभावेनाराधयन्ति, समग्रस्य च तस्यो-
त्कर्षाय प्रतिभा प्रवर्तयन्ति । तेषा कृतियु समग्रस्य भारतस्य प्राणा उच्छ्व-
मन्तो दृश्यन्त । तेषा वाङ्मय मकीर्णतामुत्सार्य समग्रताया उद्बोधनार्थ
प्रसूयुर्दतत । संस्कृते किं न केवल भारतवर्षं, अपि तु समग्रा वनुषा
एकनीडा सल्लक्ष्यते ।

प्राचीनानाममीषा सर्वप्राहि वाङ्मयभाषीय स्रष्टा आधुनिका अपि राम-
कृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानन्द, स्वामी दयानन्द, अरविन्द घोष, महामता
मातलीयः, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, महात्मा गांधी, राधाकृष्णन्, रामेन्द्रप्रसादः,
कनैयालाल मुन्शीयेवमादय ममग्रमेव राष्ट्र माकल्पेनाराधयन्, तथाकर्तुं
चास्मानुपादिशन् । अनेनैव चैक्यभावेन मधुसिनान्तरणाम्ने राष्ट्रिया
चेतना प्राबोधयन् ।

महामारतादिषु पाणिनिपूर्वनिष्ठेषु ग्रन्थेषूपनभ्यमाना शब्दाना घातूनाञ्च
केचन प्रयोगा परस्ताग्निवारिता दृश्यन्ते । एतेन भाषागत बहुविकल्पप्रयुक्त

युगानुरूप नवनव गदेशमुपन्यासितुमनुन गम्भिरगामर्थं नाविदिन प्रज्ञा-
वताम् । यानि अथरत्नान्याधित्य श्रीमच्छंकराचार्यो भारतीयजनताया
आवश्यक कानानुरूपमद्वैतार्थमुपदेशमुपाश्रित्य तान्येवाधित्य कानान्तरे
रामानुजाचार्यं, मध्वाचार्यं, वरनभाचार्यं, ज्ञानदेव, अन्ये च चिन्तवा
त कालोपयोगिनमर्थान्तर प्राराशयन् । गीतान एव युगेऽस्मिन् निनकमहाशय
कर्मयोगस्य, महात्मगाधिश्वानामकिनयोगस्य प्रकाशकमर्थमविन्दन् । एतादृशी
नवनवार्थप्रसवशास्त्रिनी प्राणवती भाषा मृतनि वदता बुद्धिविषये किम्
वक्तव्यम् ?

अथ वयमुद्देशहीन सचपंभूयिष्ठञ्च जीवन यापयाम । नैतुणा प्रजानाञ्च
सदाचारनिष्ठा वचोमात्रविश्रान्ता दृश्यन्ते । एवं विन स्वीय प्रदेश भाषा जाति
वा बहु मन्यते । सकुचितमनसा तच्छ्रेयश्च राष्ट्राकल्याणेनापि साधयितु प्रवर्तन् ।
नैतिकमध पतन विषयीकृत्य प्रतिदिनमश्रूणि मुञ्चन्ति लोकनेतारः । किन्तु
न ते, नापि तेषामनुयायिन, नीतिह्रासस्य मुख्य कारण जानन्ति, जानन्तोऽपि
वा तदुन्मूलनायाध्यवस्यन्ति । स्वातन्त्र्यात्पर वय सदाचारवल्या सेचकानि
पोषकाणि च तत्त्वान्युपेक्षामहे । कुटुम्बभावनामुपेक्ष्य व्यक्तिस्वातन्त्र्यमिषेण
स्वाच्छन्द्य पोषयाम । असाप्रदायिकताव्याजेन सदाचारस्वरूपा धर्मनिष्ठा
निन्दाम । भारतीयैक्यस्य चानुपम साधन सस्कृत तद्गतानादशस्त्रिचोपहृतम् ।
सत्येव किमन्यत् सपद्येत ? बदरीवीजान्युप्त्वा न खलु श्रीफलन्नामं सभवति ।

पुरातत्त्वविदः, भाषाशास्त्रविदश्च सस्कृतस्य यारोपीयभाषामिस्सह
सबधमावेदयन्ति । तञ्च सबधमाश्रित्य विविधभाषाभाषिणा मुदीर्घे पूर्वकाले
एकभूभागावस्थिति च तर्कयन्ति । भाषाशास्त्रेण सुनिश्चितमिदं प्रतीयते
यद् रुस-जर्मन-लेटिन-आङ्ग्लादिभाषा सस्कृतपरिवारभाषा भवन्तीति ।
तथा च भारतस्य जागतिक सबध द्योतयन्ती तद्द्वारा च सांस्कृतिक भाषीय
च वैश्वेक्य प्रबोधयन्तीय भाषा मानवसमाजस्य सौहार्दप्रस्थापने महदुपकर्तुं
पारयति ।

मन्वन्भाषाया ग्वर्नैव ममग्रे भाग्ने धर्म-मन्वन्विज्ञाना-आदर्श-ज्ञाना-
 दीना निष्पत्त्युह विनिश्चय मुक्तर नमपादयन् । तस्या भाषाया व्याकरणनियमं
 स्वल्पप्रच्युतिनिर्गोत्रो वन्तुनन्त्या विभिन्नप्रदेशेषु विभिन्नज्ञानेषु च मन्वाग्-
 ज्ञानमात्रपरिरक्षणायान्वयः । एव च तस्या स्वल्पपरिवर्तनामहिता
 न दोषमापि नु महते गुणाय भवति । स्थानकालभेदेन परिवर्तमाना भाषा
 देशान्तरे कालान्तरे च दुर्बोधा भवति येन तस्या सुनातननन्वाना वाहकत्वं
 बाध्यते । मन्वन्भाषाया ज्येष्ठादृशो दशा मा भूदिति हेतोः पाणिनिना
 विभिन्नेषु प्रदेशेषु प्रचरता प्रयोगाणा मन्वग्ण विधाय एकवृत्ता मयादिता ।
 अनेन अत्यधिकविवक्ष्यमाणेऽपि परिहृत । जन एव वेदा, उपनिषद् ग्रन्थायन,
 महाभारत-वेत्यादिवाद्मयमन्वाकनैक्यन्याग्रभूमि । दशेऽत्र विविध-
 प्रदेशेषु भाषाणा, वेपथ्य, भोजनादिप्रणानेऽपि भेदे ज्ञानस्यपि ऐक्यानुभूतौ
 मन्वन् भवन्त्यनुपमो हेतुः । व्यास-वाल्मीकि-कालिदासा ममग्रस्य दशस्य
 निधिभूता भवन्ति । ते कुत्राजायन्त, का च तेषा कर्मभूमिरिति नाद्यानि
 निश्चेतुं पायते । यतो हि न ते कस्यापि प्रदेशस्य कस्याश्चिज्ज्ञानेर्वा विगेषता
 पुरस्कृवंति, अपि तु ममग्र राष्ट्र मदानभावेनाग्रायन्ति, ममग्रस्य च नम्यो-
 त्प्रायं प्रतिमा प्रवर्तयन्ति । तेषा इतिषु ममग्रस्य भारतस्य प्राणा उच्छ्व-
 यन्ता दृश्यन्ते । तेषा वाद्मय मकीर्ततामुत्पायं ममग्रताया उद्बोधनाय
 प्रस्तुतवर्तते । मन्वन्ने किं न केवल भारतवर्षं, अपि तु ममग्रा वसुधा
 एवनीता सत्प्रत्ययते ।

प्राचीनानाममीपा सर्वग्राहि वाद्मयमापीय सद्बद्धा आधुनिका अपि राम-
 कृष्ण परमहंसः, स्वामी विवेकानन्दः, स्वामी इयानन्दः, अरविद घोषः, महामना
 मानवीय, रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, महात्मा गांधी, राधाकृष्णन्, राजेन्द्रप्रसादः,
 कर्नदातास मुगलैर्येवमादय ममग्रमेव राष्ट्र माकल्पेनारायणन्, तेषाकर्तुं
 चास्मानुपादिगन् । अनेनैव वैक्यभावेन मधुसूतान्तरणान्ते राष्ट्रिया
 चेतता प्राबोधयन् ।

महाभारतादिषु पाणिनिपूर्वनिर्देशेषु ग्रथेयुष्यभ्यमाना मन्वाना धातूनाञ्च
 केचन प्रयोगा परम्प्राश्रिताणि दृश्यन्ते । एतेन भाषाग्न बहुविवक्ष्यन्त्युक्त

दुर्बोधत्वं निरस्य, विविधप्रयोजनमिदमे, आवश्यकानां विख्यातां सरल-
माद्रियत । पाणिनिना द्विसहस्रप्राया धातवः समूहीनाः । एभ्यश्च धातु-
भ्योऽर्जानुसारं वृद्धन्त-सदितप्रत्ययैर्नवीना शब्दा निष्पादयितुं शक्यन्त ।
एतेन समये समये नवीनतया प्रस्फुरता विचाराणां विषयाणाञ्चाभिव्यक्तये
नवीनान् शब्दान् निर्मातुं सौवर्येमधिगतवतीत्यभाषा । अयमेव मस्कृतभाषागतो
विशेषो यद्द्वारेण नवनवान् शब्दानादत्तुं साह्यं करोति भारतीयभाषाणाम् ।
भारतीय नवीन सविधानं बहून्पूर्वान् शब्दान् परिभाषाश्च दत्ते ? आङ्ग-
भाषातः सविधानास्यास्य भारतीयभाषास्वतन्त्रकाले सस्कृतभाषामाश्रित्यैव
नवीना शब्दा निर्मायन्ते । सविधानम्, राष्ट्रपति, राज्यपाल, लोकसभा,
विधानसभा—इत्येवमादयः सर्वे नवीना शब्दाः सस्कृतभाषीया भवन्ति ।
अयञ्च सस्कृतमूलो नवीनभाषाप्रचयोऽन्यदपि श्रेयः साधयति । तेन च भारतीयास्तु
सर्वासु भाषास्तु पारिभाषिका वैज्ञानिका, दार्शनिका, राजनीतिसबद्धाश्च
शब्दा एकरूपा भवन्ति । येन तादृश्यामेकस्या भाषाया इताधिकारो जन-
भाषान्तरं विना विशेषश्रममवबुध्यति । एतेन विज्ञानादिसशोधनकर्मणि
समादिता परस्पररोपकारिता च परिपाल्यते । सर्वत्र देशे उपविपयत्वेनापि
सस्कृताध्ययने प्रवर्तमान एव अयं लाभोऽनुवर्तिष्यते नान्यथा ।

भारतीयसस्कृतिरध्यात्मनिष्ठा सस्कृतिः । अध्यात्मनिष्ठत्वादेवात्
“एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति” इति तत्त्वविषयक आग्रहाभावः परिपोष्यते ।
स्वस्वाधिकारानुसारं दृष्टिभेदः स्वाभाविक इति चोदारः समभाव आद्रियते ।
अत एव धर्ममाश्रित्य देशान्तरेष्विव नात्र क्वचिदपि कदाचिदपि परस्पर-
गलच्छेदरूपाऽनर्थकारिणी प्रवृत्तिरासीद् प्राचीनकाले ।

सस्कृते प्रतिष्ठिता समदृष्टिमुपजीव्य प्रवर्तमानो हिन्दूधर्मश्च धर्मातराणि
न केवलमसहतापि तु तानादरेणापश्यत् । परत्र त्रस्तानां पारसिक-यहूदी-
ख्रिस्तधर्मिणामत्र ससम्मानं जीवनयात्रां प्रावर्तत । उपनिषदादिग्रन्थरत्न-
प्रभूताया विश्वात्मैक्यप्रबोधिकाया सस्कृतेरस्या सरक्षणं तेषां ग्रन्थानां मूल-
रूपेणानुसन्धानं विना शक्यं ग्राह्यम् । अतोऽपि सस्कृतशिक्षाया अविरतप्रवाहः

प्रवर्तनीय । सस्कृतवाङ्मये भाषान्तरावताराधमा नैके विचारराशयो वर्तन्ते । तानुपजीव्यैव वयमद्य यावदस्माकं बुद्धिविभवो पोषयाम । तेषां संप्रति चार्वाचीनभाषाणां चिन्तनराशिं गभीरताञ्च वर्धयाम ।

संस्कृतरक्षोपायानामपर्याप्तता

केन्द्रशासनं कानिचन प्रदेशशासनानि च संस्कृतसाहाय्यं धनं वितन्वन्ति । तेन च धनेन केचन विद्वांसः काश्चन सस्याश्च लाभान्विता भवन्ति । नैकानां प्रधाना प्रकाशनमपि तादृशसाहाय्यमुपजीव्यं जायते । अतस्तदवश्यमभ्यर्हणीयं भवति । किंतु नवीनतया संस्कृताध्येतॄणां प्रोत्साहनाय नैतावतालम् । अध्ययनविषयो भवतु नाम महान् श्रद्धास्पदम् । नियता नाम संस्कृत-विद्यायां भूरि प्रशस्ता । किन्तवायत्यां तेन जीविकालाभसमावनामन्तरा न कस्यापि तदाराधने साधनीयसी प्रवृत्तिः स्यात् । अध्यापनप्रवृत्तेरस्तमनेऽध्ययनप्रवृत्तेरप्यस्त एव स्यात् । तथा सति नैव संस्कृतप्रशोधकार्येणापि प्रयोजनम् । यतो हि तादृश्यामवस्थायां सशोध्यं प्रकाशितान् ग्रन्थान् कः पठिष्यति ? हन्त ! ग्रन्थराशिभिर्मण्डिता ग्रन्थागाराः कीटाग्रहारयैव प्रबल्येरन् । विनश्यदवस्थं मूलमुपेक्ष्य शाखापत्रपुष्पाणां सरक्षणोपायं को वा प्रज्ञावानाद्रियेत् । अन्तिम-शताब्दे समग्रा शिक्षितसमाजोऽस्मत्प्राचीनसंस्कारनिधनां परिचयमवाप संस्कृतशिक्षाद्वारा । शालामहाशालादिषु संस्कृतशिक्षायां अनिवार्यरूपेण पाठनव्यवस्थया संस्कृतभाषायां अध्ययने, प्राचीनानां लिपिग्रन्थानां सशोधने, मुद्रापणे, प्राचीनसंस्कृतिबोधपूर्वकं नवीनायां जीवनव्यवस्थापारंशानुप्राणने महानुपकारः साधितः । तत्रैव संस्कृतशब्दराशिग्रहणेन, संस्कृतस्यस्याभि-व्यक्तिसामर्थ्यस्य चात्मसात्करणेन, अर्वाचीनानां भाषाणां साहित्यसमृद्धिं प्रतिपादनपटुता च साधु समृद्धे भवतः । संस्कृतसंबन्धविच्छेदे तु पुनस्तां शब्दरहस्यावबोधविकला नवनवशब्दनिर्माणशक्तिप्रव्याविताश्च स्व कार्यं यथावदनुष्ठातुं समर्था भवेयुः । संस्कृतनिष्ठस्य सर्वभाषासंबन्धस्य च विगलितत्वाद् भारतीयानां साहित्यजन्या भावनासंवादः सुतरां विगम्य गतः स्यात् । एतत्सर्वं पर्यालोच्य संस्कृतभाषायां सर्वत्र आधुनिकविद्यासंस्थासु अपरिहार्यं

विधेय इति निश्चित प्रतिभाति । तत्र तत्र प्रदेशेषु सस्कृताध्ययनस्य परित्याग
 केनापि मिथेन न भवितुमर्हति । अध्ययभाषाबाहुल्य, विषयबाहुल्य च
 पुरस्कृत्य छात्राणामध्ययनभार परिहर्तुं सस्कृतोत्सारणमुपदिश्यते । तत्फलं
 न युक्तिसह पश्याम । सस्कृते ज्ञाते भारतीया प्रायः सर्वा भाषा मूलतो ज्ञाता
 भवन्ति । विभिन्नविषयेषु प्रयुज्यमानानां प्रयोक्ष्यमाणानां च परिभाषितशब्दा-
 नामवबोध सुकरो भवति । विभिन्नभाषासंबन्धश्च परिरक्षितस्तिष्ठनीत्येव
 सर्वं पर्याप्तोच्य, सस्कृताध्ययनमन्तरा न वैदुष्यपाव इति फलति । अतस्तस्या
 त्यागो बहुमुखमनर्थ जनयेत् ।

यदि नाम सस्कृतशिक्षाया प्रतिष्ठामुपेक्ष्य सस्कृतभाषाया तद्वाङ्मयस्य
 चोपरि प्रशसापुष्पाणि विकीर्यन्ते, केन्द्रशासनेन प्रदेशशासनैश्च तद्विकासाय
 धनमपि व्ययीक्रियेत, न तावता सस्कृतस्य प्राणरक्षा सम्भवति । सस्कृतद्वारा
 च लब्धा भारतस्य सर्वतोमुखी सञ्ज्ञा सशयपद प्राप्युयादिति सम्यगवगच्छन्तु
 धीमन्त ।

भारतामृतसर्वस्व या समाश्रयते गिरम् ।

ता समाराध्य विन्दन्तु प्रकर्षं सर्वतोमुखम् ॥

(‘सस्कृत आपणो अमूल्य वारसो’ इति शीर्षकेण पूर्वं भवनेन
 प्रकाशिताया गुर्जरभाषावुस्तिकाया अयं सस्कृतसंक्षेपः ।)

